

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय कथा

दा क्र १३३१

IRBK-0101331

वाचनालय, ठाणे.

वाचनालय शाखा.

अनुक्रम नं.

विभाग

पुस्तकाचे नांव

लेखक

सूचना--पुस्तक आठ दिवसांवर ठेवू नका पुस्तकाची खरादी करू नका.

IRBK-0101331

IRBK-0101331

IRBK-0101331

ख	लेखक	पृष्ठ
स्तावना	...लोकनायक माधव श्रीहरि अणे...	(५)
ारदामंडळ	...श्रीनिवास नारायण बनहट्टी ...	(१२)
लोर (कविता)	...राजा बढे	...१
ाकुंतल नाटकांतील		
एक प्रसंग (निबंध)	...प्रो. वासुदेव विष्णु मिराशी ...	३
राचें मन (लघुकथा)	...गोविंद रामकृष्ण दोडके ...	११
ळुवार लावणी (कविता)	...नागोराव घनश्याम देशपांडे ...	१९
ुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची		
एक दिशा (निबंध)	...प्रो. विष्णु भिकाजी कोलते ...	२०
धराची कहाणी (लघुकथा)	...सूर्यकान्त सदाशिव पंडित ...	३३
ादामिनी (कविता)	...दे. वि. अडावदकर ...	४९
ागपूर प्रान्तांतील मराठ्यांची		
वसाहत (निबंध)	...प्रो. विष्णु घनश्याम देशपांडे...	४१
पुसलेलें चित्र (लघुकथा)	...म. कृ. लिमये	...४७
भिवादन (कविता)	...ना. मो. टेंभेकर	...५४
वितसाफल्य (निबंध)	...डॉ. चक्रधर धरणीधर देशमुख...	५५
रिबी (लघुकथा)	...पांडुरंग नारायण शेंडे	...६१
र्तूनंतर (कविता)	...एकनाथ जनार्दन मोहरीर	...७३

फुलोर

शिशुगीत (निबंध)	...भवानीशंकर श्रीधर पंडित	...७४
भिकारी (लघुकथा)	...नरहर केशव पुराणिक	...८४
नाही आनन्द पहिला (कविता)	...ना. घ. देशपांडे	...८८
शब्दांतील जादू (निबंध)	...माधव गोपाळ देशमुख	...९९
पराजिता (लघुकथा)	...अनंत ओक	...१०२
सावळी (कविता)	...भवानीशंकर श्रीधर पंडित	...१०७
शाकुन्तलांतील चार श्लोक कोणते? (निबंध)	...नारायण मार्टेड वक्षी	...१०८
दोन नागिणी (लघुकथा)	...ना. वि. करवेलकर	...११६
मूर्ति (कविता)	...मधुकर	...११९
विडंबन-चर्चा (निबंध)	...दत्तात्रेय वा. हर्णे	...१२०
गवताचें पातें (लघुकथा)	...सौ. कुसुमावती देशपांडे	...१२८
गोषांतील गुलाबास (कविता)	...शंकरलाल अंगरवाल	...१३४
आधुनिक मराठी कविता (निबंध)	पुरुषोत्तम गोपाळ देशपांडे	...१३५
जीवन-ज्योत (लघुकथा)	...वामन कृष्ण चोरघडे	...१४२
स्वार्थ (कविता)	...पुं. ना. वीरकर	...१४८
महाराष्ट्राचें केंद्र (निबंध)	...श्रीनिवास नारायण बनहट्टी	...१५०
ओढ (कविता)	...ए. ज. मोहरीर	...१६२
विश्वसाहित्य आणि मराठी वाङ्मय (निबंध)	...के. मा. आराधे	...१६३

9339

कथा

प्रस्तावना

मॉरिस कॉलेजच्या शारदामंडळामार्फत हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. या ग्रंथाला प्रास्ताविक चार शब्द लिहिण्याचें काम मजकडे देऊन या कॉलेजांतील एक जुना विद्यार्थी म्हणून माझा मंडळाचे चालकांनी व ग्रंथाचे प्रकाशकांनी एक प्रकारें मोठा गौरव केलेला आहे असेंच मी समजतो व त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

शारदामंडळ संस्थेचा संक्षिप्त इतिहास व मंडळाच्या विविध-कार्याची माहिती मंडळाचे विद्वान् अध्यक्ष प्रो. वनहट्टी यांच्या परिचायक लेखांतून वाचकांस मिळेल. ती वाचून पाहतां आपल्या मंडळाला दत्तक घेणाऱ्या या मंडळाच्या दत्तकपित्यावरोबर वाचकही असेंच म्हणावयास तयार होतील की, “केवळ मध्यप्रांतांतीलच नव्हे तर मुंबई इलाख्या-मधील विद्यालयीन मंडळांमध्ये ‘शारदा-मंडळ’ आपल्या विशिष्ट तेजाने व कर्तृत्वाने चमकेल इतकें उत्कृष्ट कार्य त्याने आजवर करून दाखविलें आहे.” प्रस्तुत ग्रंथांतील लेखन समग्र वाचल्यानंतर तर वाचक असें विनधोक्त म्हणूं शकतील की, मंडळाची गेल्या दहा वर्षांत झालेली काम-गिरी निःसंशय कौतुकास्पद अशीच आहे, पण आता मंडळाच्या सभा-सदांत श्रेष्ठ प्रतीची वाङ्मयसेवा करण्याची पात्रता उत्पन्न झालेली आहे, आणि अशी सेवा भविष्यकालांत त्यांचेकडून अव्याहत होत जाऊन या प्रांतांतील शिक्षित समाजांत स्पृहणीय वाङ्मयजागृति निर्माण करण्यास मंडळ कारणीभूत होईल.

ज्या व्यक्तींना कांही विशेष परिस्थितीमुळे विश्वविद्यालयीन उच्च शिक्षणाचा लाभ घेतां येतो त्यांपासून समाज कांहीतरी उच्च दर्जाच्या सेवेची अपेक्षा करित असिला तर तें योग्य नाही असें कोण म्हणेल ?

फुलोर

अशी सेवा करण्याचे मार्ग अनेक असू शकतात. पण त्या सर्व मार्गांस सामान्य अशा कांही गोष्टी आहेत. अशा सुशिक्षित व सुसंस्कृत समाज-सेवकांनी आपल्या कार्यक्षेत्राची योग्य निवड करून तेथे आपल्या कार्याचा उपक्रम करण्यापूर्वी एकदोन गुण अवश्य हस्तगत अथवा आत्मसात करून घ्यावयास पाहिजेत. लेखन व वक्तृत्व या दोन कलांचा अवश्य अभ्यास करून आपले विचार इतरांस कळविण्याची कला त्यांनी साध्य करून घेतल्यास समाजसेवेचे कार्य, मग ते कोणत्याही क्षेत्रांत असो, सुकर व परिणामकारक होईल. ज्यांचे आपण सेवक बनण्याची आकांक्षा धरतो, त्यांच्या भाषेत आपणांस आपले विचार त्यांना उत्तम तऱ्हेने लिहून आणि बोलून पटवून देतां आले पाहिजेत. वाणींत व लेखणींत आकर्षकत्व उत्पन्न करण्याचा यत्न केला पाहिजे. या गुणांचा योग्य प्रमाणांत उत्कर्ष होण्यासाठी पूर्वाचार्यांनी जें वाङ्मय निर्माण करून मनुष्य जातीला चिरकाल उपकृत करून ठेविलें आहे त्याचा दृढ व्यासंग होणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे आपले विचार लिहून काढून आणि उपमादृष्टांतादि अलंकारांनी सजवून मांडण्याचीही सवय करावयास पाहिजे.

शारदामंडळासारख्या संस्था तरुण विद्यार्थ्यांत लेखन व वक्तृत्व या कलांची अभिरुचि निर्माण करावयास किती उपयुक्त होतात याचें या ग्रंथांतील लेख हेंच उत्तम प्रत्यक्ष प्रमाण होय. मंडळाचा प्रस्तुत दशवार्षिक प्रकाशनग्रंथ थोडासा चाळून पाहतांच माझ्यासारख्या या विद्यालयाच्या जुन्या विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्यांत जी एक गोष्ट सहज व एकदम येण्यासारखी आहे ती ही की, ३०-३५ वर्षांचे पूर्वीच्या माजी विद्यार्थ्यांच्या मानाने प्रस्तुतकालीन विद्यार्थ्यांत मातृभाषेत कलायुक्त लेख लिहिण्याची हौस पुष्कळ पटीने अधिक वाढलेली आहे. एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांच्या संधिकालांतील १०-१२ वर्षांत मॉरिस-कॉलेजमध्ये विद्याभ्यास करीत असलेल्या छात्रवर्गांत, वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री घुले,

कै. वा. अच्युतराव साठे, रा. नारायणराव अळेकर, रा. बापुसाहेब भवाळकर, रा. फणसे, कै. वा. सदाशिवराव भावे व कै. वा. के. लक्ष्मणराव अशा कांही थोडक्याच एका हाताच्या बोट्यांवर मोजण्या-इतक्या व्यक्तींचीं नांवे त्यांच्या लेखनपटुत्वाबद्दल निर्दिष्ट केलीं जात असत. त्याच कालांतील विद्वत्तन केशवराव दफ्तरी हे संशोधक, गणिती व प्रौढप्रबंधरचनाकार म्हणून त्यानंतरच्या कालांत पुढे आले. ह्या चारदोन व्यक्ति सोडून दिल्या तर उरलेल्या विद्यार्थिवर्गांत परीक्षेस नेमलेल्या ग्रंथांव्यतिरिक्त मातृभाषेतील अथवा गीर्वाणसारस्वत किंवा आंग्लवाङ्मय यांतील जगद्वंद्य ग्रंथकारांच्या कृतींशीं नुसती दृष्टिओळख करून घेण्याची सुद्धा प्रवृत्ति नव्हती; मग परिश्रमपूर्वक परिशीलन करण्याची गोष्ट तर दूरच राहिली. अत्यंत हर्षाची व अभिमानाची गोष्ट आहे की, ही उदासीनता, किंबहुना उपेक्षा, आता प्रायः नष्ट झाली आहे व वाङ्मयव्यासंगाचें व्यसन वाढत चाललें आहे.

या दोन शतकांतील संधिकालांतील विद्यार्थ्यांसंबंधाने वाङ्मय-व्यासंग व लेखनव्यवसाय या दोन बाबींत उत्तेजक लिहिण्यासारखी परिस्थिति नव्हती तरी दुसऱ्या बाबींत म्हणजे वक्तृत्वाच्या गुणासंबंधाने मात्र तेव्हाचा विद्यार्थिवर्ग उदासीन होता असें कदापि कोणासही म्हणतां येणार नाही. मॉरिस कॉलेज व हिस्लॉप कॉलेज या दोनही विद्यालयांत वादविवादमंडळें (Debating Clubs) स्थापन झालीं होती व त्या क्लबांच्या विद्यमानें प्रत्येक आठवड्यास नियमितपणें निर-निराळ्या विषयांवर वादविवाद करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या साधारणसभा भरत असत. या सभेचें अध्यक्षस्थान कधी विद्यालयाचे विद्वान् अध्यापक मंडित करीत असत. याच सभांच्या आखाड्यांत रा. माधव कृष्ण पाध्ये, कै. वा. अच्युतराव साठे, रा. नारायणराव अळेकर, कै. वा. मोरोपंत अभ्यंकर इत्यादि पुढे नावलौकिकास आलेल्या वक्त्यांनी आणि

फुलोर

सार्वजनिक कार्यकर्त्यांनी वक्तृत्वाची व सार्वजनिक कार्य करण्याची पहिली तालीम घेतली होती असे म्हणण्यास कांही हरकत नाही.

या दोन्ही विद्यालयांत जीं विवादमंडळे होतीं त्यांच्या विद्यमानें प्रतिवर्षीं दोन व्याख्यानमाला गुंफण्यांत येत असत. या मालिकेकरितां विशेषतः मॉरिस कॉलेज मंडळातर्फें आपल्या प्रान्तांतील त्याचप्रमाणे वन्हाड व महाराष्ट्र इकडील नामांकित विद्वद्द्वयांस व्याख्यान देण्यासाठीं सन्मानपूर्वक पाचारण देण्यांत येत असे व कधी कधी अशा या विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या निमंत्रणाचा त्यांकडून स्वीकारही होत असे. मॉरिस कॉलेजच्या जुन्या विद्यार्थ्यांना ही माला यशस्वी रीतीने चालवून दाखविण्यांत मोठा अभिमान वाटत असे. बहुशः तरतरीत विद्यार्थी मालेचे कार्यवाह नेमण्यांत येत. रा. बापुसाहेब भवाळकर, रा. अळेकर, शेटे व श्रीकृष्णदासजी जाजू हे बी. ए.चे विद्यार्थी असतांना या मालेचे कार्यवाह होते. या मालेकडून उच्च प्रतीच्या वक्तृत्वाचा आदर्श तर नागपूर शहरांतील सुशिक्षित समाजापुढे ठेवण्यांत येईच पण त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची कामगिरी या मालेमुळे आपाततः झाली तिचा मला मुद्दाम येथे उल्लेख करावासा वाटतो.

चालू व माजी शतकांतील संधिकालीन सार्वजनिक कार्याची नागपूर शहरीं प्रचलित असलेली प्रथा ज्यांच्या अज्ञान स्मरणांत असेल त्यांना पुणेकर व नागपूरकर, नागपुरी व वन्हाडी अशा स्थानिक दुर-भिमानद्योतक व व्यक्तिद्वेषसंबर्धक अनिष्ट परिस्थितीचा पगडा या प्रांतां-तील सुशिक्षित समाजावर कसा बसत चाललेला होता याची पूर्ण जाणीव असलीच पाहिजे. ती अनिष्ट परिस्थिति बहुशः नष्ट होण्यास या प्रांतां-तील ज्या चळवळी कारणीभूत झाल्या त्यांत मॉरिस कॉलेजमधील वादविवादमंडळामार्फत गुंफिल्या जाणाऱ्या व्याख्यानमालेची प्रामु-ख्याने गणना करावी लागेल. वन्हाड, पुणे, मुंबई यांतील विद्वान्,

आस्थेवाईकपणें सार्वजनिक कार्य करणाऱ्या आणि स्वार्थत्यागी श्रेष्ठ व्यक्तींचा नागपूर येथील सुशिक्षित समाजाशीं परिचय करून देण्याचे कामीं मालेच्या तरुण चालकवर्गाने त्या काळीं जे परिश्रम केले, त्यामुळेच महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या भागासंबंधी नागपूरप्रांतीयांना व नागपूर प्रांता-संबंधी तदितर महाराष्ट्रीयाना आपलेपणाची भावना अधिकाधिक वाढू लागली. कांही अंशीं परस्परांमध्ये असलेले दुराग्रह दूर करण्यास ही माला खास कारणीभूत झाली आहे. महाराष्ट्रीयत्वाचा अभिमान नागपूर प्रांतांत जागृत करण्यास ही माला ज्या प्रमाणांत कारणीभूत झाली त्याच प्रमाणांत मराठीचा अभिमान व मराठी लेखनाची हौस उत्पन्न करण्यास निदान त्यांना अंकुरित करण्यास तरी ती अप्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत झाली असें म्हणण्यांत कांही अतिशयोक्ति आहे असें मला खचित वाटत नाही. ज्या काळांत मराठीचें माहेरघर समजल्या जाणाऱ्या पुणे शहरच्या विद्यालयांत देखील मराठीला मजाव होता, ज्या काळांत सुशिक्षितशिरोमणि व सरस्वतीकंठाभरण कै. वा. न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांना मुंबई विश्वविद्यालयांत मराठीच्या प्रवेशाकरिता शुष्क कंठशोष करावा लागत होता आणि ज्या काळांत निबंध-मालाकारांची निर्भीड व प्रभावी लेखणी, मराठीची अनास्था पाहून संतापून सुशिक्षित समाजावर मराठी भाषेच्या अभिवृद्धयर्थ चाललेल्या प्रयत्नासंबंधाने त्यांजकडून दाखविण्यांत येणाऱ्या अक्षम्य औदासीन्याबद्दल कठोर प्रहार करून विराम पावल्यास थोडीं वर्षे झालीं होती, त्या काळांत मॉरिस कॉलेजांत कांही अननुभवी तरुणांनी हौसेने चालविलेल्या वादविवाद मंडळाच्या प्रयत्नांस या प्रांतीं मराठीची आवड निर्माण करण्यांत जें थोडें-बहुत यश मिळालें त्याबद्दल कोणासही त्यांचें कौतुकच करावेसें वाटेल.

तत्कालीन वादविवाद मंडळाशीं प्रस्तुत शारदामंडळाचा सपिंड संबंध जरी दाखवितं आला नाही तरी सगोत्रसंबंध खास आहे हे

फुलोर

कोणासही वरील विवेचनावरून कळून येईल. इतकेंच नव्हे, तर सुदैवाने आमचे परमपूज्य तपोनिधि व विद्वन्मणि कुलपति महामहोपाध्याय बापूजी ताम्हन हे गोत्रप्रवर्तक ऋषि सगोत्र संबंध प्रत्यक्ष सिद्ध करावयास आज विद्यमान आहेत. ईश्वर त्यांना चिरायु करो.

असा हा शारदामंडळाचा, ज्या काळांत प्रस्तावना-लेखक विद्याभ्यास करीत होता त्या काळांतील विद्यार्थ्यांनी चालविलेल्या यत्नांशी, निकटचा संबंध असल्यामुळे, मंडळासंबंधाने त्याला अधिकच आपुलकीची भावना वाटावी हें स्वाभाविक आहे.

शारदामंडळाच्या भिन्न भिन्न शाखांकडून आज जे प्रयत्न होत आहेत त्याबद्दल विद्यालयाच्या माजी विद्यार्थ्यांना सार्थ अभिमान वाटतोच. पण या ग्रंथाच्या प्रकाशनाने मराठींत कलाविशिष्ट लेख लिहिण्यांत त्यांनी जें नैपुण्य प्रगट केले आहे व त्याचबरोबर महाराष्ट्राच्या भावी सर्वांगीण अभ्युदयाच्या रथाची धुरा आपले खांद्यावर घेऊन ती आपल्याच शक्तीने पुढे ओढित नेऊन आत्यंतिक श्रेयाचा पल्ला गाठण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत उदित होत आहे हा जो विश्वास आपल्या बडील बंधूंच्या अंतःकरणांत त्यांनी उत्पन्न केलेला आहे, त्यामुळे तर संस्थेसंबंधाने या विद्यालयाशी संबंध असलेल्या यच्चयावत् समंजस व सुशिक्षित समाजांत एक प्रकारचें जिव्हाळ्याचें प्रेम वाटावयास लागेल, अशी माझी खात्री आहे.

प्रस्तुत दशवार्षिक प्रकाशनग्रंथास 'फुलवरा' अथवा 'फुलोर' असें मोठें मार्मिक नांव ठेविलेले आहे. ज्यांच्या रोमरोमांत वैदिक संस्कृति व तदनुषंगिक संस्था व संप्रदाय याजविषयींचा सार्थ अभिमान भिनलेला आहे, त्यांनाच हें नामाभिधान देण्याची कल्पना सुचण्यासारखी आहे. प्राचीन सामाजिक व धार्मिक प्रथांकडे भ्रममूलक, विवेकविध्वंसक व भ्रांतिसंवर्धक रुढि म्हणून तिरस्काराने पाहण्याची सवय दिवसेदिवस सुशिक्षित म्हणविल्या जाणाऱ्या तरुणवर्गांत झपाट्याने वाढत आहे, हें

मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते. अशा सुशिक्षितांचा भयाण व खरखित मरुप्रदेश सर्व भरतखंडभर क्रमशः पसरत जात असतां, नागपूर शहरांत अझून शारदामंडळासारख्या संस्थांच्या रूपाने, संस्कृत्यभिमानाची हिरवी हरळ आपल्या मृदु व नयनमनोहर सौंदर्याने सभोवतींच्या भयाण देखाव्याच्या रुक्षतेची उग्रता सौम्य करीत आहे, हें पाहून मनांत जे विचारतरंग उठतात ते शब्दांनी चित्रविणें प्रस्तुत छोट्या प्रस्तावना-लेखांत अप्रस्तुत होईल, म्हणून येथे त्याचा मी विस्तार करीत नाही.

‘शारदामंडळरूप बालकाने हा भावकुसुमांचा ‘फुलवरा’ जनतारूप जनार्दनावर बांधला आहे’ अशी मोठी मनोरम कल्पना प्रो. वनहट्टी यांनी आपल्या परिचायक लेखाच्या अंती केलेली आहे. व जनताजनार्दनाने बालकाच्या गालास शंखस्पर्शकरून त्याला पुराणप्रथित ध्रुवाप्रमाणे अक्षय्य व अढळ स्थान द्यावे अशी मार्मिक व साभिप्राय अभ्यर्थना केली आहे ती ऐकून जनताजनार्दनाचा कोणता अंशावतार ‘तथास्तु’ असें वरप्रदान देऊन आपल्या अल्पवयस्क अव्यभिचारी भक्तास कृतार्थ करणार नाही ?

या शारदामंडळरूप बालकावर जनताजनार्दनाची कृपादृष्टि वळून त्याचे हातून इत उत्तर केवळ भावकुसुमांचेच ‘फुलोर’ बांधले न जातां, नागपूर व वन्हाड प्रान्तांतील पुरातन कालापासून चालत आलेल्या प्रथेस अनुसरून सद्विचारांचे पौष्टिक व रुचकर खाद्य होण्याजोग्या स्वादिष्ट मिष्ट पंचपक्वान्नांचे फुलवर अथवा ‘फुलोर’ प्रतिवर्षी नियमितपणे त्यावर बांधण्याचें व्रत जनताजनार्दनाच्या कृपेने अव्याहतपणे चालविण्याचें बौद्धिक सामर्थ्य व आर्थिक ऐश्वर्य त्यास प्राप्त होईल असा विश्वास प्रगट करून मी हा प्रस्तावना लेख संपवितों.

यवतमाळ (वन्हाड)

श. १८५७ आश्विन व॥ १३ शुक्रवार,
तारीख २५-१०-३५.

माधव श्रीहरि अणे.

शारदामंडळ

श्रीनिवास नारायण बनहट्टी

‘ मॉरिस कॉलेज मॅगझिन ’ च्या जानेवारी १९२८ च्या अंकांत ‘ शारदामंडळ ’ या सदराखाली पुढील मजकूर छापलेला आढळतो—

“.....मंडळाचा वार्षिकोत्सव ता. १९।२० नोवेंबर १९२७ रोजी मोठ्या आनंदाने व उत्साहाने पार पडला.....पहिल्या दिवशी कार्यवाहांच्या प्रतिवृत्तवाचनानंतर, मंडळाचे अध्यक्ष प्रो. मिराशी यांचे समयोचित भाषण, अधिकारसंन्यास व मंडळाचे नूतन अध्यक्ष प्रो. बनहट्टी यांच्या मांडीवर मंडळास देण्याचा दत्तकविधान (!) समा-रंभ, इत्यादि विधि सभासदांची व श्रोतृवृंदांची अंतःकरणे उचंबळवीत पार पडले.”

हे दत्तविधान झाल्यास आज आठ वर्षे लोटली आहेत. दत्तक-पुत्राचा लळा दत्तक पित्यास इतका लागलेला आहे की, कधी काळी हा संबंध तुटण्याचा प्रसंग आल्यास वियोगाच्या वेदना त्याच्या अंतः-करणास जाणवल्याशिवाय राहणार नाहीत.

हा लळा लागण्याचे कारण एकच आहे. शारदामंडळ ही संस्था म्हणजे बुद्धिमान व उत्साही अशा तरुणांच्या मनांतील ऊर्जस्वल स्वभाषाभिमानाची एक जागती ज्योत आहे. दीपधारकांच्या अनवधाना-मुळे क्वचित् प्रसंगी या ज्योतीचे तेज आजूबाजूच्यांस तापदायक होण्याची पाळी येत असली तरी स्वभावतः ती दीपशिखा इतकी मंगल व

कल्याणकारक आहे की, तिच्या मांगल्यास मोहून, प्रसंगी स्वतः पेचांत पडूनही, तिचें अपायकारक वावटळीं पासून रक्षण करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखकाने केला आहे. शारदामंडळ हें नांव उच्चारलें की अनेक बुद्धिमान, चारित्र्यसंपन्न, कार्यकुशल आणि उत्साही अशा तरुणांचीं सुंदर मनें भनश्चक्षूसमोर येतात आणि अनेक जिव्हाळ्याच्या आठवणींचा चित्रपट डोळ्यांपुढून सरकूं लागतो.

विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमामध्ये मातृभाषांना म्हणण्यासारखें स्थान मिळण्यास सुमारे १२-१५ वर्षांपूर्वीपासूनच सुरुवात झाली. याचा परिणाम म्हणून म्हणा, किंवा इतर कांही कारणांमुळे म्हणा, विद्यालयांमधून स्वभाषाविषयक जागृती गेल्या दहा वर्षांत अधिकाधिक प्रमाणांत दिसून येऊं लागली आहे यांत कांही शंका नाही. या जागृतीचें दृश्य फल म्हणजेच निरनिराळ्या कालेजांमध्ये स्थापन झालेलीं व आपआपल्या परीने उत्कृष्ट कार्य करीत असलेलीं 'मंडळें' होत. प्रस्तुत लेखकास अशा मंडळांपैकी दोघांची तरी प्रत्यक्ष माहिती आहे व इतर बऱ्याच कालेजांतील मंडळांचें कार्य त्याने प्रसंगोपात्त पाहिलें आहे. पक्षपातीपणाचा संभवनीय आरोप व अनौचित्याचा उघड दोष पतकरूनही प्रस्तुत लेखकास असें म्हणावेसें वाटतें की, केवळ मध्यप्रांतांतीलच नव्हे तर मुंबई इलाख्यांतील विद्यालयीन मंडळांमध्येही 'शारदामंडळ' आपल्या विशिष्ट तेजाने व कर्तृत्वाने चमकेल, इतकें उत्कृष्ट कार्य त्याने आजवर करून दाखविलें आहे. मानवी मनास शक्य तेवढी निःपक्षपाती दृष्टि स्वीकारूनच स्वतःच्या माहितीनुसार प्रस्तुत लेखक हें विधान करीत आहे. यांत दुसऱ्या कोणत्याही संस्थेने केलेल्या कार्यास कमी लेखण्याचा हेतु नाही आणि त्याचप्रमाणें स्वतःचा वैयक्तिक बडेजाव गाण्याचाही त्यांत हेतु नाही. कारण विद्यालयीन परिस्थितीस अनुसरून शारदामंडळाचा अध्यक्ष मला बहूवे लागलें असलें तरी कार्य करणारी मंडळी.

नेहमी विद्यार्थिगणामधूनच पुढे येत असते. किंबहुना प्रस्तुत मंडळाची स्थापनाही कांही विद्यार्थ्यांनीच केली असून त्याचें कार्यही प्रारंभीं कांही काळ कोणा अध्यापकाची मदत न घेतां विद्यार्थ्यांनीच चालविलें होतें. मंडळाच्या दफ्तरीं असलेल्या जुन्या अहवालामध्ये मंडळाच्या स्थापनेची हकीकत पुढीलप्रमाणे सांगितलेली आढळते—

“मराठी भाषेवर मातृवत् प्रेम करणाऱ्या कांही तरुण व उत्साही मंडळींचे मनांत आपल्या येथे एक संस्था असावी ही कल्पना बरेच दिवसांपासून घोळत होती. तिला मूर्तस्वरूप देण्याकरितां श्री. देशपांडे* यांनी रा. रा. दीक्षित, मुनशी, ब्रह्म वगैरे मंडळींचे सल्याने रविवार ता. १२-१०-२४ रोजीं दुपारीं दोन वाजतां एक खासगी सभा बोलाविली. उत्साह फारच अपूर्व होता.

सभेचा उद्देश रा. देशपांडे यांनी विशद करून सांगितला व संस्थेसंबंधी आपली योजना पुढे मांडली.

सभेंत चर्चा होऊन अखेरीस संस्थेची पुढे दिल्याप्रमाणे योजना पास झाली:—

“नांव-शारदामंडळ. उद्देश-विविधलेखनसंग्रह करणें व मंडळाचें हस्तलिखित त्रैमासिकांत प्रकाशित करणें. कार्य-(१) संस्थेने उत्तम ठरविलेल्या लिखितांचा संग्रह करणें व तें प्रसिद्धीकरितां उत्तम मासिकाकडे पाठविणें; (२) वरील व साधारण प्रतीचे जे असतील त्यांचा संस्थेच्या त्रैमासिकांत संग्रह करणें. त्रै० नांव-‘साहित्यसंग्रह’.

“वर्गणी दोन आणे ठेवण्यांत आली...‘एक वादविवादक मंडळ असावें’ हा ठराव तूर्त रहित करण्यांत आला.

---

* हे श्री. पु. गो. देशपांडे सध्या यवतमाळला वकिली करीत असतात. ‘शारदामंडळा’च्या मुख्य संस्थापकांचा मान यांना देण्यास हरकत नाही. प्रस्तुत पुस्तकांत त्यांचा एक लेख आहे.

खालील कार्यकारी मंडळ सर्वानुमते ठरलें:—

अध्यक्ष:—‘सभेपुरता नेहमी बदलला जाईल.’

संपादक:—रा. रा. का. रा. ब्रह्म.

चिटणीस:—रा. रा. दा. त्रिं. दीक्षित व ग. मा. मुनशी.”

अशा रीतीने मॉरिस कॉलेजच्या होस्टेलमध्ये विनाअध्यक्ष स्थापलें गेलेलें मंडळ वाढत जाऊन त्याला आजचें भव्य व अनेक-शाखासंकुलित स्वरूप कसे प्राप्त झालें याचा इतिहास मनोरंजक व उद्बोधक असला तरी विस्तरभयास्तव तो येथे निवेदन करतां येत नाही. मंडळाच्या उन्नतीचें, त्याच्या या अभूतपूर्व विकासाचें रहस्य एकाच गोष्टींत साठविलेलें आहे. ती गोष्ट म्हणजे उत्साही, कळकळीच्या आणि नेकीच्या व टापटिपीच्या कर्णधारांची वेळोवेळीं त्यास मिळत गेलेली जोड ही होय. मंडळाचा कर्णधार म्हणजे चिटणीस किंवा कार्यवाह. या चिमुकल्या राज्याचे अष्टाधिकार या चिमण्या प्रधानमंत्र्याकडे असतात. मंडळाचे आजपर्यंतचे सर्वच कार्यवाह जरी चांगले झालेले असलेले तरी त्यांतल्या त्यांत श्री. (आता प्रोफेसर) विष्णु भिकाजी कोलते, श्री. दिगंबर काशीनाथ गर्दे व श्री. दत्तात्रेय कृष्णराव देशपांडे यांचीं नांवां विशेष उल्लेखनीय वाटतात. कोणीही सुप्रसिद्ध पुरुष नागपुरांत आला की व्याख्यानासाठी त्याच्यावर झडप घालण्याची तत्परता आमच्या बहुतेक सर्वच कार्यवाहांमध्ये आजवर दिसून आलेली आहे. परंतु नियमानुसार टापटिपीने व पायाशुद्ध रीतीने काम करण्याची हातोटी वरील वृत्तीच्या ठायीं विशेष प्रमाणांत वसत होती यांत शंका नाही. विशेषतः कालते व गर्दे हे मंडळाचे जणू काय बहिश्चर प्राणच असे ज्या काळीं कालेजांत वावरत होते तो बहारीचा काल पुनः पुनः आठवावा असा मोह मला वारंवार होतो.

नियमबद्ध अशी घटना मंडळाला मिळाल्यापासून अलीकडे कांही वर्षे मंडळाच्या उपाध्यक्षाच्या जागेला विशेष महत्त्व आले आहे व तत्पदस्थ व्यक्तींनी मंडळाची सेवाही चांगल्या प्रकारे केली आहे. या नात्यानेही कोलते यांचे नांव घ्यावे लागतेच, परंतु त्याखेरीज श्री. दि. वि. बढे, श्री. (आता प्रो) वि. व. देशपांडे व श्री. मा. गो. देशमुख यांची सेवा, मंडळाच्या उत्कर्षास मोठ्या प्रमाणांत कारणीभूत झाली आहे, हे कोणीही तत्कालीन सभासद मान्य करील.

शारदामंडळाच्या पहिल्या सभेत मंडळाची जी घटना आख्यांत आली ती वर नमूद केली आहेच. तिजवरून मंडळाच्या सभासदांनी लिहिलेल्या लेखांचा संग्रह करून 'साहित्यसंग्रह' नावाने हस्तलिखित त्रैमासिक चालविणे हाच उद्देश मंडळाने प्रारंभी मुख्यत्वेकरून डोळ्यांपुढे ठेविला होता हे लक्षांत येईल. त्या बरोबरच मंडळाच्या त्याच सभेच्या प्रतिवृत्तांतील, " एक वादविवादक मंडळ असावे, हा ठराव तूर्त रहित करण्यांत आला " हे विधान वाचून आज कोणासही भवितव्यतेच्या अनपेक्षितकारितेची मोठी मौज वाटेल. कारण आजच्या घटकेस मंडळाची वादविवादशाखा हे मंडळाचे अत्यंत प्रमुख, भरभराटलेले व आकर्षक असे अंग होऊन बसले आहे. आणि इकडे साहित्यसंग्रह दिवसेदिवस मागे पडत चालला आहे. साहित्यसंग्रहाला संपादक या नात्याने कांही कमी योग्यतेच्या गृहस्थांची जोड लाभली होती असे नाही. श्री. तायडे यांच्यासारखे मार्मिक, श्री. गोमकाळे, खेडेंकर यांच्यासारखे महत्वाकांक्षी व साक्षेपी, श्री. गो. ना. जोशी व राजा बढे यांच्यासारखे कलावान् व सौंदर्यप्रेमी—असे अनेक गुणी संपादक साहित्यसंग्रहाला लाभले आहेत व त्यांनी काढलेले अंक लेख, चित्रे व सजावट या सर्वच वाचनीय सुंदर निघाले आहेत. साहित्यसंग्रहाच्या अंकांनी लागोपाठ दोन तीन वर्षे महाराष्ट्र साहित्य संमेलना-

च्या प्रदर्शनांमध्ये हस्तलिखित मासिकांत पहिला नंबर मिळाला असून मंडळाचें नांव अखिल महाराष्ट्रांत ख्यात केलें आहे. असें जरी आहे, तरी दिवसेदिवस साहित्यसंग्रहास लेख मिळवणें अधिकाधिक कष्टाचें होत चाललें असून वर्षास एक अंक जेमतेम काढला म्हणजे झालें, अशी स्थिति आली आहे. याचें कारण, शारदामंडळाचे सभासद लेखनापासून परावृत्त होऊं लागले, हें नसून लेखांच्या प्रसिद्धीचे नवीन नवीन मार्ग अनेक उपलब्ध होऊं लागले आहेत, हेंच होय. लेख वा गोष्ट लिहिल्याबरोबर ती छापून प्रसिद्ध होण्याची संभवनीयता, किंबहुना खात्री, असली तर विचान्या हस्तलिखिताच्या संपादकाच्या आर्जवास भीक कोण घालतो ! दहा वर्षांपूर्वी खुद्द नागपुरास वाङ्मयात्मक मासिक एकही नव्हतें. १९२८ सालीं 'वागीश्वरी' मासिक सुरू झालें. नंतर 'विश्ववाणी' नंतर 'विहंगम'. या मासिकांच्या लेखकवर्गांत शारदामंडळाचे पूर्वी किंवा सध्या सभासद असलेल्या तरुण लेखकांचा भरणा फारच मोठा असतो हें सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्यास तेव्हाच दिसून येईल. शिवाय वर्तमानपत्रेही अलीकडे नवीन नवीन निघत आहेत व तरुण लेखकांच्या लेखांचे संग्रहही निरनिराळ्या नावांनी प्रकाशित होत आहेत. ही परिस्थिति लक्षांत घेऊन साहित्यसंग्रहाचें हस्तलिखितावस्थेंतून मुद्रितावस्थेंत रूपांतर करावें अशा सूचनाही कित्येकांनी केल्या आहेत. त्यांचा विचार लवकरच शारदामंडळास करावा लागेल असा सुमार दिसतो.

साहित्यसंग्रह ही शारदामंडळाची सर्वांत जुनी शाखा तर 'वाद-विवाद' ही सर्वांत लोकप्रिय शाखा होय. चटकदार, चुरचुरीत व विनोदी-प्रसंगविशेषीं विदूषकी-भाषणें करून श्रोत्यांकडून टाळ्या मिळविण्याचें साधन म्हणून बोलणाऱ्या, व जातां जातां घटकाभर बसून मौज, मजा, 'टिंगल' करण्याचें साधन म्हणून श्रोत्यांना हे वादविवाद फारच प्रिय झालेले दिसतात. त्यामुळे मुख्य कार्यवाहाच्या खालोखाल शारदा-

फुलोर

मंडळाच्या अधिकारिवर्गीपैकी वादविवादशाखेच्या कार्यवाहाची जागा महत्त्वाची बनली असून वादविवादाचे प्रसंग नीट रीतीने जमवून आणून ते व्यवस्थित रीतीने पार पाडण्याची मोठी जबाबदारी या जागेवर येणारास पतकरावी लागते. सभाप्रसंगी नीट व्यवस्था न राहिल्यामुळे शारदामंडळास दोन वेळां बऱ्याच आपत्तींत पडावें लागलें आहे. °

क्वचित् प्रसंगीं असा कटु अनुभव आलेला असला तरी, वक्त्यांनी व श्रोत्यांनी योग्य असा संयम व संभावितपणा राखल्यास हेच वादविवाद लोकरंजनाचें, ज्ञानदानाचें व वक्तृत्वकलेची जोपासना करण्याचें उत्कृष्ट साधन ठरूं शकतात ही गोष्ट शारदामंडळाच्या अनुभवावरून निर्विवाद सिद्ध होत आहे. गेल्या नऊ वर्षांत शारदामंडळाने नाना तऱ्हेच्या उपयुक्त व लोकप्रचलित विषयांवर एकंदर ४७ वादविवाद घडवून आणले असून त्यांमधून अनेक वक्त्यांस पुढे येण्यास संधि दिली आहे. गेल्या चार पांच वर्षांत ही वादविवादांची प्रथा, खुद्द नागपूर शहरांत व एकंदरीने मध्यप्रांतांत, बऱ्याच जोराने प्रसार पावली असून अगदी अलीकडे तर पुण्यामुंबईकडील कालेजांत असे वादविवाद करण्याची चाल मूळ धरीत असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. वादविवाद-पद्धतीच्या या प्रसाराचें श्रेय 'शारदामंडळा'कडे कितपत येतें, हा संशोधकांनी विचारांत घेण्यायोग्य विषय आहे.

शारदामंडळाच्या कार्याचें आणखी एक भपकेदार परंतु महत्त्वाचें अंग म्हणजे 'प्रतिवार्षिक उत्सव' हें होय. बाहेरच्या विख्यात लेखकांना वार्षिकोत्सवाकरितां मुद्दाम पाचारण करून नागपूरकरांना त्यांच्या भाषणादिकांचा लाभ करून देण्याचें श्रेय शारदामंडळाने आजवर अनेकवार घेतलें आहे. कै. श्री. कृ. कोल्हटकर (१९२७) रियासतकार श्री. सरदेसाई (१९२८) श्री. वा. म. जोशी (१९२९), सौ. गिरिजाबाई केळकर (१९३२), श्री. भा. वि. वरेरकर (१९३४), प्रो. ना. सी.

फडके (१९३५)—इतकी मंडळी आजवर शारदामंडळाने वार्षिकोत्सवाकरितां बाहेरून बोलाविली आहेत. याशिवाय कोणी विद्वान किंवा कार्यकर्ता पुरुष अन्य निमित्ताने नागपुरास आला असतां त्याचा व्याख्यानद्वारे फायदा घेण्यास आमचे काकदृष्टि कार्यवाह कधीही चुकत नाहीत. सर्व कालेजांमधील मंडळें या बाबतींत दक्ष असतातच, परंतु 'शारदामंडळा'चा लौकिक या बाबतींत विशेष आहे. अशा रीतीने ३५ पेक्षा अधिक व्याख्यानें आजपर्यंत मंडळाने घडवून आणलीं आहेत.

शारदामंडळाच्या नेहमीच्या मामुली कार्याचा निर्देश आतापर्यंत केला. परंतु मंडळाने अधिक व्यापक स्वरूपाचें व कायम महत्त्वाचें असेंही कांही कार्य केले आहे. त्याचें फक्त त्रोटक दिग्दर्शन करणेंच येथे शक्य आहे.

१. शारदामंडळाने स्वतःकरितां लोकमतानुसारी घटना बनविली असून मंडळाचा सर्व कारभार व निवडणुकी त्या घटनेस अनुसरून होत असतात.

२. आंतरविद्यालयीन वादविवादाचे सामने—हे शारदामंडळाने स्वतःच्या जबाबदारीवर, पण इतर कालेजांतील मंडळांच्या सहकारितेने तीन वर्षांपूर्वीपासून सुरू केले असून ते फार यशस्वी ठरले आहेत. या सामन्यांकरितां मंडळाने आपल्या स्वतःच्या खर्चाने बक्षिसाकरितां 'पेला' दिला आहे.

३. वादविवादाच्या सामन्यांबरोबरच आंतरविद्यालयीन निबंधाच्या चढाओढीची योजनानाही आखण्यांत आली होती. परंतु तिच्यासाठी खपणाच्या कार्यकर्त्यांच्या अभावीं तिचें घोंडे अझून पेंड खातच पडलें आहे.

४. दशवार्षिक प्रकाशन—गेल्या वर्षी शारदामंडळास दहा वर्षे पूर्ण झालीं. दहा वर्षांच्या अत्यंत यशस्वी व भरभराटीच्या जीवनक्रमाचें स्मारक म्हणून कांही तरी करावें अशी कल्पना कार्यकारी

फुलोर

मंडळाच्या कित्येक सभासदांच्या मनांत उत्पन्न झाली. ता. २१-१२-३४ च्या का. मं. च्या सभेंत यासंबंधी चर्चा होऊन मंडळाच्या पूर्वीच्या व सध्याच्या सर्व सभासदांच्या लेखांचा एक प्रातिनिधिक स्वरूपाचा संग्रह पुस्तकरूपाने छापून प्रसिद्ध करावा असें ठरलें. त्याच सभेंत या कार्यास लागणाऱ्या पैशाची व्यवस्था करण्यासाठी व इतर व्यावहारिक गोष्टी पाहण्यासाठी एक 'व्यावहारिक समिति' व पुस्तकांतील मजकुराची सिद्धता करण्यासाठी एक 'संपादक समिति' याप्रमाणे दोन समित्या नेमण्यांत आल्या

व्यावहारिक समिति

संपादक समिति

श्री. वि. घ. देशपांडे (चेअरमन)

श्री. श्री. ना. बनहट्टी (चेअरमन)

कु. कुसुम पंडित

सौ. कुसुमावती देशपांडे

श्री. वि. अं. कस्तुरे

श्री. वि. घ. देशपांडे

,, अ. र. केळकर

,, मा. गो. देशमुख

,, न. के. पुराणिक

,, अ. वा. ओक

,, व. स. पंडित

,, ए. ज. मोहरीर (चिटणीस)

,, वा. अ. ताटके

,, तु. रा. पाठक

,, वा. कृ. चोरघडे (चिटणीस)

या दोघां समित्यांनी जे परिश्रम आतापर्यंत घेतले त्यांचेंच दृश्य फल प्रस्तुत पुस्तकाच्या रूपाने जनतेसमोर येत आहे. या फलाच्या रंगरूपावरून व चवीवरून शारदामंडळाच्या कर्तृत्वाचें अनुमान अखिल महाराष्ट्रांतील जनतेने करावें. कारण मंडळाने जाणून बुजून जनतेसमोर मांडलेलें आपलें कार्य असें हेंच पहिलें आहे.

शारदामंडळाच्या गेल्या अकरा वर्षांच्या कार्याचा एकंदर आढावा काय निघतो ? स्वभाषासंवर्धनाची किंवा स्वसमाजाच्या

संस्कृतिवर्धनाची अशी कांही भरीव कामगिरी बजाविल्याचें श्रेय त्यास मिळू शकतें काय ? कालेजांतील वाङ्मयसंस्थांची एकंदर समाजाच्या दृष्टीने उपयुक्तता कितपत व कोणच्या बाबतींत आहे ? असे एकापेक्षा एक व्यापक प्रश्न शारदामंडळाच्या गेल्या अकरा वर्षांच्या कार्याचा चित्रपट डोळ्यांसमोर आला म्हणजे मनांत उद्भवू लागतात. त्यांची विचारपूर्वक उत्तरे देणें हें अगदीच सोपें काम नाही.

अमक्या कालेजामधून अमुक अमुक प्रतिभासंपन्न पुरुष निर्माण झाले, तेव्हा असले विख्यात पुरुष निर्माण करण्याचें श्रेय त्या कालेजास आहे—अशा तऱ्हेची भाषा कांही ठिकाणीं वापरलेली आपण पाहतों. लोकनायक अणे व नरकेसरी अभ्यंकर यांच्यासारखे मोहरे मॉरिस कालेजामधून निघाले हें खरें, परंतु त्याबरोबरच कांही कनिष्ठ दर्जाचे पुरुष त्याच संस्थेंतून गेल्या ५० वर्षांत कदाचित् निघाले नसतील काय ? किंवा मॉरिस कालेज नसतें तर अण्यांच्या सारखा हिरा पूर्णपणें अशोधित अवस्थेंत राहिला असता काय ? त्यांतून मॉरिस कालेज ही शिक्षणसंस्था आहे. प्रत्यक्ष ज्ञानदान त्या संस्थेंत होत असल्यामुळे त्यांतील विद्यार्थ्यांवर संस्थेची छाप पडणें अपरिहार्य आहे. परंतु शारदामंडळासारखी एखादी प्रोत्साहक संस्था कितीही उत्कृष्ट रीतीने चालली तरी तिची उपयुक्तता या रीतीने पटविणें कठीण आहे. शारदामंडळाच्या सभासदांमधून गेल्या अकरा वर्षांत अनेक लेखक व वक्ते उदयास आले आहेत. परंतु शारदामंडळ नसतें तर ते उदायास आलेच नसते असें विधान करणें धाडसाचें—नव्हे, बहुतांशी चुकीचेंच—होईल. अण्यांनी कालेजशिक्षण घेतलें नसतें तर ते सध्याच्या स्थितींत आपणास दिसले नसते, असें आपणास निखालसपणें म्हणतां येईल; तसें शारदामंडळ नसतें तर कोलते व पंडित हे लेखक व वक्ते कवि या नात्याने ज्या योग्यतेप्रत चढले आहेत तीप्रत कधीही चढले नसते, असें विधान केल्यास तें बरोबर होणार

फुलेर

नाही. त्यांना लेखनप्रवृत्त व लेखनकुशल बनविण्याच्या बाबतीत शारदा-मंडळाने प्रत्यक्ष कांहीच कामगिरी केली नाही. मंडळाच्या अभावींही ते सध्याप्रमाणे उत्कृष्ट लेखक होऊ शकले असते.

असें जरी आहे, तरी अशा संस्थांकडून अप्रत्यक्ष रीत्या देखील कांही कामगिरी होत नाही हें म्हणणें तितकेंच चुकीचें ठरेल. वातावरणाचें महत्त्व अशा बाबतीत फार असतें. आणि कालेजांतील वाङ्मयसंस्था लेखन, भाषण इत्यादि मार्गांनी भाषेची जोपानना व संवर्धन करण्यास अत्यंत अनुकूल असें वातावरण उत्पन्न करितात, यांत शंका नाही. कोलते, पंडित आदिकरून अभिजात प्रवृत्तीचे लेखक शारदामंडळाच्या अभावींही उदयास आलेच असते, हें खरें; तथापि अनुकूल वातावरण निर्माण करून त्यांच्या लेखनकर्तृत्वास कांही अंशीं चालना देण्याचें श्रेय तरी शारदामंडळाकडे येतें, इतकें ते स्वतःसुद्धा कबूल करतील, असें वाटतें. शिवाय पुष्कळशी मंडळी अभिजात प्रवृत्तीची नसतात. आजूबाजूच्या परिस्थितींतून प्रोत्साहन मिळालें तरच ती कोणच्याही गोष्टीस प्रवृत्त होतात. अशा किती तरी सुप्त मनोवृत्तीच्या विद्यार्थ्यांच्या मनांत लेखनाविषयीं, वक्तृत्वाविषयीं प्रेरणा व उत्सुकता उत्पन्न करून आणि त्यांच्या गुणांच्या विकासास संधि देऊन शारदामंडळाने त्यांना उदयांस आणिलें असेल. विशेषतः वक्तृत्वाच्या बाबतींत ही गोष्ट अधिक ठळक रीतीने रीतीने नजरेस येते. श्रो.वि.घ. देशपांडे मा.गो.मोहनी अ. वा. ओक, मा. गो. देशमुख इत्यादि नागपूरच्या विद्यालयीन जगतांतील जे आजकालचे नामवंत वक्तू आहेत ते कालेजांत प्रविष्ट झाले त्या वेळची स्थिति व आजची त्यांची स्थिति या दोन्ही ज्याने पाहिल्या आहेत, आणि शारदामंडळांत बोलण्याचे प्रसंग साधून त्यांनी आपल्या वक्तृत्वशक्तीचा क्रमशः विकास कसा करून घेतला हें ज्याने अवलोकन केलें आहे. त्याला या बाबतींत इतर प्रमाणांची जरूरी भासणार नाही.

विद्यालयीन वाङ्मयसंस्थांचा आणखी दोन दिशांनी उपयोग करून घेतां येईल. परंतु तो तसा करून घेतला जात नाही असें खेदाने म्हणणें प्राप्त आहे. शारदामंडळ हें लेखन व वक्तृत्व यांस अनुकूल वातावरण उत्पन्न करून या कलांच्या विकासास संधि देतें, हें आपण पाहिलें. साहित्यसंग्रह व वादविवाद-मंडळ हीं शारदामंडळाचीं दोन स्वतंत्र खातीं याकरितांच झटत असतात. परंतु गाढ अभ्यास, व्यासंग, चर्चा, चिंतनिका-हीं चालविण्याकरितां मंडळाचें निराळें खातें नाही; किंवा, हे गुण वृद्धिंगत करण्याच्या हेतूने शारदामंडळाने आजवर म्हणण्यासारखा प्रयत्नही केलेला नाही. वस्तुतः शारदामंडळामार्फत एक असें अभ्यासकेंद्र (study circle) निर्माण होण्यास काय हरकत आहे ? अभ्यासाशिवाय होणारें लेखन व भाषण थिल्लरपणाचें होण्याचा फार संभव असतो. असा थिल्लरपणाच शारदामंडळासारख्या संस्थांच्या लिखाणांतून व भाषणांतून फार दिसून येऊं लागला आहे, असा तिन्हाइतांकडून केला जाणारा आरोप जर निर्मूल ठरवावयाचा असेल तर अभ्यासकेंद्रें निर्माण करून व्यासंगी वृत्तीस जोराचें उत्तेजन देण्यास अशा संस्थांनी पुढे सरसावले पाहिजे.

दुसरी दिशा म्हणजे सार्वजनिक संस्था चालविण्याच्या दृष्टीने मिळणाऱ्या उपयुक्त अनुभवाची. वस्तुतः कालेज-अधिकाऱ्यांच्या छायेखाली असणाऱ्या या संस्थांच्या द्वारे सार्वजनिक संस्था कशा चालवाव्या व एकंदरीने सार्वजनिक कार्य नमुनेदार रीतीने कसे करावे, याचें शिक्षण विद्यार्थ्यांस मिळावें; त्यांच्या अंगी कार्यकुशलता, सहकार्याची भावना, खंबीर नीतिमत्ता, नेकी, टापटीप, कष्टाळूपणा इ० सार्वजनिक कार्यकर्त्यांस अवश्य ते सर्व गुण द्याणावे, अशी उपेक्षा कोणीही करील. परंतु सांप्रत अनुभव असा येत नाही. वस्तुतः विद्यालयीन संस्थांमधून खंबीर चरित्र्य व उच्च नीतिमत्ता यांनी मंडित असलेले लोक बाहेर

फुलोर

येऊन त्यांनी एकंदर देशांतील सार्वजनिक जीवनास शुद्ध व उदात्त असें वळण लावावयाचें; तसें न होतां, उलट बाहेरच्या सामाजिक जीवनांतील मनोमालिन्याची व नीतिशैथिल्याची कृष्णच्छाया विद्यालयीन संस्थांवर पडून त्यांच्या व्यवहारांत मलिनता व शिथिलता शिरूं लागवी, हा दैवदुर्विलास होय. शारदामंडळास अशा तऱ्हेचें दूषण फारसें लागलेलें नाही, हें खरें; तथापि तें सर्व प्रकारच्या शिथिलतेपासून व निष्काळजीपणापासून पूर्णपणें अलिप्त आहे असेंही कोणास छातीठोकपणें म्हणवणार नाही. या बाबतींत, इतर संस्थांपेक्षा आपण चांगले आहोंत अशा सापेक्ष उच्चतेत समाधान न मानतां शारदामंडळाच्या सभासदांनी व विशेषतः कार्यकर्त्यां मंडळींनी कसोशीने आत्मनिरीक्षणाच्या व आत्म-शोधनाचा मार्ग अवलंबावा, इतकेंच सांगणें येथे बस आहे.

प्रस्तुत लेखकास आणखी जरी लिहावेंसें वाटत असलें तरी येथे थांबणें प्राप्तच आहे. अकरा वर्षांची तपस्या कांही फारशी मोठी नाही, हें खरें. तथापि ती मनोभावाने केली आहे. मेरुशीं मोहरीची तुलना करण्याचें अनौचित्य पतकरून निश्चलभावाने तपश्चर्या करणाऱ्या ध्रुवबालकाची उपमा जर शारदामंडळाने घेतली तर जनतारूपी जनार्दन हा भावकुसुमांचा फुलवरा उपायन या नात्याने स्वीकारून या बालकाच्या गालाला शंखस्पर्श करून त्यास अढळपद देणार नाही काय ?

फुलोर

राजा बढे

आला बघ संधिकाल
उधळित वरती गुलाल
उजळ तुझी दीपमाळ नीट निळावंती १

उघड अता लडिवाळे
इवलाले ते डोळे
दूरवरी क्षितिजावर खुलत हेमकांती २

रंग रंग वेगळे
कळी कळी पहा खुले
गुंफितसे फुलवंती प्रति वैजयंती ३

ही हसरी चंद्रकोर
चित्तचोर हा फुलोर
हलत डुलत किरणजाल जाउं दे दिगंतीं ४

अंतरंग न्याहलून
भाव ये उचंचलून
विमल जलीं प्रतिचिंचें शारदे तुझीं तीं ५

* * *

विलीन हीं चिरंतनांत
हैं मनोविहंग-गीत
उकलित भवबंध पदीं. लाभणार शांती ६

शाकुंतल नाटकांतील एक प्रसंग

प्रो. वासुदेव विष्णु मिराशी, एम. ए.

‘क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः।’

अभिजात ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचें जो जो परिशीलन करावें तो तो त्यांचा आशय जास्त जास्त ध्यानांत येऊन रसिक वाचकांस अधिकाधिक आनंद होतो. म्हणून त्यांच्या ग्रंथांवर अनेक टीका, टिप्पणें, चर्चा होऊन त्यांचें हृद्गत समजून घेण्याचा व इतरांस तें समजून देण्याचा प्रयत्न वरचेवर होत असलेला दृष्टीस पडतो. आंग्लकविसम्राट् शेक्सपीयर यांच्या प्रत्येक नाटकावर अशा तऱ्हेचीं इतकीं टीका टिप्पणें झालीं आहेत की, आता त्यांच्या सारांशाचाही समावेश एका भल्या मोठ्या ग्रंथांत होऊं शकत नाही. आमच्या भारतीय कवींचें भाग्य अशा तऱ्हेने अद्यापि उदयास आलें नाही. तथापि त्यांच्यामध्येही कालिदास, भवभूति यांसारखे कांही असे ग्रंथकार आहेत की, त्यांच्या ग्रंथांचा पाश्चात्त्य मर्मग्राही पद्धतीने अभ्यास केल्यास त्यांपासून ‘प्रतिक्षणं नवीच रुचि’ प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही. प्रस्तुत लेखांत कविकुलगुरु कालिदासाच्या परिणतप्रज्ञतेचें फळ असें जें शाकुंतल नाटक त्यांतील एका प्रसंगाची थोडी चर्चा करण्याचें योजिलें आहे.

शाकुंतलाच्या पांचव्या अंकांतील हा प्रसंग. दुर्वास ऋषीच्या शापाने राजाला पूर्वकृत्याची विस्मृति पडल्यामुळे आपल्यापुढे प्रत्यक्ष येऊन उभ्या राहिलेल्या शकुंतलेचीही ओळख पटत नाही. त्यामुळे शकुंतलेच्या बरोबर आलेला कण्वशिष्य शार्ङ्गरव त्यास टाकून बोलतो. शकुंतलाही ओळख पटविण्यास राजाची अंगठी दाखवावी म्हणून पाहते, पण ती अगोदरच शचीतीर्थाला नमस्कार करतांना तिच्या बोटांतून गळून पडली असल्याने तिला सापडत नाही. तेव्हा पूर्वीच्या एकांतांतील गोष्टींची आठवण देऊन शकुंतला राजाची स्मृति जागृत करण्याचा प्रयत्न करते. पण त्यांत तिला यश येत नाही. शेवटीं 'तू पाहिजे तर हिचा स्वीकार कर, -नाही तर टाक' असें राजाला सांगून गौतमीसह ऋषिकुमार जाव-यास निघतात. शकुंतलेला ते आपल्या बरोबर येऊं देत नाहीत. इकडे राजाही तिला परस्त्री समजून तिचा स्वीकार करीत नाही. शकुंतलेच्या अशा असहाय स्थितींत 'प्रसूतीपर्यंत तिला माझ्या घरीं राहूं द्या' असें पुरोहित सुचवितो व राजाची त्याला संमति मिळतांच तो रडत असलेल्या शकुंतलेला घेऊन जातो. कांही वेळाने 'काय हो, हें आश्चर्य!' असे पडद्यामागे शब्द ऐकू येतात व नंतर पुरोहित प्रवेश करून काय घडलें तें वर्णन करतो. या प्रसंगां कालिदासाने त्याच्या तोंडीं खालील श्लोक घातला आहे--

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥ शाकुंतल ५, ३०

शाकुंतलाच्या ज्या देवनागरी व बंगाली अशा दोन प्रमुख पाठपरंपरा आहेत त्या दोहोंतही हा श्लोक आढळतो. त्यांत 'उत्क्षिप्य' याच्या जागी 'आक्षिप्य' आणि 'एनां'च्या जागी 'अङ्के' एवढेच पाठभेद

आढळतात व तेही फारसे महत्त्वाचे नाहीत. कण्वशिष्य परत गेल्यावर आपल्या दैवाला दोष देत शाकुंतला बाहू उंच करून रडू लागली असा यांतील पहिल्या दोन चरणांचा अर्थ आहे व त्याविषयी मतभेद नाही. पण श्लोकाच्या उत्तरार्धाच्या अर्थाबद्दल मात्र बराच मतभेद दृष्टीस पडतो. उदाहरणार्थ, मॉनियर विल्यम्सने त्याचें येणेंप्रमाणे भाषान्तर केले आहे—

A single flash of light in female shape having snatched her up near the Apsarastirtha went off (with her).

आता प्रो. अ. वा. गजेंद्रगडकर यांचें भाषान्तर पहा—

And that very moment a lustre of the form of a woman having lifted her up from afar went towards the Apsarastirtha.

शाकुंतलाचे प्राचीन टीकाकार राघवभट्ट 'स्त्रीसंस्थानं ललनाकारमेकं केवलं ज्योतिः एनामाक्षिप्य अप्सरस्तीर्थं जगामेति संबंधः। (स्त्रीरूपधारी एक तेजःपुंज मूर्ति तिला घेऊन अप्सरस्तीर्थाकडे गेली असा या श्लोकार्धाचा अन्वय लावावयाचा.) असें म्हणतात, तर शाकुंतलाचे एक आधुनिक बंगाली टीकाकार कृष्णनाथ न्यायपञ्चानन भट्टाचार्य हे आपल्या संस्कृत टीकेत 'अप्सरस्तीर्थ' हें 'स्त्रीसंस्थानं ज्योतिः' याचें विशेषण करून 'अप्सरांसारखें दिसणारें' किंवा 'अप्सरांपासून उत्पन्न झालेलें' असें ललनाकृति तेज असा अर्थ सुचवितात. मराठी भाषान्तरकारांमध्येही असाच मतभेद आहे. उदाहरणार्थ, अलीकडे उत्कृष्ट म्हणून गणलेलीं अशीं श्रीयुत के. वि. गोडबोले व लक्ष्मणशास्त्री लेले यांचीं शाकुंतलाचीं मराठी भाषान्तरे घेऊं—

गोडबोलेकृत 'महाराष्ट्र शाकुंतल'—

स्त्रीरूपी तों एक तेजाळ मूर्ति
उंचोनी घे ने तिला शक्रतीर्थी ॥

लेलेकृत 'मराठी शाकुंतल'—

स्त्रीज्योति तीर्थनिकटीं इतुक्यांत आली
घेऊनि तीस उचलोनि अदृश्य झाली ॥

या विविध भाषांतरांचा विचार करतां कृष्णनाथ न्यायपञ्चानन यांचा विलक्षण अर्थ सोडला तर भाषांतरकारांमध्ये दोन पक्ष दिसतात. एक पक्ष 'आरात्' याचा संबंध 'अप्सरस्तीर्थम्' याकडे जोडून 'अप्सरस्तीर्था-जवळ एक तेजःपुंज मूर्ति शकुंतलेला घेऊन अदृश्य झाली' असें मानतो तर दुसरा 'अप्सरस्तीर्थम्' हें पद आरात् याशीं न जोडतां 'जगाम' याशीं जोडतो व 'एक तेजःपुंज मूर्ति शकुंतलेला घेऊन अप्सरस्तीर्थाकडे गेली' असा अर्थ करतो. या दोन अर्थांपैकी कोणता सयुक्तिक आहे याचा आता विचार करूं.

शाकुंतलाचें थोडें बारकाईने वाचन केल्यास शक्रावतार (शक्रघाट), शचीतीर्थ, अप्सरस्तीर्थ वगैरे तीर्थे दुष्यंतकाळीं हस्तिनापुरांत होतीं अशी कल्पना कालिदासाने केलेली आढळून येईल. शचीतीर्थाला नमस्कार करतांना शकुंतलेच्या बोटांतून अंगठी गळून पाण्यांत पडली असा वर उल्लेख आलाच आहे. याच तळ्याच्या घाटाला शक्रघाट म्हणत असावे. कारण सहाव्या अंकाच्या आरंभीं अंगठीवद्दल ज्या कोळ्याला पकडलेलें दाखविलें आहे तो शक्रावतारीं राहणारा होता असा उल्लेख आला आहे. तेव्हा अप्सरस्तीर्थ याचाही अप्सरांपासून झालेले किंवा अप्सरां-सारखें दिसणारें (तेज) असा अर्थ न करितां अप्सरांचें तीर्थ असा अर्थ केला पाहिजे हें उघड आहे. या तीर्थाला अप्सरस्तीर्थ म्हणण्याचें कारणही कालिदासाने अन्यत्र सांगितलें आहे. सहाव्या अंकाच्या आरंभीं मेनके-

शकुंतल नाटकांतील एक प्रसंग

ची सखी सानुमती म्हणते, 'साधुजनांचीं स्नाने होईपर्यंत अप्सरस्तीर्थावर हजर रहाण्याची माझी पाळी संपली आहे तेव्हा आता त्या राजर्षीची काय अवस्था आहे तें आता पहावें.' यावरून अप्सरस्तीर्थावर सज्जन स्नान करीत त्या वेळीं अप्सरा आळीपाळीने उपस्थित राहत असत अशी कल्पना कालिदासाने केली आहे असें दिसून येईल. शकुंतलेला कोणी उचलून नेलें हें कालिदासाने पांचव्या अंकांत सांगितलें नाही, कारण पांचव्या अंकांतील हकीकत पुरोहिताच्या भाषणांत आली आहे. पुरोहिताला अर्थातच शकुंतलेला कोणी व कोठे उचलून नेलें हें सांगणें शक्य नव्हतें. शकुंतलेला नेणारी व्यक्ति तेजःपुंज असून ती स्त्रीसारखी दिसत होती एवढेंच त्याने पाहिलें व तें त्याने आपल्या भाषणांत सांगितलें आहे. पण या गोष्टीचा उलगडा कालिदासाने सातव्या अंकांतील मारीच ऋषीच्या भाषणांत केला आहे. मारीच ऋषि म्हणतात, 'अप्सरस्तीर्थाच्या घाटावरून दुःखी शकुंतलेला घेऊन मेनका दाक्षायणीकडे (अदितीकडे) आली, त्याच वेळीं दुर्वासाच्या शापामुळे तूं या आपल्या सहधर्मचारिणीला टाकलेंस असें मला समजलें.' या त्यांच्या भाषणावरून, शकुंतला पुरोहिताबरोबर रडत जात असतांना अप्सरस्तीर्थाजवळ आली त्या वेळीं मेनकेची तेथे हजर रहाण्याची पाळी होती व तिने आपल्या दुःखी मुलीला पाहून लागलीच आपल्याबरोबर स्वर्गांत नेलें, असें कालिदासास सुचवावयाचें आहे हें स्पष्ट आहे.

वरील विवेचनावरून 'आरात्' याचा संबंध अप्सरस्तीर्थ याच्याशीं जोडून अप्सरस्तीर्थाजवळ कोणी तेजःपुंज स्त्रीने शकुंतलेस उचलून नेलें हाच अर्थ कालिदासास अभिप्रेत होता हें स्पष्ट होईल. दुसरें असें की, शकुंतलेला उचलून अप्सरस्तीर्थाकडे नेलें असा जो दुसरा अर्थ, तो मुळीच संभवनीय नाही. पुरोहिताच्या जवळून शकुंतलेला (अर्थात् आकाशमार्गाने) घेऊन जाणारी व्यक्ति नेमकी अप्सरस्तीर्थाकडेच गेली

फुलोर

असें त्यास कसें समजलें ? शिवाय अप्सरस्तीर्थ हें भूलोकीं हस्तिनापुरांतच होतें, स्वर्गांत नव्हतें, हें आपण मागे पाहिलें आहे. दुःखी शकुन्तलेला घेऊन जाणारी मेनका अप्सरस्तीर्थाकडे न जातां जेथे अदितीच्या सान्निध्यांत तिला दुःखाचा थोडा विरंगुळा वाटेल त्या मारीचाश्रमाकडे एकदम जाईल हें उघड आहे. तेव्हा वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा 'कोणी तेजःपुंज स्त्री शकुन्तलेला वर उचलून अप्सरस्तीर्थाकडे गेली' असा अर्थ करणें शक्य नाही हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

शाकुंतल नाटक लक्षपूर्वक वाचल्यास वरील श्लोकाचा खरा अर्थ कोणाच्याही लक्षांत यावा इतका तो साधा आहे. मग या बाबतींत इतके विद्वान चकले कसे असा प्रश्न उत्पन्न होतो. त्याचें उत्तर हें की, आरात् याचा अप्सरस्तीर्थ याशीं संबंध जोडण्यांत व्याकरणनियमाची अडचण येते. पाणिनीचें सूत्र पुढीलप्रमाणे आहे—

अन्यारादितरतेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २.३.२९.

'अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिशा दाखविणारे, तसेंच अञ्च् धातूपासून झालेले प्राक्, प्रत्यक् यांसारखे शब्द, आत् व आहि हे प्रत्यय अंतीं असलेले शब्द (उदाहरणार्थ, दक्षिणा, दक्षिणाहि), यांना पंचमीची अपेक्षा असते' असा वरील सूत्राचा अर्थ आहे. तेव्हा अप्सरस्तीर्थाजवळ असा अर्थ कवीस विवक्षित असता तर तो 'अप्सरस्तीर्थात् आरात्' असें लिहिता असें वाटून वरील विद्वानांनीं प्रस्तुत श्लोकाचा ओढा-ताणीचा अर्थ पसंत केला असावा. कालिदासाचें व्याकरणाकडे चांगलेंच लक्ष होतें असें दिसतें. व्याकरणनियमानुसार बनलेल्या सुसंस्कृत भाषेने मनुष्य शोभतो व पवित्र होतो असें त्याने एका उपमंत सुचविलें आहे.* त्याने अनेक शब्दांच्या व्युत्पत्त्या आपल्या ग्रंथांत दिल्या आहेत

* संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च । कुमारसंभव १. २८.

व कांही सुंदर व्याकरणविषयक उपमा योजिल्या आहेत त्यांवरून त्याला व्याकरणाचें चांगलेंच ज्ञान होतें यांत संशय नाही. अश्वघोषादि पूर्व-कालीन कवींच्या मानाने त्याच्या ग्रंथांत व्याकरणदृष्ट्या चुकीचीं रूपें क्वचितच आढळतात. तेव्हा वरील अर्थ ग्राह्य धरल्यास 'अप्सरस्तीर्थ' यांतील विभक्तीची उपपत्ति कशी लावावयाची असा प्रश्न उपस्थित होतो, त्याचा आता विचार करूं.

प्राचीन काळीं अनेक संस्कृत व्याकरणकार होऊन गेले. त्यांतील कांहींचीं नांवे पाणिनीच्या अष्टाध्यायींत आलीं आहेत. शिवाय

‘ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ ’

या प्राचीन श्लोकांत आठ आद्य व्याकरणकारांचीं नांवे आलीं आहेत. यांपैकी बहुतेकांचे ग्रंथ सध्या उपलब्ध नाहीत. कालिदासाने योजिलेलीं कांही रूपें पाणिनीय व्याकरणाप्रमाणे शुद्ध नाहीत.* त्यामुळे त्याच्या काळीं दुसरें एखादें व्याकरण प्रचलित असून त्यांतील नियमानुसार त्याने तीं रूपें योजिलीं असतील काय अशी शंका मनांत येते. सध्या उपलब्ध असलेल्या जैनेंद्र, सारस्वत, कालाप इत्यादि व्याकरणांत कोठेही 'आरात्' शब्दाला द्वितीयेची अपेक्षा असते असा नियम आढळत नाही. तथापि पूर्वीच्या एखाद्या व्याकरणांत तसा नियम नसेलच असेंही म्हणतां येत नाही. यासारखेंच आपण एक उदाहरण घेऊं. पाणिनीच्या वर उद्धृत केलेल्या सूत्रांत ऋते हा शब्द आला आहे. वरील सूत्रानुसार त्याला नेहमी पंचमीची अपेक्षा असावी. पण संस्कृत वाङ्मयांत अनेक ठिकाणी 'ऋते' या शब्दामुळे द्वितीयेचा प्रयोग झालेला आढळतो. उदाहरणार्थ खालील पद्यांश पहा—

* उदाहरणार्थ— तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् । रघुवंश ९. ६१.
लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः । कुमारसंभव १. ३५.

(१) ऋते हि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।
भगवद्गीता, अध्याय ११ श्लो. ३२.

(२) क्व कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।

महिम्नः स्तोत्र.

(३) स्रक्पारिजातस्य ऋते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ।

नैषधीयचरित ६, ८६.

वरील सर्व उदाहरणांत ऋते शब्दामुळे द्वितीयेचा उपयोग केला आहे. पाणिनीय व्याकरणाप्रमाणे तर या प्रयोगाची उपपत्ति लावतां येत नाही. तेव्हा कांही टीकाकारांनी 'ऋते द्वितीया च' या चांद्रसूत्राचा आधार घेतला आहे.* 'ऋते' प्रमाणेच 'आरात्' शब्दाच्या बाबतीत द्वितीयेचे विधान करणारे एखाद्या व्याकरणकाराचे सूत्र असणे शक्य आहे.+ तसे सूत्र प्रस्तुत ग्रंथाच्या वाचकांपैकी कोणास आढळल्यास त्यांनी ते प्रकाशित करून कालिदासकालीन व्याकरणशास्त्रावर जास्त प्रकाश पाडवा अशी विनंती करून रजा घेतों.

---

* 'अन्यारात्' इत्यादि सूत्रावरील तत्त्वबोधिनी पहा.

+ कै. प्रो. वा. शि. आपटे यांच्या संस्कृत-इंग्लिश कोशांत 'आरात्' याच्या योगे केव्हा केव्हा द्वितीयेचा प्रयोग होतो असे म्हटले आहे, पण त्याला आधार दिला नाही. इतर कोणी कोशकार असे विधान करीत नाही.

पोराचें मन

गोविंद रामचंद्र दोडके बी. ए.

‘अशू, इकडे ये वरं.’

अशोक आईला बिलगायला लागला. त्याने यायला आपली तयारी नाही असें दर्शविलें. लीलाने त्याला आपल्या बाहूंमध्ये आवळून धरलें व त्याचें चुंबन घेतलें.

‘अशू, ये ना’

‘का, काय आहे?’

‘तुम्हांला काय करायचं आहे? ये वरं बाळ.’

अशोक आला नाही. येण्याकरितां त्याने हालचाल देखील केली नाही.

‘अशू बघ वरं, मी तुझ्याशीं कद्धी कद्धी म्हणून बोलणार नाही.’

‘नाही येत तो. मला सांगाना मी करत्ये तुमचं काम.’ लीला म्हणाली.

प्रभाकरने आगपेटी हवी म्हणून संकेताने दर्शविलें.

‘आगपेटी होय!’ ती उद्गारली.

‘अशू, जा विसूदादाकडून मागून आण.’

अशोक जायला नाखूष होता. परंतु तिने त्याला आंजारून गोंजारून जायला सांगितलें.

तो हळू हळू निघून गेला.

नंतर तिचा चेहरा किंचित् गंभीर झाला.

‘तुम्ही सगळे त्याला वाटेल तसं बोलत असतां. लोकांसंभोर जायला यायला तो भितो.’ तिच्या शब्दांमध्ये गंभीरतेबरोबर रागाची व उदास भावांची छटा होती.

प्रभाकर म्हणाला, ‘काय बोलतो हो, मी?’

‘त्याला जंगली वगैरे उगाच का म्हणतां? मी नाही घेत मनावर—’

‘मी म्हणतो?’

‘नाही तर काय? आला म्हणजे सारखे त्याच्यामागं लागतां. पोरानं मन! दुखतं अशानं. आणखी, तुम्ही लोक असं का म्हणतां— तुझ्या आईचं तुझ्यावर प्रेम नाही, तें शरद व मीरावर आहे म्हणून? आपल्या जीवाला लावून घ्यायचा तो एखादे वेळीं तुमचं बोलणं.’

‘पण मी म्हणतो का कांही?’

‘खोटं का बोलतां उगाच? कबूल कराना.’

‘नाही अं. मी अगदी कबूल करणार नाही. तसं म्हणाल तर मला अशूचाच सगळ्यांत जास्त लोभ वाटतो. जास्त आवडतो मला.’

इतक्यांत अशोक आला. त्याचा चेहरा मलूल झाला होता.

‘का काय झालं आता?’ दुखण्या स्वरांत लीलेने विचारलें.

‘विसूदादा आम्हांला कांही कांही बोलला. हातांत आगपेटी होती. पण म्हणाला, नाही देत तुला.’

लीलेचे डोळे पाण्याने डबडबून आले. तिने प्रभाकराकडे पाहिलें. तिच्या पापण्या थरथरल्या. त्यांनी अगदी करुण भावाने विचारलें, ‘प्रत्यंतर हवं ना?’

× × × ×

‘अशू! शरद! तुम्ही आता प्रभाकरपंतांबरोबर खेळायचं बरं का. त्रास घ्यायचा नाही, रडायचं नाही. शरद! दंगा नका करूं बरं.’

‘ आई आम्ही येतो ना ग तुझ्याबरोबर. ’ शरद मध्येच म्हणाला.

‘ अंहे नको. आणि आवारांतच खेळत रहा बरं का. प्रभाकरपंत नाटकगृहाकडे आले तर या त्यांच्याबरोबर. कुठं लांब जाऊं नका. ’

दुपारीं नाटकांत कामं करायला जाण्याच्या अगोदर लीलाने मुलांना प्रभाकराच्या स्वाधीन केलें. त्या दोघांचा जीवाभावाचा स्नेह. प्रभाकरची तिच्यावर इतकी भक्ति की ती म्हणेल तें करायला तो सदा तत्पर असायचा व लीलाचा देखील त्याच्यावर इतका विश्वास की कोणतीही जबाबदारी टाकायला तिच्या मनाने कचरूं नये. आज प्रभाकराला नाटकांत भूमिका नव्हती. आणि म्हणूनच तो मुलांची जबाबदारी अंगावर घ्यायला मोकळा होता.

लीलाने पित्यारांगत्या मीराला बाईजवळ दिलें व ती टांग्यांतून नाटकगृहाकडे निघून गेली.

प्रभाकर, अशोक व शरदला बरोबर घेऊन खेळूं लागला.

पण अशोकरचें मन उमलेना, हसेना.

विसूदादाकडून आल्यापासून त्याचें मन भारावलें होतें. प्रत्येक कृतींत साशंकता. वागणुकींतील सहजता निमाली होती. त्याच्याकडे बघायला लीलाला वेळ मिळाला नाही. तिच्या ध्यानांत त्याची विमनस्कता आली नाही. त्याचें वर्तन कुढेपणाचें होत होतें. आपल्याशींच खेद करायचा. आपल्याशींच रडत राह्यचें आणि आंसवं आलीं तर डोळ्या आड ठेवायचीं.

‘ अशू ! शरद ! तुम्ही लपा. मी तुम्हांला हुडकून काढतो. ’ प्रभाकर म्हणाला.

खेळाला सुरुवात झाली. अशोक, शरद लपले. अशोक लपला तो खेळायची वृत्ति होती म्हणून नव्हे, तर प्रभाकरने म्हटलें म्हणून. त्याच्यावर लवकरच राज्य आलें. शरद व प्रभाकर लपले.

शरदने 'रेडी' म्हटलेलें ऐकून तो आवाजाच्या दिशेने एकदां धावून आला. त्याच्या नजरेला कोणी गवसलें नाही, तो डावीजवळ बसून राहिला. प्रभाकर व शरद मागाहून हळूच लपत आले, व डावीला शिवले.

खेळण्यांतील विस्मय उत्साह, आनंद अशोकच्या मुखावर झळकला नाही. ते हसत हसत लपायला गेले. पुन्हा डाव सुरू झाला. पण मागलाच प्रकार. अशोक कुणाला शिवण्याचा विशेष प्रयत्न करीना. व खेळाला रंग चढेना.

प्रभाकरने विचारलें, 'अशू तुला वरं वाटत नाही कारे?' तो किंचितसा हसला व म्हणाला,

'छेः, अगदी छान वाटतं आहे.'

परंतु इतकें बोलून झाल्यावर पुन्हा उदासगंभीर भाव लागलीच त्याच्या मुखावर आला.

'चला, आपण दुसरा एखादा खेळ खेळूं.'

प्रभाकरने नाटकाच्या दहा पंधरा जाहिराती घेतल्या व त्यांचीं विमानें केलीं. तिघेही माडीवर गेले. एक एक विमान अंतरिक्षांत तरंगून जमिनीवर बसूं लागलें. एखादें डौलाने गिरक्या घेतघेत उतरावयाचें, तर एखादें बाणाप्रमाणें सरळ जाऊन जमिनीवर वेगाने आदळावयाचें.

शरदला मौज वाटायची. तो टाळ्या वाजवायचा. हसायचा, आरडाओरड करायचा. परंतु अशोकची कळी खुलेना. उदासीनतेची गंभीर छटा त्याच्या मुखावरून हलेना.

'चला, आता आपण नाटकगृहाकडे जाऊं.' प्रभाकर म्हणाला व त्याने कपडे केले. शरद त्याचा हात धरून पुढे पुढे चालूं लागला. प्रभाकरने अशोकचेंही बोट धरलें. परंतु लवकरच त्याला तें सोडून द्यावें लागलें.

×

×

×

×

तिसऱ्या अंकानंतरच्या 'विश्रांतींत' लीलाने प्रभाकरला रंगपटांत बोलावलें. उठतां उठतां तो जवळच बसलेल्या विसूदादाला म्हणाला, 'ए, जरा मुलाकडे बघ-रे मी आंतून जाऊन येतो. लीलाबाई बोलावता-हेत.' व निघून गेला. अशोक खुर्चीवरून उतरून इकडे तिकडे करीत होता. विसूदादाने हाक मारली, 'अरे ए.'

अशोकाने त्याचे शब्द न ऐकल्याप्रमाणे केलें व तो फिरतच राहिला.

'ए जंगली! ऐकूं नाही आलं का? असा काय फिरतो आहेस अखलासारखा. ये, आपल्या जागेवर बस.' तो जवळ गेला व हात धरून आणून त्याने त्याला खुर्चीवर बसविलें.

'काय अशोक! रागावतोस वाटतं जंगली, अखल असं कांही म्हटलं म्हणून.'

त्याच्या नजरेंत हिडीस व उपमर्दकारक हसणें होतें. त्याला मुलाचें मन उमजलें नाही. लहान मुलाचें मन म्हणजे फुलपाखराच्या पंखा-सारखें. त्याचा रंग अगदी नाजूक. बोट्याचा हळूवार व अजाण स्पर्शही रंगाचा नाश करावयाचा.

पण आपल्या निर्दय थड्या, निर्घृण उपहासाचा परिणाम दुसऱ्याच्या मनावर कशाप्रकारें होतो हें पाहण्याची कुणीतरी खबरदारी घेतें काय? विसूदादाचें मन तर अगदीच असंस्कृत, सहानुभूतिशून्य होतें. त्याला उगें बसायला नको होतें. मग आपल्या बोलण्यामुळे एखाद्याचें हृदय दुखवलें जात आहे, ह्याची त्याला काय पर्वा!

'मी खोटं बोलतो वाटतं. तो शरद बघ बरं कसा साहेबासारखा दिसतो! आणि मीरा देखील कशी मडमिणिसारखी दिसते, नाहीतर तूं.'

अशोकने वर पाहिलें नाही. त्याच्या डोळ्यांत संताप तरळूं लागला. त्याच्या मुखावरील भावरेषा म्हणत होत्यां, 'मला जिथं तिथं आणि नेहमी हा अशा रीतीने खिजवीत असतो. मोठा आहे म्हणून, नाही तर—'

फुलोर

इतक्यांत आंतून लीलाचें शरदला बोलावणें आलें. विसूदादाने त्यावरूनच अशोककडे मोर्चा वळविला. 'बघ बरं. तुला नाही आंत बोलावलं. तुझ्यावर नाही तरी आईचं प्रेमच नाही. तूं काळा म्हणून तिला नाही आवडत. का रे नाही तिनं तुला आंत बोलावलं?'

अशोक अगदी रडायला आला. त्याचे काळेसांवळे गाल व कानांचीं टोके लालवट झालीं. डोळ्यांच्या कोपऱ्यामध्ये अश्रू येऊन उभे राहिले. पण भोवताली माणसं होतीं.

× × × ×

नाटकाचा प्रयोग संपल्यावर अशोक आंत आईकडे गेला. लीला भोवतालच्या मंडळीशीं बोलत बोलत मुखावरील रंग काढीत होती. अशोककडे लक्ष जातांच लीला म्हणाली, 'कायरे शरद कुठं आहे?'

'प्रभाकरपंतांबरोबर'

'मग तुम्ही घरीं जाऊन जेवण वगैरे आटपाना. भूक नाही लागली तुम्हांला?'

'आई मी तुझ्याबरोबर चलतो घरीं.'

'मला वेळ आहे अजून, मग घरीं गेल्यावर तुला झोप येईल व तूं जेवणार नाहीस.'

प्रभाकर व शरद आंत आले.

'काय अशू, चलतोस का घरीं?'

'चल लवकर, मला भूक लागली आहे.' शरद म्हणाला.

'नाही, मी आईबरोबर येईन.'

'अशू! ऐक माझं. जा बरं त्यांच्याबरोबर. मला कितीतरी वेळ आहे अजून. जा.'

तो त्यांच्या मागून जड पावलाने निघून गेला.

× × × ×

सगळी आवरसावर झात्यावर लीला मीराला निजवून पडल्या-पडल्या अंथरुणांत वाचीत होती. शरद झोपीं गेला होता. अशोक अंगावर पांघरुण घेऊन पडला होता. परंतु त्याचा डोळा मात्र लागलेला नव्हता. त्याच्या बालमनाची सारखी तडफड, फडफड चालली होती. त्याचें मन आईच्या प्रेमाविषयीं साशंक झालें होतें. हळवेपणामुळे तो घडलेल्या अनेक गोष्टींचा उगम लीलेच्या मनांत आपल्याविषयीं प्रेम नाही ह्या भावनेशीं लावीत होता.

‘विसूदादा म्हणतो, आईचं माझ्यावर प्रेम नाही. मी काळा आहे. शरद आणि मीरा साहेब—मडमिणीसारखीं दिसतात. म्हणून त्यांच्यावर तिची माया आहे. मी देखणा नाही.’

त्याला आपल्या भावंडांचा हेवा वाटला. तोंडावरील पांघरुणाचा कोपरा बाजूला करून त्याने शरद मीराकडे पाहिलें.

त्याची नजर म्हणत होती, ‘आप्पलपोटे तुम्ही. आईची सगळी ममता तुम्ही घेतलीत. आणि मला त्या ममतेला पारखं केलंत.’

‘आज दुपारीं तिनं शरदला आंत बोलावलं. घरीं येतांना मी बरोबर येतो म्हटलं तर राहूं दिलं नाही.

‘खरंच आईचं माझ्यावर प्रेम नाही. ती माझ्याशीं बोलणार नाही. हसणार नाही. खेळणार नाही. शरद—मीराचे मुके घेईल, त्यांना खेळणीं देईल, खाऊ देईल. मला आपल्या आपल्याशींच राहावं लागेल.’

मनाने काढलेलें तें सहानुभूतिशून्य व निष्प्रेम जीवनाचें चित्र. त्यांत तो इतका तल्लीन झाला की जणूं काय लीलाची त्याच्यावर खरो-खरच प्रीति नव्हती व तो कटुतर एकाकी जीवन जगत होता.

अशोकच्या हृदयांत कालवाकालव झाली. आपल्याच आयुष्याचें करुण चित्र पाहतां पाहतां—

त्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या.

भावनेच्या आवेगांत तो उठला व लीलेजवळ गेला. ती दचकली.
पण अशूला पाहतांच म्हणाली,

‘काय रे?’

अशोकचें व्यथित हृदय त्याच्या नयनांमध्ये सांचलें होतें.
तें पाहतांच ती भ्याली. हृदय ताडताड उडूं लागलें. श्वासोच्छ्वास
जोराने होवूं लागला.

‘काय होतंय तुला अशोक? कशाची भीति का वाटली? सांग ना.’
तिने त्याचें मस्तक मांडीवर घेतलें, व तें हाताने थोपटूं लागली.
अशोकच्या हृदयाची धडधड तिच्या डोळ्यांतील अश्रूंनी बरीच शांत
केली. तो करुण वाणीने म्हणाला,

‘आई सगळे म्हणतात खरंच का ग तुझं प्रेम नाही माझ्यावर?’

लीलाचें हृदय दाटून आलें. नेत्रांतून अश्रु अविरतपणें गळूं
लागले. भावनावेग रोखून धरून तिने त्याचें चुंबन घेतलें, व म्हणाली,
‘अशू! माणसं वेडीं असतात. आपण कुणाचीं भलभलतीं बोलणीं का
मनावर घ्यायचीं?’

दृळलेला विश्वास पुन्हा स्थिर झाला. विषण्ण भावनांची पांगा-
पांग झाली. लीलाच्या मांडीवर मस्तक ठेवून कांही वेळ तो तसाच पडून
राहिला.

तो आपल्या अंधरुणावर जायला उठला तेव्हा लीला म्हणाली,
‘ये, तूं माझ्याजवळ नीज.’

मीराला तिने मागे केलें व अशोकला पोटाशी घेतलें.

हलुवार लावणी

नागोराव धनश्याम देशपाण्डे वी. ए., एल्. एल्. वी.

[धनगरी गाणें]

या माध्यावरती ठळक चान्दण्या नऊ;
ही अवती भवती हिरवळ हिरवी मऊ SS जी.
हीं झुडुपें, झाडें, रानवेल साजरे;
चान्दणें हिवाळी मन्द धुन्द झाञ्जरे SS जी.
रानांत भोवती खचून भरलें धुकें;
हातांत कोकरूं थकून निजलें मुकें SS जी.
चावरून तूं दचकलीस का ग सरू ?
चिवचिवतें चुकलें एक रानपाखरू SS जी.
या झाकळलेल्या सवन्ध खोन्यामधी
कुजबुजते कांही दूर एकली नदी SS जी.
हा सवन्ध माझातुझाच सवता सुभा
भोवती मुक्यानऽकळप राहिला उभा SS जी.
या निजल्या मेण्ढ्या उभ्याउभ्यानऽ जुनू
हलुवार लावणी हळूहळू गुणगुणू SS जी.

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

प्रो. विष्णु भिकाजी कोलते एम्. ए., एल्.एल्. बी.

ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेल्या निसर्गाच्या उद्यानांतील फुलें फार अल्पजीवि असतात. उगवत्या सूर्याच्या सोनेरी किरणांबरोबर त्यांच्या जीवनांतील उषःकालाला प्रारंभ होतो आणि त्याच दिवशीं सायंसूर्याच्या मावळत्या किरणांसहित त्यांच्या आयुष्याच्या संध्याकालालाही सुरवात होते. पण साहित्याच्या उपवनांत कलाकुशल कवींनी कल्पनेच्या साहाय्याने निर्मिलेल्या काव्यकुसुमांना मात्र चिरंजीवत्व प्राप्त झालेलें आढळतें. तीं कधी कोमेजत नाहीत की कधी विशीर्ण होत नाहीत. रघुनाथपंडिताचें नलदमयंती स्वयंवराख्यान हें एक असेंच अक्षय्य व नित्यनूतन आणि मनोहर वाटणारें काव्यपुष्प आहे. आपल्या रचनासौंदर्याने व अर्थपरिमलाने त्याने मराठी रसिकांचीं अंतःकरणें इतकीं आकृष्ट केलीं आहेत की कांही केल्या तीं तेथून मागे मुरडावयास तयारच होत नाहीत. प्रस्तुत काव्याविषयीं व त्याच्या भाग्यशाली जनकाविषयीं रसिकांत व विद्वानांत दिवसेंदिवस अधिकाधिक उत्पन्न होत असलेली कुतूहल बुद्धि व जिज्ञासा आमच्या विधानाचा पाठपुरावा करीलच. अशा या अतीव सरस काव्याच्या निर्मात्याचा काल ठरविण्याची रूक्ष कामगिरी या लेखांत करावयाचें योजलें आहे. आपल्या विशाल नेत्रांच्या कटाक्षक्षेपांनी घायाळ करणाऱ्या लावण्यवती शकुन्तलेची, यौवनाने रसरसलेली दिव्य आकृति, दृष्टीसमोर येतांच तिच्या मातापितरांविषयीं दुष्यन्ताच्या मनांत जशी सहज जिज्ञासा निर्माण झाली तशीच ती कोणत्याही सुंदर कलाकृतीच्या निर्मात्याविषयीं

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

प्रत्येकाच्या मनांत उत्पन्न होणें साहजिक आहे. आणि म्हणूनच एखाद्या कवीच्या स्थलकालासंबंधीचें विवेचन सकृद्दर्शनीं अनावश्यक व रुक्ष वाटत असलें तरी तें तसें नसून अगदी नैसर्गिक असलेली जिज्ञासा तृप्त करणारें, अतएव जरूरीचें व महत्त्वाचें असतें हें सांगावयास नकोच.

याच नैसर्गिक जिज्ञासेमुळे प्रेरित होऊन दमयंतीस्वयंवरकृत्यां रघुनाथपंडिताच्या व्यक्तीविषयीं व स्थलकालाविषयीं संशोधनपूर्वक माहिती गोळा करणाऱ्या विद्वानांत कै. राजवाडे, श्री. अ. का. प्रियोळकर, श्री. शणै गोंयबाब इत्यादिकांचा समावेश होतो. त्यांतही या बाबतींत श्री. प्रियोळकर यांनी जितके परिश्रम केलेले आहेत तितके इतर कोणीच केलेले नाहीत. अनेक जुन्यापुराण्या पुराव्यांचा अभ्यास करून रघुनाथ पंडिताच्या 'व्यक्ती'संबंधीं स्वतःचा असा एक स्वतंत्र सिद्धांत त्यांनी मांडला आहे. त्यांच्या सिद्धांताचाच परामर्ष पुढील विवेचनांत घ्यावयाचा आहे. पण त्यापूर्वीं माझ्या या लेखाची मर्यादा वाचकांस स्पष्टपणें सांगणें मला अत्यवश्यक वाटतें. रघुनाथ पंडिताच्या स्थलाविषयीं व व्यक्तीविषयीं विचार येथे करावयाचा नसून त्याच्या कालासंबंधींचीच मला सुचलेली एक कल्पना वाचकांसमोर मांडावयाची आहे. अर्थात् ती मांडतांना श्री. प्रियोळकरांनी प्रतिपादलेल्या कालाचें विवेचन करावें लागेलच—आणि तदनुषंगाने रघुनाथपंडिताच्या 'व्यक्ती'विषयींचा त्यांचा जो सिद्धांत आहे त्याचेंही समीक्षण करणें अवश्य होईल. तथापि तो माझा मुख्य मुद्दा नसून 'कालनिर्णयाची दिशा' ह्या मुद्द्यावर माझा विशेष जोर आहे हें वाचकांनी अवश्य लक्षांत असू द्यावें. असो.

कै. राजवाडे* यांनी 'रामदास-वर्णना'च्या आधाराने रघुनाथ पंडितास रामदास व शिवकालीन ठरविलें. कै. भावे† यांनी त्यांच्याच

* ग्रंथमाला. रघुनाथपंडितावरील निबंध.

† महाराष्ट्र सारस्वत. भाग २, १०७.

फुलेर

म्हणण्याचा अनुवाद केला. श्रीयुत प्रियोळकर* यांच्या संशोधकांची इमारत सुद्धा याच पायावर उभारलेली आहे. श्रीयुत शणै गोंयबाब+ यांना हे मत मान्य नाही. मला स्वतःला सुद्धा वरील तीन्ही संशोधकांचे मत मान्य करण्यासारखे वाटत नाही. कै. राजवाडे व कै. भावे यांच्या मुद्द्यांचे सार श्री. प्रियोळकरांच्या विवेचनांत आले असल्यामुळे त्यांच्याच म्हणण्याचा आपण या ठिकाणी विचार करू. रघुनाथपंडित शिवकालीन असल्याबद्दल त्यांनी पुढील पुरावे दाखल केले आहेत.

(१) 'रामदासवर्णन' या स्तोत्रांतील रामदासाचा वर्तमान-कालीन उल्लेख व त्यांतील एकंदर वर्णन कवीने समर्थाना स्वतः पाहून केले असवे असा अंदाज;†

(२) 'स्वराज्यां सर्वांतें द्विज-ऋषि-जनांतें सुखि करी' या कारवार प्रतींतील अंतिम श्लोकांतर्गत एका चरणामधील 'स्वराज्यांत म्हणजे शिवाजीच्या राज्यांत' असा 'स्वराज्य' शब्दाचा त्यांनी केलेला अर्थ;‡

(३) रघुनाथपंडित व आनंदतनय यांच्या व्याहीपणासंबंधीची दंतकथा;‡

(४) 'दमयंती-स्वयंवर' काव्यांतील विशिष्ट शब्द, व्याकरणाचीं रूपे, वाक्प्रचार इत्यादि, यांचे आनंदतनय, सामराज वगैरे शिवकालीन कवि यांच्या भाषेशीं सादृश्य.‡

वरील चार पुराव्यांच्या आधारावर आपला कवि शिवकालीन असावा असें श्रीयुत प्रियोळकर गृहीत धरून चालतात; परंतु हे सर्व

* प्रियोळकरसंपादित दमयन्तीस्वयंवर, प्रस्तावना.

+ विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ६४. अंक २. पृ. ६१.

‡ दमयन्तीस्वयंवर, प्रस्तावना पृ. २-३.

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

पुरावे सबलतेच्या दृष्टीने अगदी कुचकामाचे, अतएव टाकाऊ वाटतात; पंडितराव* बखरींतील ज्या रघुनाथपंडितरावाची आपल्या रघुनाथ पंडिताचें अभिन्नत्व त्यांनी कल्पिलें आहे, तो श्रीशिवाजी महाराजांच्या दरबारांतील असल्यामुळे, आपला कवि सुद्धा शिवकालीन असल्याचें ठरवणें त्यांना अवश्य झालें आणि म्हणूनच वरीलसारख्या संदिग्ध व संशयित पुराव्यांचा आधार त्यांना घ्यावा लागला; एरवी, हीच कारणें श्री. प्रियोळकरांच्या तीव्र विवेचक बुद्धीला पटलीं असतीं असें आम्हांस वाटत नाही. रघुनाथपंडित हाच बखरींतील पंडितराव असता तर त्याच्या मराठी काव्यांचा (नलदमयंती स्वयंवराख्यान, गजेंद्रमोक्ष व रामदासवर्णन यांचा) उल्लेख त्या बखरींत अवश्य आला असता. पण तसें ज्या अर्थी आढळत नाही, त्या अर्थी, ह्या दोन्ही व्यक्ती एकच असल्या, हें म्हणणें चुकीचें ठरतें. श्री. प्रियोळकरांना केवळ नामसादृश्यावरून सुचलेला हा तर्क सिद्धांताच्या कोटींत येऊं शकत नाही. शिवाय 'पंडितराव' व 'पंडित' या शब्दांत पूर्णपणें सादृश्य तरी कोठे आहे? बखरींतील 'पंडितरावा'चा उल्लेख लौकिकांत 'पंडित' या नांवाने होणें अशक्य आहे असें नाही. पण वरील फरकामुळे या व्यक्तींच्या अद्वैताविषयी संशय उत्पन्न होण्यास जागा निर्माण होणें शक्य आहे, हेंही विसरून चालणार नाही. आपल्या सिद्धांताच्या आड येऊं पाहणारा 'म्हातारा बहु जाहलों, कवणही त्राता नसे भेटला' या श्लोकाचा+ कांटा श्री. प्रियोळकरांनी मोठ्या युक्तीने काढून टाकण्याची सावधगिरी ठेवली, यांतील रहस्यही हेंच आहे. पण, त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे वरील श्लोक खरोखरच रघुनाथपंडिताच्या माथीं मारलेला आहे, असें गृहीत धरून त्याकडे दुर्लक्ष केलें तरी आमचें पहिलें विधान लक्षांत घेतां 'वारीक

* दमयन्तीस्वयंवर, प्रस्तावना पृ. ४-५.

+ दमयन्तीस्वयंवर, प्रस्तावना पृ. २८-३०.

फुलोर

सारीक तपशीलवार माहिती* 'शोधपूर्वक' देणाऱ्या बखरकाराने. ह्या अर्थी रघुनाथपंडितरावाच्या नांवावर नलदमयंतीस्वयंवरादि काव्यांचा उल्लेख केलेला नाही, त्याअर्थी ह्या दोन व्यक्ति एकच असाव्या, असें मानणें केव्हांही सयुक्तिक होणार नाही.

रघुनाथपंडित कवि हा शिवछत्रपतींच्या दरबारांतील पंडितरायाचे पदावर खरोखरच अधिष्ठित झालेला गृहस्थ असता तर त्याने आपल्या या दिग्विजयी सर्वगुणालंकृत व धर्मसेवक प्रभूवर एखादें स्वतंत्र काव्यही लिहिलें असतें; तसेंच आपल्या काव्यांच्या समाप्ति-लेखांत आपल्या या आश्रयदात्याच्या नांवाचा गौरवपूर्वक उल्लेखही त्याने अवश्य केला असता. पण उपलब्ध पुराव्यावरून या दोहोंपैकी एकही गोष्ट त्याने केल्याचें आढळत नाही. यावरूनही श्री. प्रियोळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे या दोन्ही व्यक्ति एक मानतां येत नाहीत. या दोघांमध्ये अद्वैत प्रस्थापित करणारी ही 'तर्का'ची साखळी तुटली म्हणजे आपला कवि शिवकालीनच आहे असें आग्रहाने प्रतिपादन करण्याची व त्यासाठी वर निर्दिष्ट केलेल्या चार निर्बल पुराव्यांचा आधार घेण्याची कांही आवश्यकता नाही हें श्री. प्रियोळकरही मान्य करावयास तयार होतील असें वाटतें.

वर दिलेल्या चार निरनिराळ्या पुराव्यांच्या आधारे आपल्या रघुनाथपंडिताचें शिवकालीनत्व प्रस्थापित होऊं शकत नाही हें आज नव्याने सिद्ध करावयाचें नाही. श्री. शणै गोंयबाब† व श्री. श्रीपाद महादेव वर्दे‡ या दोन विद्वानांनी त्या पुराव्यांचा विस्तृत समाचार घेऊन, त्यांचें दुर्बलत्व यापूर्वीच दाखवून दिलें आहे; जिज्ञासूंनी तें पाहावें.

* विविधज्ञानविस्तार. वर्ष ६२. पृ. १४४.-१४५.

† विविधज्ञानावस्तार. वर्ष ६४. अंक २. पृ. ५७-७०.

‡ वि. ज्ञा. वि. वर्ष ६४ अंक. ४ व ५. श्री. वर्दे यांचा लेख पहा.

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

विद्वेषनाच्या सोयीसाठी या खंडनपर विधानांचा सारांश स्वतःच्या कांही मुद्द्यांची भर घालून क्रमशः पुढील प्रमाणे देतां येईल.

(१) 'रामदासवर्णनां'त आलेला समर्थोचा वर्तमानकालीन उल्लेख हा Historical Present च्या स्वरूपाचा असल्यामुळे त्यावरून रघुनाथपंडित हा शिवकालीन कवि असावा हे निःसंदिग्धपणे सिद्ध होऊं शकत नाही. आधुनिक कवींच्या काव्यांत देखील पूर्वसूरींचे उल्लेख वर्तमान स्वरूपांत केलेले आढळतात; म्हणून त्यावरून एखाद्या आधुनिक कवीला त्याने उल्लेखिलेल्या जुन्या कवीचा समकालीन मानतां येईल काय ? अर्थात् नाही. रामदासांच्या अंगप्रत्यंगांचें रघुनाथपंडिताने केलेलें वर्णन 'प्रत्यक्ष' पाहूनच करावयास पाहिजे असेंही नाही. शिवाय श्री. प्रियोळकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे शिवकालीनच नव्हे, तर शिवाजीमहाराजांच्या दरबारांतील एखादा रघुनाथपंडित कवि 'समर्थशिष्य' असता तर त्याचा उल्लेख एखाद्या समर्थचरित्रांत आला असता. पण तो तसा आढळत नाही. आपल्या गुरुची व संप्रदायप्रवर्तकाची कीर्ति स्तोत्ररूपाने चोहीकडे पसरवणाऱ्या ह्या प्रसिद्ध कवीचा उल्लेख (त्याच्या इतर काव्यांनिशीं) एकाही प्राचीन समर्थचरित्रकाराने करूं नये, हे आश्चर्य नाही काय ?

(२) 'स्वराज्यांत म्हणजेच शिवाजीच्या राज्यांत' असा 'स्वराज्य' शब्दाचा प्रियोळकरांनी केलेला अर्थ समर्पक असला तरी तो अव्याप्तिदोषाने भरलेला आहे; कारण शिवाजीमहाराजांच्या नंतर सुद्धा छत्रपति व पेशवे हा शब्द वापरत असत हे विसरून चालणार नाही. शिवाय श्री. प्रियोळकरांनीच प्रक्षिप्त ठरविलेल्या श्लोकांतील एका शब्दावर भाष्य करून त्याच्या साहाय्याने आपला सिद्धांत त्यांनीच प्रस्थापित करूं पाहणें, हे विचित्रच नाही काय ?

(३) रघुनाथपंडित व आनंदतनय हे व्याही असल्याची कै. मोडक व कै. राजवाडे यांनी दिलेली माहिती दंतकथेच्या स्वल्पाची

आहे. ती विश्वसनीय मानतां येत नाही. वरील दोन्ही संशोधकांची माहिती विश्वसनीय व्यक्तीकडून मिळाल्याचें दिसत नाही. तसें पाहिलें तर रघुनाथपंडिताचा व्याही, अरणीकर आनंदतनय नसून नरसोबा-वाडीचा कोणी आप्पाजीपंत या नांवाचा गृहस्थ होता असेंही मानतां येतें. रा. गो. ब. माकोडे* यांना माहिती पुरविणारा गृहस्थ आपणास आप्पाजीपंताचाच वंशज म्हणविणारा होता; आणि त्याने पुरविलेली माहिती विश्वसनीय मानल्यास रघुनाथाचा व्याही आनंदतनय की आप्पाजीपंत असा संशय उत्पन्न होतो. कदाचित् हे दोघेही गृहस्थ त्याचे व्याही असूं शकतील, नाही असें नाही; पण कै. राजवाड्यांना तंजावरकडे मिळालेल्या माहितींत तसा उल्लेख आढळत नाही; शिवाय रघुनाथपंडित कवि व आनंदतनय यांचा संबंध नसावा असें दाखविणारा अधिक सबळ पुरावा आमच्याजवळ आहे; त्याचा उल्लेख औचित्याच्या दृष्टीने आम्ही पुढे करणार आहों.

(४) रघुनाथपंडिताच्या काव्याची भाषा आनंदतनय व सामराज या शिवकालीन कवींच्या भाषेशी जुळते असें म्हणण्यांतही विशेष अर्थ नाही; तदुत्तरकालीन काव्यांच्या भाषेशी तिचें साम्य दाखवून देणें विशेष कठीण नाही. रघुनाथपंडिताने वापरलेले विशिष्ट शब्द, व्याकरणरूपे वगैरे देवनाथदयाळनाथांच्याही काव्यांत आढळतात. सामराज हा शिवकालीनच होता हेंही निश्चितपणें सिद्ध झालेलें नाही. सूक्ष्म दृष्टीने पाहिलें तर उर्दू शब्दांचा भरणा रघुनाथपंडिताच्या काव्यांत बराच कमी आहे; आणि म्हणून त्याच्या रचनाशैलीवरून हा 'अठराव्या शतकांत पेशव्यांच्या अंमलांतील कवी असावा,' असा कै० चिपळूणकरांनी दिलेला अभिप्राय अधिक ग्राह्य वाटतो. सारांश केवळ भाषा-

* विवेकज्ञानविस्तार. १९२० पृ. ३०३.

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

साभ्यावरून व दोन कवींचें समकालीनत्व ठरविण्याचा श्रीयुत प्रियोळकरांचा प्रयत्न शास्त्रीय व साधार मानतां येत नाही.

वरील विवेचनावरून आपला रघुनाथपंडित हा शिवकालीन कवि होता हें निःसंदिग्धपणें सिद्ध होऊं शकत नाही हें दिसून येईल. शिवाजीच्या दरबारांतील रघुनाथपंडितराय व आपला कवि एकच हें विधान सुद्धा केवळ कल्पनेवर आधारलेलें असल्यामुळे तें खरें मानतां येत नाही; आणि अर्थात् त्याच्या साहाय्याने आपल्या कवींचें शिवकालीनत्व शाब्दित करतां येत नाही. श्री. प्रियोळकरांनी प्रतिपादलेलें प्रमेय सिद्धांत स्वरूपांत समाविष्ट करितां येणें तर शक्य नाहीच; पण तें 'प्रमेय' म्हणून तरी मानावें की नाही याची सुद्धा शंकाच वाटते. पूर्वपक्षाचें प्रतिपादन अशा रीतीने असिद्ध ठरविल्यानंतर आता रघुनाथपंडिताच्या कालाविषयी आमची कल्पना पुढे मांडावयास हरकत नाही.

महाराष्ट्रकविवर्य मोरोपंत यांनी 'सन्मणिमालें'त, आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व प्रसिद्ध कवींच्या नांवांचा व काव्यांचा उल्लेख केलेला आढळतो. रघुनाथपंडिताचा व्याही मानल्या गेलेल्या आनंदतनयावर,

आनंदतनय अरणीकर शोभवि फार कवन यमकांहीं ।

तत्सूक्ति पाठ ज्याला त्याचें पाहे न भवन यम कांहीं ॥

अशी स्तुतिपूर्ण आर्या त्यांनी रचलेली आहे. आता रघुनाथपंडित हा आनंदतनयाचा व्याही अतएव समकालीन असून त्याने त्याच्या नांवावर मोडणारी काव्यरचना त्या वेळीं खरोखरच केलेली असती, तर पंतांच्या 'सन्मणिमालें'त तसा उल्लेख आल्याशिवाय कदापि राहिला नसता. इतकेंच नव्हे तर मोरोपंतांच्या पूर्वी केव्हाही त्याचें अस्तित्व महाराष्ट्रांत असून त्याने काव्यरचना केलेली असती तर मोरोपंतांसार-

ख्याच्या दृष्टीतून तो चुकला असता असें वाटत नाही. मला तर असें वाटतं की, मोरोपंतांच्या पूर्वी किंवा त्यांच्या हयातीत सुद्धा रघुनाथपंडित झालाच नसावा. त्याने लिहिलेलीं काव्ये इतकीं सरस आहेत की, तीं रसिकांच्या दृष्टिक्षेपांतून चुकून अप्रसिद्ध राहिलीं असणें संभवनीय वाटत नाही; त्यांतून मोरोपंत हे आपल्या काळांतच रसिकप्रिय व हरिदासप्रिय झालेले असल्यामुळे त्यांच्या ओळखीचा परिवार फार मोठा होता. रघुनाथपंडिताचीं काव्ये कीर्तनोपयोगी असल्यामुळे पंतकालीन हरिदासांना तीं अवश्य अवगत असतीं व विद्वानांच्या संग्रहीं त्यांच्या प्रतीही आढळल्या असत्या. पण तीं काव्येच जेथे निर्माण झालीं नव्हतीं तेथे ग्रंथसंग्राहक व हरिदास तरी काय करणार विचारे? पंतांच्या नजरेला तरी तीं पडणें कसें शक्य होतें? यावरून एकच अनुमान आम्हांला सयुक्तिक वाटतं की, पंतांच्या पूर्वी इतकेच नव्हे तर पंतांच्या हयातीपर्यंत सुद्धा-निदान सन्मणिमालेच्या रचनेपर्यंत तरी-रघुनाथपंडित किंवा त्याचीं काव्ये अस्तित्वांत असतील असें मानतां येत नाही. यावरून स्थूल मानाने मोरोपंतांचा निर्माणकाल ही रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक मर्यादा मानण्यास हरकत नाही. मोरोपंतांचा मृत्युशक इ. स. १७९४ आहे. आता या कालनिर्णयाची दुसरी एखादी मर्यादा सापडणें शक्य आहे काय याचा आपण विचार करूं.

प्रसिद्ध संत व कवि देवनाथ यांच्या काव्यांत* रघुनाथपंडिता-संबंधीं व त्यांच्या काव्यासंबंधीं,

रघुनाथपंडितराणा कवि थोर समर्थ ।

अद्भुतरस केला टीका नैषध ग्रंथ ॥

असा उल्लेख आढळतो. यावरून देवनाथ महाराजांच्या पूर्वी किंवा

* वैदर्भकाव्यसंग्रह, गुच्छ दुसरा, देवनाथमहाराजांची कविता, पृ. ४२२.

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

त्यांच्या हयातींत रघुनाथपंडित झाला असावा असें मानतां येतें, या ठिकाणीं दुसऱ्याही एका प्रश्नाचा विचार करणें अवश्य आहे. देवनाथ व रघुनाथपंडित या दोघांची पंढरपुरास भेट झाल्याची आख्यायिका कै. अच्युत सीताराम साठे यांनी आपल्या प्रस्तावनेंत नमूद केली आहे. ती आख्यायिका अशी:—

“ नाथ जेव्हा पंढरपुरास गेले म्हणून सांगितलें आहे तेव्हा तेथे कोणी रघुनाथपंडित म्हणून आले होते. त्यांनी नलदमयंतीचें एक नवीन चरित्र नुकतेंच रचिलें होतें. तें चरित्र नाथांस दाखविलें आणि आपली इच्छा अशी प्रदर्शित केली की, याचा उपयोग आपले कीर्तनांत व्हावा. नाथांनी हसून उत्तर दिलें की ‘पंडितजी, माझा नियम शिळा पदार्थ ग्रहण करण्याचा नाही व मी परान्न सेवन करीत नाही आणि मी जीवाचा भक्त नाही. सबत्र आपण म्हणतां हें माझ्याने मान्य करवत नाही.’ पंडितजीने प्रत्युत्तर केलें की, ‘आपण कोणाची कविता म्हणत नाही व नवीन कविता रचून म्हणत असतां, परंतु आपले कालचेच कीर्तनांत आपण एक तुकारामाचा अभंग म्हटला व ज्ञानेश्वराच्या तीन ओव्या म्हटल्या, त्याही तर शिळ्या व परक्या अन्नाप्रमाणे आहेत. त्या आपण ग्रहण केल्या म्हणूनच मीही आपणांस विनंती केली.’ नाथांनी पुन्हा उत्तर केलें की, ‘पंडितजी, असें म्हणणें ही तुमची चूक आहे. पहा, तो पदार्थ शिळा आहे हें खरें; परंतु तो घृतपक्क आहे, यास्तव तो शिळा होऊं शकत नाही असें तुमचेच धर्मशास्त्रांत लिहिलें आहे. तुमचा पदार्थ घृतपक्क नसून तैलपक्कही पण नाही, नुसता तव्यावर भाजला आहे म्हणून तो शिळा होतो. दुसरें पहा की, तें परान्नही होत नाही. जो आपला सगोत्र किंवा सपिंड असेल तो पर मानतां येत नाही. त्याचें परान्न कसें होईल ? हेंही शास्त्रांत पहा. तुकाराम, ज्ञानदेव हे व आम्ही सगोत्र सपिंड आहों. तेव्हा तें आम्हांस परान्न नाही. आपली कविता तव्यावर

फुलोर

भाजलेला पदार्थ आहे असें जें मीं म्हटलें त्याचा अर्थ आपणांस सम-जला नसेल तर सांगतों. आपण या चरित्रांत मनुष्याच्या लीलेचें वर्णन केलें आहे. मनुष्याचें वर्णन करणें मला मान्य नाही. म्हणूनच मीं म्हटलें की मी जीवाचा भक्त नाहीं. पंडितजीस नाथांनी असेंही म्हटलें की, 'आपण अशा कविता रचण्यांत काय लाभ आहे ? यांत कांही परमार्थ नाही. आता आपण श्रम करून हें चरित्र रचलेंच आहे तर मी आपला संतोष राखण्याकरितां दयाळास सांगतों. तो याचा उपयोग करील.' नंतर रघुनाथपंडिताने दयाळनाथांची भेट घेऊन तें चरित्र दिलें. दयाळांनी त्याचा गुरूचे आज्ञेवरून स्वीकार केला व ते कीर्तनांत त्याचा उपयोग कधी कधी करीत असत. पुढे रघुनाथपंडिताने कविता करण्याचा नाद सोडला असेंही कोणी म्हणतात. ”

वरील आख्यायिकेंत 'सत्याचा अंशही'* नसल्याचें विधान आम्ही मागे केलें होतें; पण त्या वेळीं आता सन्मणिमालेवरून सुचलेली कल्पना सुचली नव्हती; म्हणून, कै. राजवाडे यांनी ठरवलेल्या रघुनाथ-पंडिताच्या कालानुरोधानेच वरील विधान आम्हीं केलें. आता तें मागे घेणें प्राप्त आहे. रघुनाथपंडिताने नलाचें वर्णन करण्यांत परमार्थ-बुद्धि दाखविली नसल्यामुळे त्याच्या काव्याला तैलपक्क म्हणून हिणवण्यांत देवनाथांनी रघुनाथपंडिताविषयीं अनादर व्यक्त केला असें म्हणतां येत नाही. दमयंतीस्वयंवराख्यानाला भक्तीपेक्षा रसराज शृंगाराचींच पुटें देण्यांत रघुनाथपंडिताने आपलें काव्यकौशल्य निष्कारण खर्च केलें एवढाच त्यांच्या म्हणण्याचा भावार्थ. एरवी काव्य या दृष्टीने तें त्यांना आवडलें असावें असें दिसतें. आणि म्हणूनच त्याचा 'थोर कवि' म्हणून आपल्या काव्यांत त्यांनी गौरव केलेला आहे. रघुनाथ पंडिताचें काव्य

* वन्हाडशाळापत्रक, वर्ष ५६, अंक १० पृ. ६२१.

रघुनाथपंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा

देवनाथांस किती आवडलें होतें हें त्या दोघांच्याही काव्यांतील पुढील साम्यस्थळांवरून दिसून येईल.

(१) रघुनाथपंडितः—

अशा यत्नीं लागला नृप अहो तो !

पुढें परिसा वृत्तांत कसा होतो ॥१६४॥

देवनाथः—

(अ) पुढें परिसा वृत्तांत कसा झाला

रात्रिमार्जीं तो राव सुप्त झाला

(ब) असो, ऐसा लागला छंद कंसा

पुढें झाला वृत्तांत कसा परिसा

(२) रघुनाथपंडितः—

प्रगट तिज पुढारां जाहला राजमौळी

पदर वरि न घेतां हार जैसा झळाळी ॥१८९॥

देवनाथः—

अज अजित अजन्मा जन्म घेऊं पहातो

प्रगट तिज पुढारां अष्टवर्षीं पहातो

सारांश, यावरून वरील दोघांच्या भेटीचा प्रसंग विश्वसनीय मानावयास कांही हरकत नाही असें आम्हांस वाटतें. म्हणून स्थूल मानाने देवनाथांचा निर्याणशक ही दमयंतीस्वयंवराख्यानाच्या कालनिर्णयाची दुसरी मर्यादा ठरते. देवनाथांचा मृत्यु* इ. स. १८२१मध्ये झाला. या दोन्ही मर्यादा लक्षांत घेतल्यास इ. स. १७९४ ते १८२१च्या मध्ये केव्हा तरी दमयंतीस्वयंवर काव्याची रचना झाली असावी असें दिसतें आणि त्यावरून स्थूल मानाने अठराव्या शतकाचा चतुर्थ चरण व एकोणविसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध हा रघुनाथ पंडिताच्या हयातीचा काल ठरतो.

* वैदर्भकाव्यसंग्रह, देवनाथमहाराजांची कविता, प्रस्तावना ९५.

रघुनाथपंडिताच्या व दमयंतीस्वयंवराच्या कालासाठी आम्हांस सयुक्तिक व सप्रमाण वाटणारी कल्पना वरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

निश्चित पुराव्याच्या अभावीं, एखाद्या ग्रंथाचा अथवा लेखकाचा काल ठरवितांना त्यापूर्वी व नंतर होऊन गेलेल्या ग्रंथकारांच्या लेखनांतील त्या कवीच्या नांवाचा उल्लेख लक्षांत घेण्याची पद्धति आहे; व त्यावरून त्या ग्रंथाचा अथवा लेखकाचा स्थूल मानाने काल ठरवित असतात. त्याच पद्धतीचा आम्हीही येथे अवलंब केलेला आहे. कोणत्याही दृष्टीने अप्रसिद्ध राहणें अशक्य असलेल्या रघुनाथपंडिताचा व त्याच्या ग्रंथांचा मोरोपंतांच्या सन्मणिमालेंतील अनुल्लेख; व देवनाथाच्या काव्यांतील उल्लेख हीं दोन्ही प्रमाणें कालनिर्णयाच्या दृष्टीने महत्त्वाचीं असल्यामुळे त्यांच्या मर्यादेंतच दमयंतीस्वयंवर केव्हा तरी निर्माण झालें असावें असें आमचें मत आहे. विरुद्ध पुराव्यांनी हें खोटें ठरल्यास त्याबद्दल आम्हांस यत्किंचितही वाईट वाटणार नाही. उलट सत्यान्वेषणाच्या दृष्टीने आक्षेपक आम्हाला प्रगतीच्याच मार्गावर नेतात असें वाटेल, असें आश्वासन देऊन हा लेख संपवितां.

ईश्वराची कहाणी

सूर्यकान्त सदाशिव पंडित

चोवीस वर्षांनंतर परवा परत 'लावा-धावा' खेड्यांत पाऊल टाकतांना पूर्वस्मृतीचीं गोड चित्रें मनश्चक्षूपुढे उभीं राहिलीं. त्या वेळीं मी किती तरी लहान होतो ! खेड्यांत जातांना बैलगाडींतून कसे वसें जात असूं. पण आज घरची ऑस्टिन थेट गांव ओलांडून मळ्यापर्यंत जाऊन पोहोचली. देश-काल-परिस्थितींत किती फरक पडला होता ! पण माझा वेडा जीव अजूनही ईश्वर-त्याचें तें घर- तो माग- सर्वांचें तेंच तें चित्र रंगविण्यांत गुंग झाला होता. त्यावेळच्या माझ्या बरोबरीच्या ईश्वराच्या पोरांच्या-किसन, बबनराव, दादाराव, सुंदर, बाला. यांच्या-त्यावेळच्या आठवणी काढतांना क्षणिक का होईनां पण एकदाही असा विचार मनांत आला नाही की आपण मोठे झालों-तेही नसतील का मोठे झाले ?

गांव ओलांडून मळ्यांत पोहोचलों. गांवांतून जातांना मी किती उत्सुकतेने ईश्वराच्या घराकडे बघत होतो. पण मला त्याच्या घरांतून अव्याहत ऐकूं येणारा तो मागाचा आवाज ऐकूं आला नाही. कदाचित मोटारीच्या आवाजामुळे ऐकूं आला नसावा असं वाटलं. मोटारींतून उतरतांच प्रथम शेती बघायला आणि नंतर मळ्याकडे जावं असं ठरलं. भाऊ आणि अण्णा निघणार इतक्यांत मी त्यांना विचारलं—

‘भाऊ, प्रथम जाणार कुणीकडे ?’

फुलोर

‘माथ्यावर—नंतर खारीकडे आणि मग जाऊं दरडीवर.’

‘म्हणजे गांवाच्या जवळच येणार ना ?—मग भाऊ मी मिळतों दरडीवर. चला—मी पांच मिनिटांत ईश्वराला बघून येतों.’

‘वरं लवकर ये ’ भाऊ आणि अण्णा माथ्याचा रस्ता चालू लागले. पांच दहा मिनिटांतच मी ईश्वराच्या घरासमोर येऊन पोहोचलो. त्याच्या घरांत सर्वत्र सामसूम होती. मी पडवीत गेलो. चोवीस वर्षांपूर्वी चोवीस तास चालणारा माग एका वाजूला धूळ खात—अखेरचा आराम घेत रामराम म्हणत पडला होता. आंतल्या वाजूला ईश्वर एका गोण्यावर लेटला होता. त्याचे सारे केस व दाढी पांढरी शुभ्र झाली होती. मी त्याला हाक मारली. ‘ईश्वर!’

ईश्वर माझा आवाज ऐकतांच एकदम उठला.

‘धनी!’ ‘ईश्वर, ईश्वर, तूं म्हातारा झालास?’

‘धनी, साठ अन् पांच गेलीं तरी म्हातारा नको होऊं? अन् धनी, तुम्ही तरी किती मोठे झालां!’

‘पण तूं ओळखलंस ना मला?’

‘हो तर’—त्याने एक खाट टाकली. त्यावर एक गोणा टाकला. ‘धनी बसा, केव्हा आलां?’

‘कालच.’ मी कसंबसं उत्तर दिलं. चोवीस वर्षांपूर्वीचं ईश्वराचं तेंच तें चित्र मनासमोर ठेवल्यामुळे त्याला या स्थितींत बघतांच मनाला जरा धक्का बसला. चोवीस वर्षांपूर्वी दिवसभर चालणारे ईश्वराचे हात व तो माग—दोन्हीही रिकामे पडले होते.

‘ईश्वर!’—मी एकदम भानावर येऊन विचारलं—ईश्वर तिथे नव्हता. तितक्यांत तो बाहेर आला. ‘ईश्वर, तूं माग नाही कारे चालवत आजकाल?’

‘नाही धनी—नेहमीच्या मानानं पैसा मिळेना, किफायतीच्या मानानं मेहनत जास्त पडूं लागली, तेव्हा सोडला धंदा आणि बसलों राम राम म्हणत.’

‘मग गांवकऱ्यांना कापड कोण पुरवतो ?’

‘ती—त्या पारस्याने मिल उघडली आहे ना ती ? तिथून गांवकरी कापड विकत घेतात.’

‘अस्सं हं !’— कांही वर्षांपूर्वी ईश्वराचं आयुष्य किती सुखकर होतं. दिवसरात्र काम करून गांवकऱ्यांना कापड पुरवावं. गांवकऱ्यांनी त्याला पैसा द्यावा. गांवकरी म्हणत ‘आमचा ईश्वर’; ईश्वर म्हणत असे— ‘माझं गांव—माझं जीवन.’ दे वाण घेवाण. पण मिल सुरू झाली, कापड स्वस्त मिळू लागलं आणि ईश्वरासारखे कामगार कुचकामी ठरले. त्याच्यांत हिंमत होती—शक्ति होती—कला होती—पण आशा नव्हती आणि लक्ष्मीचं दर्शन घडेनासं झालं—

त्या क्षणीं दुसराच एक विचार मनांत डोकावला. धंदा बुडाला मग ईश्वर आणि त्याचीं पोरंबाळं यांचं पालनपोषण कोणी बरं केलं असेल ?

—आणि मला आठवलं, ईश्वराची आणि त्याच्या भावाची—ओंकारची—मिळून कांही शेती होती. मी त्याला विचारलं—‘ईश्वर, मग तूं आज शेतावर नाही गेलास तो ?’

‘शेती ! शेती !!’ ईश्वर एकदम दचकला. त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलं—‘नाही धनी आता शेती राहिली नाही.’

मला अतिशय आश्चर्य वाटलं. वडिलोपार्जित धंदा बुडाला हें सांगतांना ईश्वराला विशेष खेद झाल्याचं दिसलं नाही पण शेतीचं नांव काढतांच त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलं. भाऊंनी याला त्रास तर दिला

कुलोर

नाहीना ? -की कर्जात सापडून शेतसाऱ्याला कंटाळून याने शेतें विकून टाकलों ? -इतक्यांत ईश्वराने परत सुरवात केली.

‘ओंकारने वाऱ्याकरितां फिर्याद केली. धनी मी त्याला त्याचा हिस्सा द्यायला कबूल होतो. पंचासमोर चल, तूं मागशील तें सारं तुला देतो असं सांगितलं. पण अं हं ! तो कोर्टाची पायरी चढला’ -ईश्वर बोलतां बोलतां थांबला. दूरवर त्याने एकदा अर्थशून्य दृष्टीने बघितलं आणि परत सुरवात केली. ‘मी हरलों, -हरलों कसचा !! -धनी-मी गुन्हा केला नव्हता-भांडायला गेलों नव्हतो-पण हरलों. वकिलांची फी, कोर्टाची फी, -मी हरलों म्हणून त्याचाही सारा खर्च यांत माझा हिस्सा गहाण पडला.’ -त्याने डोळे पुसले. त्याचं बोलणं ऐकून मला किती तरी वाईट वाटलं. ईश्वराला म्हातारपणीं इतके कष्ट आणि दुःख सोसावं लागावं ! -त्याच्या मुलावाळांचा प्रश्न माझ्या मनांत मधून मधून डोकावत होता. त्यांतच किसन, बबनराव, दादाराव यांची हकीकत ऐकण्यास मी उत्सुक झालों होतो. मी त्याला एकदम विचारलं.-

‘ईश्वर ! -मग किसन-बबनराव-दादाराव यांना बरेच हालांत दिवस काढावे लागत असतील ?’

‘नाही धनी, मजेंत आहेत ते.’

‘मजेंत !’

‘देव आहेना वाली ! त्याने केली सारी गंमत-ती गांवांत मिल नाही का सुरू झाली ?’

‘हं हं’

‘त्याला चालवायला कोळसा लागतो म्हणतात.’

‘खरं आहे.’

‘हं धनी ! -त्या मिलकरतां चांद्याला का कुठेशी एक खदान निघाली आहे. तिथं किसन मुकदूम झाला आहे.’

०० 'खरं !'

'हं धनी. त्याचं लगीन करून दिलं. त्याला दोन पोरं आहेत'—
ईश्वर उठला. त्याने आंत जाऊन एक मळकीशी पिशवी बाहेर आणली.

'आणि बबनराव काय करतो रे ?'

'बबनराव होय ?'—त्याने थैली सोडतां सोडतां सांगायला सुरवात केली— 'तो त्या मिलच्या विजलीघरांत नोकर आहे. त्याला देखील दोन पोरं आहेत.'

ईश्वर सारी हकीकत खुर्षींत येऊन सांगत होता. स्वतःचा धंदा बुडाल्याचं दुःख त्याला झालं नव्हतंच; पण शेती गेल्याचं दुःखही तो विसरला होता. त्याने बोलतां बोलतां थैली उघडली आणि पालथी केली. आंतून त्याला आलेलीं काडें, पत्रें व मनिआर्डसर्चीं कूपन्स बाहेर पडलीं.

'धनी ! हे बघा पोरकडून आलेल्या चिठ्या अन् पैसे.' मी एक एक उचलून बघत होतो. एकावर मनसरचा छाप होता. मी त्याला विचारलं—

'मनसरला कोण राहतं रे ?'

'आपला दादाराव. खदाणीवर काम करतो. तोही पैसे पाठवितो.'
—तो एक एक कूपन बघू लागला.

'ईश्वर, एकंदरींत तुझी पोरं तर सुखांत आहेत, पण सुंदर आणि बाला ? त्यांची हकीकत सांगितली नाहीस ती ?'

'त्यांचं देखील लगीन करून दिलं. सुंदरचा नवरा विजलीघरांत काम करतो, अन् बालाचा नवरा मोटारीच्या कारखान्यांत आहे. त्यांच्या चिठ्या आहेत की यांत.'

ईश्वराने त्यांच्याकडून कळलेल्या एक एक गंमती सांगतां सांगतां तीं पत्रं नीट बांधून थैलींत टाकलीं. ईश्वर खुर्षींत होता.

—इतक्यांत बाहेर मोटारीचा हॉर्न वाजला व लागोपाठ भाऊ

कुलोर

व अण्णा तिथे येऊन पोहोचले.

‘बापू!— अरे आम्ही माथा, खारी, दरडी, मळा—सर्वदूर फिरून आलों तरी तूं इथेच!’—

—हवालदार भगवानदास तितक्यांत तिथे आला. त्याने शेवटचे शब्द ऐकले. तो हसत हसत म्हणाला—‘नही तोभी छोटेपनसे बावाका ईश्वरपर वहोत प्यार है.’—

—सारे हंसले.

—‘काय करत होतास रे इतका वेळ?’—भाऊंनी विचारलं.

—‘कांही नाही भाऊ—ईश्वराची संसारकथा ऐकत होतो.’

—‘मग काय म्हणतो ईश्वर?—भारी कष्ट सोसले म्हातारपणीं.’

—भाऊंनी प्रश्न विचारला सरळ अर्थाने, पण त्या क्षणीं एक भलताच विचार मनांत आला.—

‘भाऊ! ईश्वराचा एक माग खाली पडला पण त्याला त्याबद्दल मुळीच वाईट वाटत नाही.’—

‘कारे?’

‘ईश्वराने कष्ट—दुःख सोसलं, पण त्याबरोबर शेंकडो गिरण्या, खदाणी, बिजलीघरें, किती एक अद्भुत किमयागारें खोलून विश्वाच्या लेकरांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था केली. भाऊ, ईश्वराच्या कहाणीचा हाच सारांश.’

सारे हसले. पण अर्थविहीन. ईश्वराला वाटलं मीं त्याची स्तुति केली. तो विनयाने म्हणाला—

‘कसचं धनी, —ईश्वर वाली आहे मायबाप!’

सौदामिनी

देवीदास विनायक अडावदकर

[चालः—पोवाड्याची]

लालसा रंग, भरदार-
नेसली वस्त्र जरतार
सजविला साज शृंगार

थाटला कृष्ण दरबार
नाचते नाचरी पोर ॥ १ ॥

कुंडलें कानिं चक्चकित
कंकणें करीं रुण्णुणित
मणिहार गळां घळघळित

लख्लखाट फांके फार
नाचते नाचरी पोर ॥ २ ॥

हलकेंच उठुनि हळुवार
काटिं खोंबुनि ढळता पदर
लटकोरि लाजुनी फार

करि हसित, टाकि पद नार
नाचते नाचरी पोर ॥ ३ ॥

मागची पुढे जाऊनी
हलकेंच उडी घेऊनी
अंगास मुरड देऊनी

तळपते लहर अनिवार
नाचते नाचरी पोर ॥ ४ ॥

गरगरां नयन फिरवोनी
थरथरा अधर स्फुरवोनी
माणियुक्त बाहु पसरौनी

वरिवरी फुलविते ऊर
नाचते नाचरी पोर ॥ ५ ॥

अभिनयासहित मोहन
कडकडित तान घेऊन
उन्माद गातसे क्षण

हरि चित्त चंचला नार
नाचते नाचरी पोर ॥ ६ ॥

नागपूर प्रान्तांतील मराठ्यांची वसाहत

प्रो. विष्णु घनश्याम देशपांडे, एम्. ए.

‘सरस्वतीजन्मभूः’ म्हणून राजशेखराने गौरविलेला विदर्भ महाराष्ट्राचें माहेरघर आहे याबद्दल विद्वानांत मतभेद उरलेला नाही. वऱ्हाडच्या लगतच पूर्वेस असलेला नागपूरच्या आसपासचा भाग मात्र महाराष्ट्राचा घटक आहे की नाही याबद्दल विद्वानांत जरी फारसा मतभेद नसला तरी स्वकीय व परकीय सामान्य लोकांत याबद्दल विलक्षण गैरसमज पसरलेले आढळून येतात. नागपूर ही झाशी-सागर प्रमाणे मराठ्यांची वसाहत आहे, अशी मुंबई-पुण्याकडील लोकांची समजूत आहे. ह्याच समजूतीसारखा सहेतुक गैरसमज बंगाली, मद्रासी वगैरे परप्रान्तस्थ लोकांनी करून घेतला आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे या प्रान्तावर मालकी हक्क फक्त गोंडांचा. गोंडवनांत मराठे, मग ते नागपुरी असोत वा पुणेरी असोत, परकेच आहेत. म्हणून भेदभाव न करतां सर्वांनी ह्या प्रान्ताची मनमोकळेपणाने लूट करावी. नागपुरी लोकांचा स्वतःला विदर्भी समजण्याकडे कल आहे. त्यामुळे वऱ्हाडांतील लोकांना परके मानण्याची प्रवृत्ति येथे आढळून येत नाही. नागपूर प्रान्ताच्या वसाहतीचें ऐतिहासिक दृष्टीने अवलोकन केलें असतां या बाबतींतील पुष्कळच गैरसमज नाहीसे होण्याचा संभव आहे.

डॉ. केतकरांनी महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासांत नागपूरची संस्कृति ख्रि.पू. २००० वर्षे इतकी जुनी आहे हें दाखविण्याचा प्रयत्न

फुलोर

केला आहे. माहूरझरी येथे सापडलेल्या अवशेषांवरून डॉ. हंटर यांनी वाकाटककालीं नागपूरचा भाग संस्कृतिसंपन्न होता हें दाखवून दिलें आहे. 'इंपीरिअल गॅझेट्‌टीअर'मध्ये नागपूर व वर्धा हे जिल्हे इ.स. च्या दुसऱ्या शतकांत वऱ्हाडवर राज्य करणाऱ्या राजघराण्याच्या ताब्यांत होते असा उल्लेख आहे. शिवनी व अजिंठा येथील लेखांवरून वाकाटकांचें राज्य वऱ्हाड व नागपूर ह्या प्रदेशावर तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत होतें असें अनुमान काढतां येतें. वाकाटकांची राजधानी प्रवरपूर म्हणजे नागपूर प्रान्तांत चांद्राजवळ असलेलें आधुनिक भांदक हें गांव आहे असा संशोधकांचा कयास आहे.

इ.स. ७५० पासून राष्ट्रकूटांचें घराणें नागपूरवर राज्य चालवितांना आढळून येतें. देवळी येथे सापडलेल्या ताम्रपटांत नागपुर-नन्दिवर्धनाचा उल्लेख आहे. यावरून इ.स. ९४० च्या पूर्वी नागपूर हें प्रसिद्ध शहर असलें पाहिजे. नगरधन हें राजधानीचें शहर रामटेकजवळ अद्यापही अवशेषांच्या रूपाने कायम आहे. श्री. बढे वकील व श्री. महाजन नायब तहशीलदार यांना शिरसी येथे सापडलेल्या ताम्रपटावरून गोविंदराजाच्या कारकीर्दींत वऱ्हाड राष्ट्रकूटांच्या ताब्यांत होतें ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

मराठीचे आद्य कवि मुकुंदराज यांच्या ग्रंथांत यादवांचा उल्लेख आहे. मुकुंदराजाची समाधि वैतुलजवळच्या खेरला किल्ल्याच्या पायथ्याशीं आहे. हेच मराठीचे आदिकवि मुकुंदराज होत ही गोष्ट आंभोरा येथे त्यांच्या गुरुच्या असलेल्या समाधीवरून स्पष्ट झाली आहे. यादवांचें राज्य नागपूर प्रान्तावर होतें याचा पुरावा रामटेक येथील लक्ष्मणाच्या देवळावर असलेल्या लेखांत मिळतो. या लेखांत सिंहण व रामचंद्र या राजांचीं नांवां आलीं असून त्यांना यादववंशीय म्हटलें आहे. कै. रा. ब. डॉ. हिरालाल यांच्या मताप्रमाणे हे राजे हैहयवंशीय असावेत. परंतु श्री. यादवराव काळे यांनी दाखविल्याप्रमाणे हैहय राजे

जरी यदुवंशीय होते तरी त्यांना कोठेही यादववंशीय म्हटलेलें आढळून येत नाही, म्हणून ही यादववंशीय नांवें असावीत हेंच मत जास्त सबळ ठरतें. चक्रधराच्या वृत्तान्तांतही या भागावर देवगिरीच्या यादवांचें राज्य असल्याचा उल्लेख आहे.

याप्रमाणे मध्ययुगांतील इतिहासाचें अवलोकन केलें असतां इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापासून देवगिरीच्या राजवटीपर्यंत म्हणजे मुसलमानांचें आक्रमण होईपर्यंत नागपूर प्रान्त महाराष्ट्राचा विशेषतः विदर्भाचा अविभाज्य घटक होता ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येईल. कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र या नाटकांत सुद्धा कालिदासाची हीच समजूत असलेली दिसून येते. या नाटकांत उल्लेख आहे की विदर्भाचें राज्य वर्धा नदीच्या दोन्हीकडे असून दोघा भावांस तें वाटून देतांना वर्धेच्या पश्चिमेकडील भाग एका भावास दिला व उत्तरेकडील अर्धा दुसऱ्यास दिला.

ते पृथग्वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे । मा. अं. ५ श्लोक १३.

ह्या एकंदर विवेचनावरून इ. स. च्या १०-११ शतकापर्यंत नागपूर प्रान्त संस्कृतिसंपन्न असून वऱ्हाडचा एक भाग मानला जात असे. येथे मराठी भाषा बोलली जात असावी याचा मराठीचे आदिकवि मुकुंदराज ह्या प्रान्तांत होऊन गेले यापेक्षा चांगला पुरावा देतां येणें शक्य नाही.

यानंतर मात्र या भागाला गोंडवन हें नांव प्राप्त झालें. विदर्भाचा व नागपूर प्रान्ताचा संबंध तुटला. याच सुमारास इतके दिवस दबा धरून असलेल्या गोंडांनी उठावणी केली. या बाबतींत एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे व ती ही की नागपूर प्रान्तांत गोंडांचें राज्य इ. स. १६०० त स्थापन झालें. गोंडांची सत्ता सुरवातीला गढा किंवा जबलपूर या भागांत होती. मुसलमानांच्या आक्रमणामुळे विदर्भाचें राज्य नष्ट झालें हें पाहून गोंडांनी विदर्भाच्या सरहद्दीवरच्या प्रदेशाचे लचके तोडावयास सुरवात केली व गोंडांची सत्ता जसजशी वाढत

फुलोर

चालली तसतसे मराठे पश्चिमेकडे हटले असले पाहिजेत. अर्थात सर्वच मराठे नागपूर प्रान्त सोडून गेले असतील हे संभवनीय नाही. मात्र येथले मराठ्यांचे प्राबल्य नाहीसे झाल्यामुळे या प्रदेशाचे जुने विदर्भ हे नांव जाऊन या भागास गोंडवन हे नांव पडले.

नंतर लवकरच गोंडवनांतून बाहेर गेलेले मराठे नागपूर प्रान्तांत परत आले. बखतबुलंदाच्या कारकीर्दीत नागपूर शहराची स्थापना, राजापूर-बारसा येथील बारा वाड्या एकत्र करून करण्यांत आली. बखतबुलंदाने हा प्रदेश भरभराटीस आणावयाचे ठरवून त्याप्रमाणे शेतीच्या लागवडीस व खेड्यांच्या स्थापनेस उत्तेजन दिले. रिचर्ड जेकिन्स याने लिहून ठेवलेल्या रेकॉर्ड्स वरून भोसल्यांच्या आगमनापूर्वीच येथील शेतकऱ्यांचा वर्ग पूर्णपणे बनला होता. शेती करण्याच्या तेरा जातींपैकी लोधी, किराड, रायवी व वंजारी ह्या जाती फक्त उत्तरेकडून आलेल्या असून बाकीच्या नऊ जाती वऱ्हाड-खानदेश या भागांतून आलेल्या आहेत. ह्या जाती झाडीकुणवी ह्या नांवाने ओळखल्या जातात. बाहेर न गेलेले कुणवीही यांत असले पाहिजेत. इतर गोंड राजांना सुव्यवस्थित ग्रामपद्धति स्थापतां आली नाही व बखतबुलंद या गोंड राजाला ते करतां आले याचे कारण तरी येथील मराठ्यांची वसति हेच आहे. बखतबुलंदाने ब्राह्मण-वर्गास उत्तेजन देऊन त्यांना मुलकी व फडणिशी अधिकाराच्या जागा दिल्या. नागपूरच्या दरबारांत असलेल्या जेकिन्सने नागपुरी ब्राह्मणांचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. त्याच्या मताप्रमाणे चरक, नार्मदी व माळवी ब्राह्मण या प्रान्तांत फार पूर्वी आले. पुष्कळशी वतनेही याच जातींत आढळून येतात. ह्या जाती येथे कधी आल्या हे तो सांगू शकत नाही. बहुधा ह्या जाती मूळच्या येथीलच असाव्यात. आजचे त्यांचे महाराष्ट्रीयत्व उसने घेतलेले नसून मूळचेच असण्याचा संभव आहे. पूर्वी महाराष्ट्राची मर्यादा नर्मदेपर्यंत होती. परंतु गोंडांच्या आक्रमणामुळे ही मर्यादा हटविली गेली.

हे ब्राह्मण या भागांतच राहिले व सांस्कृतिक दळणवळण बंद झाल्यामुळे इतर ब्राह्मणांचा त्यांच्याशीं वेटीव्यवहार बंद झाला असावा. त्यांच्या सर्व चाली देशस्थ ब्राह्मणांप्रमाणे आहेत. यावरून त्यांचें महाराष्ट्रीयत्व सिद्ध होतें. कांही ऋग्वेदी ब्राह्मणही याच सुमारास नागपूर प्रान्तांत आले असावेत असा जेंकिन्सचा कयास आहे. अशा तऱ्हेने जरी मध्यंतरीं या भागांतून मराठ्यांचें उच्चाटन झाल्यासारखें दिसलें तरी भोसले नागपुरास येण्यापूर्वींच हा भाग मराठ्यांनी गजबजलेला होता. येथील शेतकरी मराठे होते, मुलकी अधिकारी मराठे ब्राह्मण होते व या प्रान्तांत मराठी भाषा बोलली जात होती.

यानंतर भोसल्यांच्या कारकीर्दींत मराठ्यांचें या प्रान्तांतील प्राबल्य अर्थातच वाढलें. परंतु या काळांत मराठ्यांनी येथे वसाहत केली असें म्हणणें वस्तुस्थितीस सोडून होईल. खेड्यांतील शेतकरीवर्ग या काळांत वाहेरून आला नाही. जेंकिन्सने मराठे शिपायांची या भागांत स्थायिक होण्याची प्रवृत्ति नव्हती ही गोष्ट स्पष्टपणें नमूद केली आहे. सन १८२२ सालीं केलेल्या खानेसुमारींत काटोल, वर्धा, पवनार वगैरे भागांत स्थायी झालेल्या शिलेदारांची संख्या फक्त ७८२ इतकी आढळून आली. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते व ती ही की या काळांत मराठ्यांची वसाहत शहरांतून, विशेषतः नागपूर शहरांतच, जास्त झाली. चोहोंकडून, विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रांतून व वऱ्हाडांतून, विद्वान, शूर व कर्तव्यगार माणसें येथे आकर्षिलीं जाऊन नागपूर हें अशा लोकांचें केंद्र बनलें. सांस्कृतिक दृष्ट्या नागपूर हा वऱ्हाडचाच एक भाग होता व नागपुरास येण्यापूर्वीं भोसल्यांचें ठाणें वऱ्हाडांत होतें. या कारणांमुळे वऱ्हाडांतील लोकच येथे जास्त आले. झेंडेवाले, नाईक, कप्तान, काळीकर, काळू, कोठेकर, बिनीवाले, मुनशी, वकील हीं सर्व वऱ्हाडांतील घराणीं आहेत. ज्याला आपण नागपुरी समाज म्हणून म्हणतो तो या वेळीं पूर्णपणें बनला. हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोधी, किराड, वगैरे जाती, मराठी भाषा बोलणाऱ्या झाडीकुणबी, देशकरकुणबी, कोष्टी वगैरे शेतकरी जाती,

फुलोर

शहरांतून नांदणारे मराठे सरदार, वतनदार असलेले नार्मदी, माळवी व चरक ब्राह्मण आणि राज्यकारभार व सेनापति यांचीं कामें करणारे देशस्थ ब्राह्मण या सर्वांचा मिळून नागपुरी समाज बनला. इतर जातींचीं घराणीं आलीं असलीं तरी फारच थोडीं आलीं व तीं नागपुरी समाजाशीं एकजीव झालीं नाहीत.

यानंतर इंग्रजी अमदानींत या प्रान्तांत वाहेरून बरेच लोक आले. अर्थात् शेतकरीवर्ग वाहेरून आला नाही. शहरांत मात्र पर-प्रान्तांतील बरेच लोक आले. हा प्रान्त इंग्रजांच्या ताब्यांत फारच उशिरां आला त्यामुळे येथे इंग्रजी शिक्षणास सुरवात फार नंतरच्या काळांत झाली. १८८५ सालीं नागपुरांत प्रथम कॉलेज स्थापन झालें. यामुळे मद्रास, बंगाल, मुंबई, संयुक्त प्रान्त वगैरे प्रान्तांतून इंग्रजी शिकलेल्या लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी या प्रान्तावर उतरल्या. ह्या सर्व परप्रान्तस्थांचा ह्या प्रान्तांतील खेड्यापाड्यांतून पसरलेल्या जनतेशीं कोणताच संबंध नसल्यामुळे या सर्वांना उपरे समजण्याची प्रवृत्ति आहे. वऱ्हाडांतील लोकांचा येथील लोकांशीं सर्वच दृष्टींनी जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. आगंतुक राजनैतिक कारणांनी हे जरी भिन्न भाग वाटत असले तरी सांस्कृतिक दृष्ट्या ते एकच आहेत. नागपुरी भाषा व वऱ्हाडी भाषा यांत कांहीच फरक नाही हें ग्रियरसन साहेबांनी आपल्या Linguistic Survey of India ह्या पुस्तकांत दाखवून दिलेंच आहे. त्यामुळेच वऱ्हाडी लोकांना येथे परके समजण्यांत येत नाही.

ही वस्तुस्थिति आहे. ती कशी असावी हा वेगळा प्रश्न आहे. महाराष्ट्र एकच प्रान्त असल्यामुळे महाराष्ट्राच्या एका भागांतून दुसऱ्या भागांत आलेल्या माणसाला परका म्हणून लेखणें वेडेपणाचें होईल; हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने बंगाली, मद्रासी वगैरे लोकांना वाहेरचे म्हणून गणणें आत्मघातकीपणाचें ठरेल; वगैरे विचार प्रस्तुत लेखाच्या कक्षेवाहेरचे असल्यामुळे हा लेख येथेच संपविणें बरें.

न पुसलेलें चित्र

म. कृ. लिमये

‘ हें पहा वैनी ’-तोंड पुशीत पुशीत मी म्हटलें.

‘ काय हो भावजी ? ’ वैनीनी विचारलें:

‘ उगाच नाही पाश्चात्य लोक म्हणत... ’

‘ पुरे झालं तुमचं. ’

‘ पण वैनी... ’

‘ पुरे हं. ’

‘ जरा ऐकाल तर... ’

‘ अभ्यास नाही वाटतं ? ’

‘ मग होईल अभ्यास. ’

‘ वा ! छान ! स्वैपाकघरांतल्या गोष्टींपुढे अभ्यासाची काय परवा !

परीक्षा द्यायचीय ना ? ’

‘ तसं नाही वैनी. पण मुलं आणि... ’

‘ त्याचं काय तें तुमच्यापेक्षा आम्हांला जास्त चांगलं समजतं बरं का... ’

‘ छट्, मी म्हणतो नाही. ’

‘ आणि मी म्हणतें हो. ’ वैनी हसल्या.

‘ असं पहा वैनी, एखाद्या झाडावर कळी आली. तिचा नैसर्गिक विकास होऊन झालेलं फूल जास्त गेंदबाज दिसेल की मुद्दाम ती कळी

फुलोर

पाण्यांत टाकून फुलवलेलं ? मुलांचं पण तसंच आहे. त्यांचा नैसर्गिक विकास होणं...'

‘ तुम्हांला इष्ट वाटतं अन् आम्हांला वाटत नाही. ’

‘ कां वाटूं नये ? ’

‘ पुष्कळ झाला वादविवाद. जा पाहूं आता. ’

‘ पण मी म्हणतो की तुम्हांलां कां वाटूं नये तसं ? ’

‘ पुरे ! पुरे ! वादविवाद करायला मी शारदामंडळाची सभा-सद नाही. ’

मी मुकाट्याने खोलीकडे वळलों.

चार दोन धपाट्यांचा आवाज कार्नी आल्यामुळे मी वळून पाहिलें. वैनीच बाळाला बक्षिशी देत ओरडत होत्या—

‘ कारट्या ! पुन्हा आलीं का तुझीं फुलं ! धडे गिरवायला सांगितलं तर तें नाही व्हायचं— ’

नेहमीच घणाचे घाव खाणाऱ्या ऐरणीचा प्रतिनाद कमी येतो— बाळालाही माराचें कांहीच वाटत नव्हतें !

पावसाचा मुसळधार मार खाल्ल्यावरही पाणी ओसरतांच पूर्ववत् हसूं लागणाऱ्या गवताप्रमाणे वैनींची पाठ वळतांच बाळ हसूं लागला. आईने विखरून फेकलेलीं फुलें गोळा करायचा त्याचा उद्योग पुन्हा चालूं झाला.

मी आपल्या खोलींत गेलों... अभ्यासासाठी पुस्तक उघडलें... स्टायटच्या मानसशास्त्रांतला Introspection वरील परिच्छेद मी वाचूं लागलों.

पण मला स्वतःलाच अन्तर्मुख व्हावें लागणार आहे याचें मला भानही नव्हतें—

जरा वेळाने मी कंटाळलों—

आणि माझ्या इच्छेविरुद्ध माझें मन अंतरंगाकडे वळलें—

मला गुंगी आली—

हिरवेंचार रान !

मध्येच एक सुंदरसें तळें !

निळ्या आकाशाचें प्रतिबिंब त्या सरोवरांत पडलें होतें. सभोवारच्या पळसाच्या फुलांनी लालसर झालेल्या पाण्यावर ती कान्ति पसरल्यामुळे सृष्टि हसत असल्याचा मला भास झाला.

किती मोहक होतें तें हास्य !

बाळ आणि मी !

दोन मानवी जीव त्या सृष्टीशीं हितगुज करायला आले होते.

सभोवार पक्ष्यांची काव्यनिर्मिती चालूच होती.

‘ एऽ काका, ’ बाळाने हांक मारली.

‘ काय रे ? ’

‘ किती मजा वाटते नाही ? ’

‘ खरंच. ’

‘ तें पहा...तें पहा... ’

मी पाहूं लागलों...

एक ससाणा एका पाखरावर झडप घालण्याच्या विचारांत होता. विचारें पाखरूं ! भेदरून अंग चोरलें होतें त्याने ! केविलवाणी नजर चोर्हीकडे भिरभिरत होती ! करुण कातर आवाजांत तें चिंचिंबत होतें. मला दया आली...

तें पाखरूं एकदम फुलल्यासारखें म्हणालें...

‘ चीं चीं ! ’

तो त्याचा हर्षस्वर होता. कुठूनसा एक तीर सरदिशीं ससाण्याच्या अंगांतून निघून गेला ?

फुलोर

तें पाखरूं झाडावरून उतरून खाली आलें !

ससाण्याच्या तावडींत सापडणार नाही अशा बेताने उभें राहून
तें त्या ससाण्याकडे पाहूं लागलें—

त्याच्या दृष्टींत सहानुभूति होती !

कळवळून बाळ उद्गारला—

‘ च् ! उगीच मेला विचारा ! पण दुष्ट लोकांना देव अशीच
शिक्षा करतो. नाही रे काका ? ’

सृष्टींतला आनंद बाळाच्या मुद्रेवर उमटला होता !

तो हसत होता !

मीहि हसत होतो !

मला वाटलें—

सृष्टींतून मुलांना नीतिपाठ मिळूं शकतात अं !

मी गुणगुणूं लागलों —

With no restraint but such as springs
From quick and eager visitings
Of thoughts that lie beyond the reach
Of thy few words of English speech.

दुरून कार्नी पडणाऱ्या निर्झरिणीच्या झुळझुळ आवाजांत माझें
गुणगुणणें विरून गेलें—

वाऱ्याच्या मंद झुळकींत मला झोप लागली—

कांहीतरी थंड लागल्यामुळे मी जागा झालों—

मी होतो त्याच आराम खुर्चीत होतो. बाळ माझ्या अंगावर
पाणी शिंपडीत होता.—

‘ ए S काका. ’

‘ काय ? ’

‘ आई वेडी आहे नाही ! ’

‘ असं म्हणूं नये. ’

‘ कां नाही म्हणूं ! मला उगीचच्या उगीच मारलंन् ! ’

‘ मग तूं अभ्यास कुठे करतोस ? ’

‘ वा ! आम्ही खेळूही नये वाटतं ! ’

‘ खेळायला काय हरकत आहे ? पण... ’

‘ पण काय ? आमचे मास्तर पण मला शाबासकी देतात रोज. ’

मी विचार करूं लागलों. खरेंच, याला आईने फुलांशीं खेळायला का बंदी करावी ?

स्वच्छंद बागडणाच्या फुलपाखरांचे पाय सुताने बांधून टाकले तर काय होईल ?

‘ बाळ्या ! ’ हांक आली.

बाळाने भीत भीत ओ दिली.

‘ कुठे आहेस रे कारट्या ? ’

‘ इकडे काकाच्या खोलींत. ’

‘ आईचीं गाऱ्हाणीं वेशीवर टांगत बसला असशील. चल, इकडे ये. ’

आपलीं फुलं हातांत खेळवीत बाळ बाहेर गेला—

‘ कारट्या, डोकं फोडूं आता तुझ्यापुढे ! ’

‘ असं काय ग करतेस आई ? ’

फाडफाड चापट्या आणि मेघांचा गडगडाट !

मी समोर पाहिलें—

छपराच्या फटींतून आंत कवडसा पडला होता !

जणूं निसर्गधर्माविरुद्ध बंधन घालणाऱ्या छपराला न जुमानतां बंडखोरी करून तो आपलें काय तें करोतच होता !

फुलोर

मी आता तुम्हांला ओळखूं सुद्धा यायचा नाही कदाचित्. कृती फरक झाला आहे माझ्यांत ! तीस पस्तीस वर्षे लोटून गेली आहेत. माझ्या डोळ्यांवर चष्मा लटकला आहे. केस मधूनमधून रुपेरी होताहेत. इतक्या वर्षांनंतर अमेरिकेहून मी परत स्वदेशाला येणार. मनांत उत्कंठेचा वेफाट सावळागोंधळ चालला होता.

प्रख्यात मानसशास्त्रीय संशोधक म्हणून मी अमेरिकेत प्रसिद्धि मिळविली होती !

जसें नेहमी होतें तसेंच झालें. बोटींतून मुंबईला उतरून मी स्वागताचा स्वीकार केला आणि नागपूर एक्सप्रेस गांठली.

हिंदुस्थानचें जुनें राजकीय चित्र पुसून त्या जागीं नवेच उमटलें होतें. सर्वत्र जुनीं चित्रे पुसून नवीं उमटलीं होतीं.

झाडांची पालवी पूर्वीहून भिन्न होती. वादविवादाचे विषय वेगळेच होते. जुन्या इमारती पडून नव्या उभारल्या गेल्या होत्या. जुन्या व्यक्तींची जागा नव्या व्यक्तींनी घेतली होती. सारेंच वातावरण अगदी वेगळें होतें. मला माझ्या घराची आंठवण झाली.

कसें असेल तें आता ?

तेही असेंच बदललें असेल का ?

सगळींच जुनीं चित्रे पुसून गेलीं की काय ?

विश्वाच्या चितान्याने काढलेलें माझ्या घराचें चित्र पाहायची मला तीव्र इच्छा झाली.

माझ्या इच्छेइतक्याच वेगाने गाडी धावत होती.

नागपूरच्या स्टेशनवर बाळ मला उतरून ध्यायला आला होता.

मला पाहतांच तो म्हणाला.

‘अबब ! केवढा फरक झालाय काका तुमच्यांत !’

‘कसा रे ?’

‘तुमचा जुना फोटो पाहून तुम्हांला कुणी ओळखायचं सुद्धा नाही.’

एकूण माझ्याही चित्रांत फरक झाला होता तर !

मी हसून टांग्याकडे वळलों.

वाटेंत एक मोठी इमारत पाहून मी विचारलें.

‘हे काय आहे रे ?’

‘मॉरिस कॉलेज.’

‘अं ? मॉरिस कॉलेज हें ?’

‘हं !’

मी बाळाकडे पाहिलें ! त्याच्या चेहऱ्यांत डोंगराएवढा बदल झाला होता !

मी स्वतःशीं पुटपुटलों—

‘सृष्टींत सारींच चित्रं नवीन दिसताहेत.’

घरीं येऊन दादांना व वैनींना मी नमस्कार केला.....

आणि त्यांच्याही प्रतिमा किती भिन्न होत्या !!!

बाळाची बायको बाहेरून पाण्याच्या कळशा भरून आली.

पडवींत फुलांशीं खेळत असलेल्या मुलाकडे तिचें लक्ष गेलें...

खवळून ती कडाडली.

‘काय उच्छाद मांडलाय कारट्याने ! धडे गिरवायला नकोत नी फुलांशीं खेळायला हवं !’

आ ऽ णि ऽ

दुसरें काय ? चापट्या ! बुक्क्या.....

मी कुतूहलाने पाहात होतो. मला पाहून ती चपापली.....

वाळ शून्य दृष्टीने पाहत होता.

सृष्टींत न पुसलेलें एक चित्र होतें तर !

अभिवादन !

ना. मो. टेंभेकर, बी. ए.

[सुनीत]

एकाकी पार्थि आढळे चिमुकलें मंदीर आवाळलें
सिंदूरार्चित त्यांत दैवत जुनें होतें प्रतिष्ठापिलें.
तेलाची दिवली पुढे उजळली झुंजे तमाशीं बळें
राही दाट भयाण तेथ भरुनी गंभीरता त्यामुळे.

संध्या मावळली तरी हळुहळू व्यापी जगा यामिनी
होतों येत गृहाकडे परतुनी—तो बाळही मागुनी
देवाला बघतांच त्या थककला, जोडोनि हस्तद्वय
केलें वंदन नम्र वाकुनि कसें, झाला पहा तन्मय.

घेई लोचन झाकुनी पुटपुटे अस्पष्ट कांही तरी
राही गोड सुखप्रतीति कसली विंबून मुद्रेवरी !
बाहे मी जंव, हा ! किती विरसलें तें चित्र दृष्टीपुढे
चित्ताचे अणुरेणु तीव्र दुखले पाहूनिया बापुडे.

श्रद्धेचा चिमणा जिता कळवळा जीवास संमोहवी
गेली अंधतमीं तडित् जशि मनीं फाकून ईशच्छवी !!

जीवितसाफल्य*

प्रो. डॉ. चक्रधर धरणीधर देशमुख एम्. ए., पीएच्. डी.

मानवी जीवनाचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास आपणास आढळून येईल की, प्रत्येक व्यक्तीस अपूर्णतेची जाणीव आहे व प्रतिक्षणी भासमान होणारी ही उणीव भरून काढण्याकरितां मनुष्य अनेक वस्तूंच्याकडे वळतो. ह्या उणीवेच्या जाणिवेंतच 'पाहिजेपणा'चा किंवा वासनेचा उगम आहे. कांही लोकांस असें वाटतें की, अनेक सुंदर व उपयुक्त वस्तूंचा संग्रह करून ही उणीव नाहीशी होईल. कांहींना असें वाटतें की, अनेक लोकांचें प्रेम संपादन केल्याने या अतृप्ततेचा निरास होईल. कांहींची कीर्तीनेच आपणांस अक्षय सुखाचा लाभ होईल अशी अपेक्षा असते. कांही लोक भोवतालची परिस्थिति सुखसंवेदनाक्षम बनविण्याचा प्रयत्न करतात. कांही लोक स्वतःहून भिन्न असणाऱ्या व्यक्तीस किंवा तत्त्वास 'आनंदाचा कंद' समजून त्याच्या प्राप्तीकरितां प्रयत्न करतात. एकूण कोणत्या तरी बाह्य वस्तूंच्या संपादनाने अगर संचयाने आपणास भासणारी उणीव नाहीशी होईल असें मनुष्यास वाटत असतें व ह्या तृष्णानदीच्या प्रवाहांत सापडून तो फलाकांक्षी बनतो.

परंतु इष्टवस्तुसंपादनानंतर मानवी मनास भासत असणारी ही उणीव भरून निघतेच असें नाही. काल्पनिक अपेक्षेहून वास्तविक प्राप्ति भिन्न स्वरूपाची ठरून तो तात्पुरता नैराश्यदुःखांत लोटला जाऊन

* हा लेख जे. कृष्णमूर्तीच्या १९३४ मध्ये 'ओजाय' येथे झालेल्या व्याख्यानाच्या आधारे लिहिला आहे.

फुलोर

पुन्हा दुसऱ्या कोणत्या तरी वासनेच्या आधीन होतो. काल महत्त्वाची वाटणारी वस्तु आज अनवश्यक वाटत असली तरी उणीवेची जाणीव मात्र पूर्वाइतकीच तीव्र भासते. वासनेमुळेच मनुष्य निरनिराळ्या वस्तूंस कमी अधिक महत्त्व देतो. आणि ग्राह्य व त्याज्य, उत्तम व कनिष्ठ, चांगलें व वाईट अशीं अनेक सापेक्ष द्वंद्वे निर्माण होऊन आयुष्यांतील अन्तिम व खऱ्या अर्थपूर्णतेविषयीं मनुष्यास गाढ अज्ञान उत्पन्न होतें.

मानवी जीवनाचा दुसरा विशेष म्हणजे, व्यक्ति व परिस्थिति यांत होत असणारी झुंज. चालू सामाजिक परिस्थिति ही प्रत्येक व्यक्तीच्या आकांक्षांना पोषकच असेल, असें नाही. प्रतिकूल परिस्थितींत केव्हा तरी असंतोष उत्पन्न होणारच व त्यामुळे व्यक्ति व परिस्थिति यांचें परस्परांवर आक्रमण होत असतें. वासनेमुळे परिस्थिति अनुकूल किंवा प्रतिकूल भासून मन भेदप्रवण होतें व जगांत अनेक जाति, धर्म व राष्ट्रे उत्पन्न होऊन त्यांचा परस्परसंघर्ष अखिल मानव्याच्या एकीस विघातक होतो. आणि याच भेददृष्टीमुळे आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांत, त्याचप्रमाणे बौद्धिक, सांस्कृतिक किंवा धार्मिक बाबतींतही वैयक्तिक व सामाजिक कलहांचा वैपुल्याने प्रादुर्भाव होतो.

व्यक्ति व परिस्थिति या एकाच द्वैताने मानवी जीवन मर्यादित झालेलें नाही. कारण अन्तःस्थ वासनांच्या वैविध्यामुळे व्यक्तीच्या मनांत निरनिराळ्या वासनांची टक्कर होत असते. जोंपर्यंत मन एकाच जबरदस्त वासनेच्या आधीन असतें, तोंपर्यंत काय करावयाचें हा प्रश्नच उरत नाही. परंतु त्या वासनेस विरोधक अन्य वासना मनांत उत्पन्न झाल्यास बुद्धिभेद होऊन कर्तव्य निश्चित करणें दुरापास्त होतें; व असा प्रसंग अत्यंत महत्त्वाचा असून त्या कालीं कांही तरी क्रिया ताबडतोब करण्याची आवश्यकता असेल, तर या किंकर्तव्यतामूढ स्थितींत त्या माणसाचें मन व्यथित होतें. परंतु या अन्तर्द्वैताच्या मुळाशीं वासनाच असते.

ज्या वेळीं मनुष्याचें मन वासनेने प्रेरित होऊन द्वंदाच्या कैचींत सापडतें, तेव्हा तेथे 'व्यक्तित्वा'च्या म्हणजे 'मी'च्या कल्पनेचा उदय होतो. प्रत्येक व्यक्तीस स्वतःचें स्वतंत्र व निराळेपणाने जें अस्तित्व प्रतीत होत असतें, त्याचें कारण ही 'मी'ची कल्पनाच आहे. हा 'मी' अनेक वासनांचा समुच्चय आहे. वासना या अज्ञानजन्य आहेत. परिस्थितीच्या यथार्थ स्वरूपाचें पूर्ण आकलन न झाल्यामुळे अनेक वासनाबद्ध क्रियांचें प्रादुर्भवन होतें व अशा क्रियांमुळे उत्पन्न होणारे ठसे किंवा संस्कार मनाला दूषित व व मर्यादित करितात, व त्यामुळे वेगळेपणाची भावना किंवा 'मी'च्या स्वतंत्र अस्तित्वाची अज्ञानजन्य कल्पना दृढतर होते. सारांश 'मी' हा परिस्थितीच्या अज्ञानाचा किंवा न समजलेल्या परिस्थितीचा मनांत उत्पन्न होणारा परिणाम आहे; किंबहुना 'मी'ची जाणीव ही एक अज्ञानाने उत्पन्न होणारी मनाची दूषित स्थिति किंवा अवस्था आहे.

वासनेमुळे अज्ञान व अज्ञानामुळे वासना अशा दुष्ट चक्रांत (vicious circle) सापडलेलें चैतन्य म्हणजेच निराळेपणाने प्रतीत होणारी 'मी'ची कल्पना आहे; व हा 'मी' संवर्धनप्रवण वनून अंगभूत अज्ञान सतत गाढतर करीत असतो. हा 'मी' किंवा हें अज्ञान प्रथम का व कसें उत्पन्न झालें याची उपपत्ति लावण्याकरितां अनेक तत्त्वज्ञानी तार्किक विवेचन केले आहे. परंतु मुमुक्षूच्या दृष्टीने हा प्रश्न गौण आहे. 'मी' हा अज्ञानरूप आहे असें निःसंशय सिद्ध झाल्यास चैतन्याचें या दूषित अवस्थेंतून विमोचन कसें होईल, हा प्रश्न आपल्यासमोर प्राधान्याने येतो.

हा प्रश्न सोडविण्याकरितां वर वर्णिलेल्या दुष्ट चक्रिकापत्तीमधील कारणपरम्परेचें ज्ञान पुरें आहे. अज्ञानाचें मूलकारण अज्ञान असलें, तरी अज्ञाननिरासाच्या कार्यांत अडथळा उत्पन्न होत नाही. किंबहुना त्या मूलकारणाची केवळ तार्किक उपपत्ति लावण्याचा प्रयत्न करीत असतांना

फुलोरे

अज्ञाननिरासाचें महत्त्वाचें कार्य वाजूला राहण्याचाच जास्त संभव असून तर्कदृष्टीला तें मूलकारण पूर्वाइतकेंच दुर्गम राहिल. कारण अज्ञानाच्या आद्यन्ताचें संपूर्ण आकलन अज्ञानस्थितीतच होणें शक्य नसून त्याकरितां ज्ञानाचा उदय व अज्ञानाचा अत्यन्ताभाव होणें आवश्यक आहे. तरी आपण आता हा वासनामय 'मी' अज्ञानजन्य कसा आहे आणि त्याचा निरास कसा होऊं शकेल याचें विवेचन करूं.

वासना स्वभावतः दुःखमूलक व बंधनकारक असून मनास सुखासक्त करून मूढ बनविते. त्यामुळे मनुष्य सतत बदलणाऱ्या व अनियंत्रित परिस्थितीचा दास बनतो. भौतिक, भावनामय किंवा विचारांच्या सृष्टींत सुरक्षितता मिळविण्याची आकांक्षा करणारें मन नेहमी अस्वस्थ, साशंक व भीतिग्रस्तच राहणार. मनुष्यास येणाऱ्या कोणत्याही अनुभवाची केवळ सत्यजिज्ञासेनेच छाननी केल्यास वासनांचें दुःखजनकत्व बुद्धीस पूर्णपणें पटतें. परंतु अनुभवाचें यथार्थ ज्ञान होण्याकरितां लागणारी बुद्धीची तीव्रता किंवा भयरहित जिज्ञासा सामान्य अनुभवाने जागृत होत नाही. जेव्हा एखाद्या महत्त्वाच्या व आणीबाणीच्या प्रसंगी वासनाजन्य द्वंद्वान्त सापडलेल्या मनास वस्तुस्थितीच्या यथार्थ आकलनाविरहित सर्व मार्ग बंद होतात, तेव्हाच बुद्धि ज्ञानप्रवण होते; किंवा निरतिशय दुःखाच्या अनुभवानेही त्या दुःखाचें अन्तःस्थ कारण समजून घेण्याकरितां बुद्धि तयार होते व साधारणतः सुखाकांक्षेने उत्पन्न होणारें बुद्धिमांघ्र्य नाहीसें होऊन, वासना ही सुखसंभ्रमाने मनास मूढ करणारी परंतु वस्तुतः दुःखमूलक व अज्ञानजन्यच आहे या सत्याची पूर्ण प्रतीति होते. ही प्रतीति केवळ तार्किक मनाला झाली तर चैतन्याची वासनेपासून मुक्तता होत नाही. परंतु भावनात्मक मन जर सर्वतोपरी या सत्याने प्रकाशित झालें, तर तत्क्षणीच वासनेचा किंवा अज्ञानखंडाचा निरास होतो. मात्र याप्रमाणे क्रमशः वासनाक्षय होऊन ज्ञानाचा प्रादुर्भाव

होण्याकरितां सतत प्रखर अवधान (Awareness) पाहिजे. हें अवधान संकेतविरहित असावें, व त्याकरितां बुद्धि पूर्वग्रहमुक्त व ज्ञानप्रवण असली पाहिजे. अंधानुकरणप्रिय व गतानुगतिक लोक ज्ञानक्षम असूं शकत नाहीत.

तसेंच, कधीतरी आपोआप ज्ञानाचा उदय होणार या कल्पनेने संशोधनशून्य झालेलें मन ज्ञानक्षम नसतें; आणि कोणीतरी महात्मा अचानक ज्ञान देईल या आशेंत क्रियाशून्य झालेल्या मनुष्याची उद्धोधक शक्ति जागृत होऊं शकत नाही; म्हणून मुमुक्षु हा साधक बनला पाहिजे. परंतु कधी कधी साधक बद्धावस्थेंतूनच मुक्तावस्थेची किंवा ज्ञानरूप चैतन्याची कल्पना करण्याचा प्रयत्न करतो व हा प्रयत्न अज्ञानावस्थेंतच अज्ञानाचें मूलकारण समजून घेण्यासारखाच निष्फल असतो. केवळ कल्पनेच्या ध्येयाने बुद्धीची ज्ञानक्षमता मंद होते—ती तशी मंद झाली म्हणजे दिशाभूल होण्याचा संभव वाढतो व ध्येयाच्या कल्पनेने मन वासनाविष्ट होऊन द्वैताचा व 'मी'चा एका प्रकारें परिपोषच होतो. म्हणून कल्पित ध्येयाच्या मागे धावणारें मन मुक्तावस्थेचा अनुभव घेऊं शकत नाही.

त्याचप्रमाणे गतकालांतील अनुभवांच्या स्मृतींचें केवळ तार्किक पृथक्करण ज्ञानजनक होत नाही. कारण अशी स्मृति बुद्धीस तीव्रता आणूं शकत नाही. बुद्धीची प्रखरता उत्पन्न करण्याकरितां हल्लीचाच तीव्र अनुभव किंवा जागरूकतेची व यथार्थ ज्ञानाची अत्यंत जरूर असणारा आजचा आणीबाणीचा प्रसंगच पाहिजे. केवळ तार्किक पृथक्करणापेक्षा वर्तमानकालांत क्रियाप्रवीण अवधान (Awareness in action) ठेविल्यास अज्ञानजन्य पूर्वसंस्कारापासून मुक्तता होते. कारण क्रियाप्रवीण मनांत पूर्वसंस्कारांचें स्वाभाविकच उद्धोधन होऊन वर्तमान कालांतील अवधानाच्या प्रखरतेने त्यांचा निरास होतो, व मन ज्ञानक्षम व ज्ञानरूप होतें.

फुलोर

गतस्मृतींचें समालोचन किंवा भावि कालावद्दल अनेक संकल्प या दोन्ही क्रिया वासनाजन्य असून ज्ञान दुर्लभ करितात, व यामुळेच कालप्रवाहबद्ध व मर्यादित 'मी' उत्पन्न होतो. परंतु सध्या प्रतीत होणाऱ्या अनुभवाच्या किंवा परिस्थितीच्या यथार्थ ज्ञानाने 'मी'चा संपूर्ण निरास होऊन मन वासनापाशांतून मुक्त होतें आणि जगांतील अनेक द्वंद्वे व द्वैते नष्ट होतात. या अद्वैतानुभवांत आयुष्यांतील अंतिम व रहस्यमय अर्थपूर्णता प्रकट होते. वासनाप्रवाहाने उत्पन्न होणारे भूत, भविष्य, वर्तमान हे कालखंड मुक्तावस्थेंत नष्ट होतात, व अहंभावमूलक सकाम क्रिया जाऊन तेथे निरपेक्ष व अर्थपूर्ण अशा क्रियेचा प्रादुर्भाव होतो; आणि विचार व भावना, मन व अन्तःकरण सत्स्वरूपाच्या यथार्थ ज्ञानाने प्रकाशित व सुसंबद्ध (Harmonious) होतात. यांतच अमृतत्व आहे. यांतच शाश्वत आनंद आहे. यांतच सत्य, सौंदर्य व खरें प्रेम आहे. हाच खरा परमार्थ असून यांतच पूर्णता व जीवित-साफल्य आहे.

गरिबी

पांडुरंग नारायण शेंडे

खंडू येतांना दिसतांच मंजुळेस कोण आनंद झाला. कितीतरी बेळ ती त्याची सारखी वाट पहात होती. तो आला; पण आनंदी मात्र दिसत नव्हता. त्याच्या मुखावर दुःखाच्या छटा दृग्गोचर होत होत्या. मंजुळेंला पाहतांच त्याच्या नेत्रांत आसवें उभीं राहिलीं.

‘ काय झालं ? ’ तिने त्यास प्रश्न केला.

‘ आजही काम मिळालं नाही. ’

‘ उद्यां मिळेल. निराश कां होतां असे ? ’

आणि तें उत्तर ऐकून त्यास थोडा तरी आल्हाद वाटूं लागला. अशी पत्नी मिळाल्याबद्दल त्याने मनांत ईश्वराचे आभार मानले.

× × × ×

त्याचा संसार कांही मोठा नव्हता. तो आणि त्याची पत्नी. रोजचे चार आणे मिळाले असते तरी त्याचा संसार सुरळीत चालूं शकला असता. सुंदर आणि सोज्ज्वल मंजुळेंच्या सहवासांत श्रीमंताच्या संसारापेक्षाही त्याचा संसार अधिक सुखावह झाला असता.

पण त्याच्यावर ईश्वराचा कोपच होता. एरवी चार आणे मिळणें देखील त्यास अवघड जाऊं लागलें नसतें !

आंगावरील सद्याच्या चिंधड्या झालेल्या होत्या. नेसायचें धोतर बरेंच कुजकें झालें होतें. ठिकठिकाणीं त्यास ठिगळें लाविलीं होती.

फुलोर

मंजुळेचीही पण तीच स्थिति होती. तिचें नेसायचें लुगडें फुळ्ळ ठिकाणीं फाटलेलेंच होतें.

हार्ती पैसा नव्हता. कशी तरी लाज राखणें त्यांना भाग होतें.

मंजुळेचा स्वभाव अत्यंत गरीब होता. पतीबरोबर भोगावें लागणारें दुःख ती निमूटपणें सहन करीत होती. आपल्याबरोबर तिला भोगावे लागणारे कष्ट प्राहून त्याचा जीव तिळ तिळ तुटे.

मंजुळा नसती तर स्वतःचें जीवन जगविण्याकरितां त्याने धडपडच केली नसती. मंजुळा होती म्हणूनच त्याला जगण्यांत कांही तरी आहे असें वाटत होतें.

सकाळीं तिरीप पडण्याच्या आंतच तो उठे. आणि घराच्या बाहेर पडत असे. दररोज आशेने तो उन्हातान्हांत वणवण हिंडे. पोटासाठी अन् मंजुळेसाठी तीव्र भासणारें ऊन्ह फाटक्या सद्यानेच तो सहन करी. कपाळावर हात मारून निराशेने संध्याकाळ होतांच तो घरीं परत फिरे.

मंजुळेने 'कधी तरी त्यास नोकरी मिळेल' या आशेवर शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांची उसनवारी करून आपला संसार चालवावा. पण हें तरी किती दिवस चालणार होतें ? शेजारी त्रासले. पुढेपुढे त्यांनी तिला उसनें देणेंच बंद केलें.

पण गांवांत सीता नांवाची एक बाई होती. ती मात्र तिला अद्याप त्रासली नव्हती.

मंजुळेने सीतेच्या दुकानावर जाऊन, लागेल तें घरीं घेऊन यावें. अशा रीतीने ती प्रत्येक दिवस साजरा करीत होती. सीतेच्या मायाळूपणामुळेच तें जोडपें जगांत तग धरून राहिलें होतें.

सीतेचें दुकान म्हणजे पांचदहा रुपयांचीच माया. बिड्या, पानें आणि थोडासा किराणा माल. पण तिचें दुकान फार चांगलें चालत होतें. एरवी ती सोन्याने एवढी सजली नसती.

तिचें नेसायचें लुगडें चांगलें झकपक असे. अंबाड्यावर नेहमी गजरा सजलेला असे.

तिच्या कपाळावर कुंकू होतें. पण त्याचा धनी कोण होता कुणास ठाऊक ! कारण ती एकटीच दिसे.

आणि जगाची रीतच ही. अंगीं छचोरपणा असला की लोकांचें लक्ष आकर्षिलें जातें. झकपक लोकांची हिच्या दुकानावर नेहमीच गर्दी असे. दुकान जरी लहान होतें तरी उत्पन्न मात्र सुबलक मिळे.

मंजुळेला हें माहीत नव्हतें असें नव्हे. दुकानावर बसणारे लोकही पण तिला माहीत होते. पण पोटाच्या बेगमीकरितां लाज सोडणें तिला भाग होतें. आणि याच कारणामुळे खंडू तिला कांहीच म्हणत नव्हता.

दीर्घकालाच्या तपश्चर्येचें फळ म्हणूनच की काय खंडूस त्या दिवशीं काम मिळालें. त्यास अपूर्व आनंद झाला.

काम संपवून बाजाराच्या दिवशीं तो मालकाच्या घरीं पैसे मागण्यास रुजू झाला.

मालक घरीं नव्हते. दाराच्या पायरीवरच मालकाची वाट पाहात तो बसून राहिला. कधीही न दिसलेलें हास्य आज त्याच्या ओठांवर चमकत होतें, कधीही न मिळालेला आनंद आज तो उपभोगीत होता.

‘ आज तीन रुपये मिळतील. दीड रुपयाचं मंजुळेसाठी पातळ घेऊं. आठ आणे सीतेचे देऊन टाकूं. नको अशा घरीं जाणं मंजुळेला ! आणि उरला रुपया एक, त्याचें धान्य घेऊं. ’ बसल्या बसल्या त्याने मनाशींच तीन रुपयांची विल्हेवाट लाविली.

मालक येतांच त्यांना मोठ्या आदबीने नमस्कार करीत तो उद्गारला, ‘ राम राम धनी. ’

मालक व्हराड्यांत खुर्चीवर जाऊन बसले.

‘ किती पैसे झाले रे तुझे ? ’ त्यांनी त्यास प्रश्न केला.

‘तुम्हींच जोडा धनी, जितके घाल तितकेच घेतो मी. गरिबाचे पैसे थोडेच पचविणार धनी तुम्हीं !’ त्याने हसत हसतच उत्तर दिले.

मालक थोडा वेळ थांबले. त्यांनी हिशेब केला. आणि तीन रुपये अंगणांत फेकून दिले. मोठ्या आनंदाने त्याने ते रुपये उचलले आणि हात जोडून पूर्ववत् उभा राहिला.

‘धनी, उद्यां येऊं का जी मी !’ त्याने प्रश्न केला.

‘नको. आता कांहीच काम नाही.’

‘बरं आहे धनी. राम राम !’ त्याने मोठ्या आदबीने नमस्कार केला.

आणि रस्त्याने तो चालता झाला.

तीन रुपये मिळालेले पाहून त्यास कितीतरी आनंद वाटत होता ! त्याचे हृदय सारखे उचंबळून येत होते, स्वाभाविकच होते तें ! हातांतील रुपयांकडे क्षणोक्षणीं दृष्टि फेकीत तो अधीरतेने प्रत्येक पाऊल उचलत होता.

तो बाजाराच्या रोखाने चालू लागला. कारण त्यास मंजुळेकरितां पातळ आणि पोटासाठी धान्य खरेदी करायचें होतें.

तो कापडाच्या दुकानांत आला. त्याला तेथे पातळें दिसलीं—घोतरांचीं पानें दिसलीं, सद्याकरितां कपडाही पण त्यास दिसला. नानाविध वस्तूंकडे दृष्टि जातांच त्याने स्वतःच्या जीर्ण घोतराकडे पाहिलें. अंगांतील फाटक्या सद्याकडे पाहिलें, त्याला घोतर घेण्याची इच्छा झाली, सद्याकरितां जाडाभरडा कपडाही घेण्याची पण त्याला इच्छा झाली. आणि मंजुळेकरितां—मंजुळेकरितां पातळ तर घ्यायचंच होतं त्यास !

त्याने हातांतील रुपयांकडे पाहिलें. फक्त तीनच !

येवढ्यांत सर्व मिळणें शक्य नव्हतें मग—?

स्वतःकरितां घोतर अन् सदरा घ्यायचा ? छेः !

मंजुळेकरितां—

लाडक्या मंजुळेची मूर्ति त्याच्या दृष्टीसमोर उभी राहिली. मुखांतून एक शब्दही न काढतां फाटक्या लुगड्याने कशी तरी लाज राखणारी मंजुळा आपल्याकडे आशेने हंसत उभी आहे असें त्याच्या मनश्चक्षूस दिसलें.

बस्स; त्याने ठरविलें—मंजुळेकरितां पातळच घ्यायचें. दुसरें कांही नाही. आपण राहूं असेच कांही दिवस. दुकानदारास त्याने पातळ आणण्यास सांगितलें. दुकानदाराने पातळ आणलें. त्याने त्यास किंमत विचारली.

‘चार रुपये’ दुकानदाराने उत्तर दिलें.

तो जरा मनांतच चरकला.

‘महाराज, हलकं असेल तर दाखवा ना ?’

दुकानदार दुसरें पातळ दाखवीत म्हणाला. ‘हें पहा दीड रुपयाचं आहे.’

सतरा भाव त्याने त्या वेळीं केलेच नाही.

‘देऊं काय ?’ त्याला हर्षित झालेला पाहून दुकानदाराने त्यास प्रश्न केला.

त्याने पटकन् दोन रुपये त्याच्या हातावर टाकले. दुकानदाराने त्यास आठ आणे परत दिले. आणि पातळ घेऊन तो चालता झाला.

धान्याच्या दुकानावर जाऊन त्याने अगदी हलक्यांत हलकें असें धान्य खरेदी केलें.

काय करायचं होतं त्यास महाग धान्य घेऊन ! जीवनाची ज्योत जगांत तेवत ठेवण्याकरितां तेंच पुरें होतें त्याच्या मताने !

× × × ×

फुलोर

सूर्यास्त होण्याची वेळ आली. तो घराकडे वळला.

तो झपाझप पावलें उचलीत होता. मंजुळेस पातळ केव्हा दाख-
वितों केव्हा नाही असें त्यास होऊन गेलें होतें. सूर्याची प्रभा कमी होत
होती. पण त्याच्या मुखावरील आनंदी छटा मात्र सारखी वाढत होती.

घर जवळ आलें. दारावर उत्सुकतेने वाट पाहत बसलेली मंजुळा
दिसतांच त्यास किती आनंद झाला ! त्याने हाक मारली, 'मंजुळा !'

त्यास आनंदलेल्या स्थितींत पाहून तिच्या मनाला तरी किती
समाधान वाटलें ! तिने लगबगीने त्याच्याजवळून पातळ घेतलें. त्याने
आणलेलें धान्य घरांत नेलें.

'आज देव पावला अखेरीस !' पातळाकडे पाहून ती मनाशींच
म्हणाली.

त्याने आणलेल्या धान्यावरच मंजुळेनं स्वैपाक केला.

हलक्या प्रतीचें धान्य तें ! पण तेंच खातांना त्या दोघांस किती
रुची लागत होती ! श्रीमंताला तरी आनंद होत असेल का येवढा
मिष्टान्न खाऊन !

त्याने त्या दिवशीं दोन भाकरी जास्त खाल्या. कारण स्वतःच्या
घामावर स्वतंत्रपणें मिळविलेल्या धान्याच्या होत्या त्या !

मंजुळेच्या नशिवांतील फाटकें लुगडें नाहीसें झालें. तिने नवीन
पातळ परिधान केलें.

भरदार जरीचीं फुलें त्यावर हसत नव्हतीं. चकाकणाऱ्या रेशमा-
च्या धाग्यांची प्रभा त्यावर प्रकाशित झालेली नव्हती. दीड रुपयाचें
जाडेंभरडें पातळ तें ! पण तेंच नेसलेली मंजुळा मिणमिण जळणाऱ्या
दिव्याच्या उजेडांत किती सौंदर्यवान दिसली त्यास !

तुटक्या खाटेवर बसतां बसतां त्याने तिला हाक मारली, 'मंजुळा !'

मंजुळेने मागे पाहिलें. तो हसतच तिला जवळ येण्याकरितां खुणावीत होता. त्याची दृष्टि तिच्या मुखचंद्रावर खिळली. मंजुळेचें सौंदर्य पाहण्यांत तो मग्न झाला. त्याच्याकडे पाहतांच तिचीही ओष्ठकलिका फुलली. तिच्या गालावर लगेच मनोरम खळगी शोभली.

त्याने तिला पुन्हा हाक मारली, 'मंजुळा !'

आणि मंजुळा धावतच त्याच्याकडे गेली.

+ + X +

'सीता !' मंजुळेने सीतेला हांक मारली.

सीतेने मंजुळेच्या येण्याचा उद्देश जाणला.

दुकानासमोर गोविंदा बसला होता. झकपक पांढरें धोतर तो नेसला होता. मलमलीचा पांढरा शुभ्र सदरा वायूच्या लहरीवर नृत्य करीत होता. उलटे केलेले केस मात्र डोक्यावर तसेच चिपकून बसले होते.

सीतेचा तो एक श्रीमंत गिऱ्हाईक होता. तासन् तास तो तिच्या दुकानावर बसलेला असे. रोज दुकानाला भेट दिल्याशिवाय त्याचें होत नसे.

मंजुळेसारखें सुंदर फुलपाखरूं पाहतांच त्याच्या रंगेल वृत्ति बळावल्या. तो स्वतःशींच गुणगुणूं लागला, 'मेरेऽमौला बुलाले—'

सामान घेऊन मंजुळा जाऊं लागली. ती दृष्टीआड होईपर्यंत त्याची पापी नजर तिच्यावरून ढळली नाही.

तिचा वर्ण निमगोरा होता. वयानेही ती फार मोठी नव्हती. अर्ध-विकसित फुलाच्या पाकळ्यांवर खेळणारी मादक मनोरमता तिच्या मुखावर सजलेली होती. तिचा बांधा टेंगणा होता. प्रत्येक अवयव रेखीव व नीटस होता. तारुण्याचा वसंत ऋतु तिच्या मुखसृष्टीची सजावट करीत होता.

मंजुळा दृष्टीआड होतांच त्याची दृष्टि सीतेकडे वळली.

'सीता—हं पांच रुपये देईन तुला.' तो म्हणाला. सीतेला सर्व अर्थ कळला.

फुलोर

‘ भलतीसलती थोडीच आहे ती ! तरी आज विचारतेंच, तिला. तूं उद्या ये.’

×

×

×

गरिबाच्या घरीं ईश्वर वास करीत असेल कदाचित् ! पण मंजुळेच्या घरीं मात्र त्याचें वास्तव्य नव्हतें खास. एरवी तिच्या करुण दशेकडे पाहून त्यांच्या पोटापुरतें तरी त्याने दिलें असतें.

एक रुपयाचें धान्य किती दिवस पुरणार ? तें लौकरच संपलें. खंडूने काम मिळविण्याचा प्रयत्न केला पण तो कर्मदरिद्रीच मूळचा ! त्यास काम मिळालें नाही. आणि म्हणून पूर्ववत् त्या दिवशीं मंजुळा सीतेच्या दुकानावर सामान आणायला गेली होती.

अर्धपोटीं राहून उन्हांत वणवण हिंडण्याचा परिणाम त्याच्यावर लौकरच झाला. दोन तीन दिवस झाले; त्याची प्रकृति ठीक नव्हती. त्याला सणसणून ताप येत होता.

संध्याकाळीं मंजुळा पुन्हा दुकानावर आली. सीता दुकानावर तिची सारखी वाट पाहत बसलेलीच होती. ती आलेली पाहतांच सीतेला फार आनंद झाला.

सीता दिसतांच मंजुळेने तिला सामानाची मागणी केली.

‘ मंजुळे, सामान देतें तुला; पण—’

‘ पैशाची नको काळजी. ते आजारी आहेत. बरे झाले की त्यांना काम मिळेल. आणि मग आणून देतें मागच्यासारखे.’

दुकानदाराचा ‘पण’ म्हणजे पैशाकरितांच असावयाचा. म्हणून मंजुळेने सीतेला तसें उत्तर दिलें. पण सीतेचा ‘पण’ त्याकरितां नव्हताच मुळी.

‘ अहं ! पैशाकरितां नाही म्हणत मी तुला. एक पैसा देऊं नकोस वाटेल तर. मीच देईन तुला उलट. मात्र हें पहा, तो—गोविंदा.’

मंजुळेने पुढचें जाणलें. सीतेचा तो पापी विचार मंजुळेच्या निष्पाप हृदयाला साहजला नाही. कोवळें हृदय तिचें ! तिच्या डोळ्यांत तात्काळ पाणी आलें.

‘ सीता ! काय सांगतेस ग तूं ! ’

भाबडी पोर मंजुळा ! सीता कितीही सालस वृत्तीने आजपर्यंत तिच्याशीं वागली असली तरी ती वेश्याच होती ! आपल्या पापी हृदयाचा पडदा ती केव्हा तरी उघडील हें ठरलेलें होतें.

‘ कांही नवीन नाही सांगत तुला. ’

‘ काय ? नवीन नाही ? ’

‘ मोठी पतिव्रता आहेस ग तूं ! पण हें खंड्यास कळणार नाही. लक्ष्यांत ठेव. ’

लपून जरी झालें तरी तें पापच ना ? जगाला दिसणार नाही कदाचित्. पण ईश्वराला ? त्याला दिसतें ना सर्व कांही ! मंजुळा भाविक होती. तिच्या निष्पाप हृदयाला तो मार्ग सहन होणें शक्य नव्हतें.

‘ नाही. ’ तिने उत्तर दिलें.

डोळ्यांतून अश्रु गळत होते. तिरस्काराच्या आणि स्वाभिमानाच्या आठ्या तिच्या कपाळावर पडलेल्या होत्या.

‘ नाही ? एक रुपया देईन. ’

‘ नाही. शंभर रुपये दिले तरी नको. ’

‘ अस्सं ! ’ सीतेनं खालचा अधर दातांत चावला.

‘ जा परत जा ! मिळत नाही सामान तुला !! ’

पापी कृत्याला बळी पडण्याऐवजी उपासमारीचा मार्ग तिने सुधारला होता.

ती घरीं येतांच खंडूने तिच्याकडे पाहिलें. केविलवाणें पाहणाऱ्या पतीला पाहतांच तिला भडभडून आलें. तिने डोळ्यास पदर लाविला.

फुलोर

‘ मंजुळे, काय झालं ? ’ पडल्यापडल्याच त्याने प्रश्न केला

‘ दैव फिरलं आपलं. ’

‘ कां ? ’

‘ कोठपर्यंत देणार उधार ती ? त्यासही सीमा आहेच की नाही ? ’

झालेला प्रकार सांगून पतीच्या विव्हल अंतःकरणांत संताप उत्पन्न करणें तिला अनिष्ट वाटलें.

ती रात्र त्यांनी उपवासांत घालविली. दुसरा दिवस उजाडला.

दिपवाळीचा पहिला दिवस होता तो ! पण त्यांना त्याचें कांहीच नव्हतें. दुसऱ्यांच्या घरीं काय थाटमाट असेल ? तो सोन्यासारखा दिवस ! निदान पोटापुरतं तरी मिळायला हवं होतं. पण सीतेचा तिच्यावर रोष होता. उपवासांतच त्यांना तो दिवस काढणें भाग होतें. कदाचित् तो दिवस साजराही पण झाला असता. पण कलंकित जीवन जगविण्यापेक्षा मृत्युंत आनंद मानणारे गरीब स्थितींतील दोन सालस जीव होते ते ! पोटांत सारखी कावकाव चालली होती. पण सांगणार कुणाला ? मंजुळा होत असलेलें दुःख शांतपणें सहन करित होती. पण खंडू ? तो आजारी होता. दोन सांजांचा उपवास झाला तरी त्याने साहला. पण तिसरी सांज ! त्याच्याने सहन झालें नाही. त्याचा जीव सारखा घाबरत होता. मंजुळा उशाशीं वसून त्यास धीर देत होती.

‘ मंजुळे, कांही तरी आण लवकर. ’ त्याने मंजुळेला विनंती केली.

भुकेनं व्याकूळ झालेल्या त्याच्या चर्येकडे मंजुळेने पाहिलें. डोळ्यांतलीं आसवें पुसून ती बाहेर पडली.

‘ सीता— ! ’ रडत रडतच मंजुळेनं िण स्वरांत तिला हाक मारली.

‘ कशाला आलीस पुन्हा ? ’ तिने कठोरपणें प्रश्न केला.

‘ सीता, पायां पडतें तुझ्या ’ दीनवाणें ती तिला म्हणाली.

पण तिला दया आली नाही.

‘ तें कांही नाही. कबूल असशील तर—!’

क्षणभर ती विचार करीत उभी राहिली.

‘ मी राहूं शकेन उपाशी. पण ते ? ते आजारी आहेत. ते मात्र राहणें शक्य नाही. प्राण वाचला तर मिळवूं शकतील ते. किती केविलवाणें सांगितलें मला त्यांनी. सामान न्यायचंच. एरवी त्यांचा जीव घाबरेल. पण न्यायचं कसं ? सीता देईल का मला ? ’

तिने वर सीतेकडे पाहिलें. तिची करारी मुद्रा अझूनही तशीच होती कायम. मंजुळेच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहतच होते.

‘ सीता, दया कर ना ग गरिबावर ! ’

‘ होय. पण—’

उपवासाने व्याकुल झाल्यामुळे तळमळणाऱ्या नवऱ्याची केविलवाणी मूर्ति तिच्या दृष्टीसमोर उभी राहिली. तिचा कंठ दाटून आला. भराभर अश्रूंचा ओघ तिच्या गालावरून ओसरूं लागला.

मंजुळेच्या अंतःकरणांत चाललेल्या विचारांचीं आंदोलनें सीतेच्या सूक्ष्म अवलोकनांतून सुटलीं नव्हतीं. एक कसून प्रयत्न करावासें तिला वाटलें.

‘ उभी कशाला माझ्या दारीं ? चालूं लाग येथून. ’ तिने वाक्य सोडला. तरी ती तशीच उभी होती अश्रु ढाळत.

परस्पर विरोधी दोन विचारांचें क्रंदन तिच्या मनांत चालूं होतें. दोनच मार्ग ! पापाचरणावर राहिलेल्या आयुष्याची इमारत उभारणें—पुण्याचरणासाठी पतीच्या जीविताचा मुळांतूनच उच्छेद करणें.

पापभीरु ती ! तिला दुसराच मार्ग पसंत पडला.

तिने पुन्हा वर सीतेकडे पाहिलें. सीता गालांतच हसत होती तिच्या स्थितीला पाहून. मंजुळेला तिचा राग आला. पण ती मनांतल्या मनांतच जळफळली. दुसरा उपायच नव्हता मुळीं.

मंजुळेने पाऊल उचललें. तिने घराची वाट धरली.

दारांत पाऊल ठेवतांच तिला हुंदक्यावर हुंदके येऊं लागले. पतीच्या खाटेपाशीं ती गेली आणि मनसोक्त रडण्याने हृदयाच्या वेदना कमी करण्याचा प्रयत्न करूं लागली.

‘ मंजुळा, काय झालं ? ’

‘ पसाभरही धान्य देत नाही ती. ’

त्याने एक दुःखाचा उसासा सोडला. तळमळत्या हृदयाने तो तसाच पडून राहिला. मंजुळेशीं बोलण्याचा त्याने किती किती प्रयत्न केला. पण शब्द उमटेनात.

आपल्या मृत्यूनंतर मंजुळेचं काय होईल ? अजाण पोर मंजुळा ! जगाशीं ती झगडूं तरी शकेल काय ? दारिद्र्याची कल्पना अंधुकशीच होती तिला आजपर्यंत. पण पुढे—

पुढचा विचार येतांच त्याचं हृदय करपलं.

मंजुळा केविलवाणें त्याच्याकडे पाहत होती.

‘ मंजुळा—शेवटचेच—प्रेमाचे—बोल—’ तो अडखळत बोलला.

‘ नाथ—’ ती उद्गारली.

पण ती प्रेमाची हाक ऐकण्यास तो जीवंत होता कुठे ?

तिने त्याच्या वक्षःस्थलावर प्रेमाने हात ठेवला. पण—

हृदयाची क्रिया बंद झाल्याचें तिला भासलें. ती घाबरली. तिने तातडीने त्याच्या मुखाकडे पाहिलें. त्यावर प्रेतकळा आल्याचें तिला दिसलें.

‘ नाथ—’

धाडकन् मंजुळेने आपलें अंग त्याच्या अंगावर टाकलें.

+ + + +

आणि आता—

पतीच्या आसऱ्याला मुकलेली निष्पाप मंजुळा पापी वातावरणांत कोठवर टिकाव धरूं शकेल ?

वर्षतूनंतर—

एकनाथ जनार्दन मोहरीर

[अष्टाक्षरी]

रेखा विजेची विझली
लोपे अभ्राची काजळी
खुले किनार सोनेरी
नर्भी गुलाली हसरी. १

चहुखुरी उधळली
घरसात वर्षाकालीं
गेली विरून भूमींत
उभी पेरणी झोकांत. २

झिंगल्या वायूचा नाच
थांबला जीवाचा जाच
मंद तयाची फुंकर
आल्हादवी चराचर. ३

“झालें आता भरडणें
सरले बुढीचे दाणे”
लता फुलें डोलतात
मूक तयांचें संगीत. ४

विहगांचीं पिसें सान
गेलीं पाण्याने चिमून
उघाडींत सुकविलीं
नवी तरतरी आली. ५

जुनीं घरटीं कूजलीं
काटक्यांनीं शाकारलीं
दृष्टि निसर्गें मोहिली
आस जीवनीं रूजली. ६

झिरमिळ्या धुक्यांतून
दृश्य येईल नवीन
सृष्टि उत्फुल्ल होऊन
उषा फुले रोमांचून. ७

शिशुगीत

भवानीशंकर श्रीधर पंडित, एम्. ए.

मानवी जीविताच्या शैशव, यौवन व वार्धक्य या तीन अवस्थांकडे दृष्टिक्षेप केला, तर असें आढळून येईल की दुसऱ्या दोन अवस्थांपेक्षा पहिल्या अवस्थेचें महत्त्व विशेष आहे. यौवन म्हणजे जीविताचा वसंत आणि वार्धक्य म्हणजे जीविताचा शिशिर असें अलंकारिक भाषेत म्हणतात; परंतु हा वसंत एकदा बहरून गेला म्हणजे पुनश्च येत नाही व शिशिर एकदा वटून आला म्हणजे परत जात नाही. अर्थातच या दोन्ही अवस्थांचें महत्त्व तात्कालिक व क्षणभंगुर आहे. यांच्या अगदी उलट असें शैशवाचें वैशिष्ट्य आहे. लौकिक दृष्ट्या शैशवाच्या काळाला विवक्षित मर्यादा आहे; पण काव्यकल्पनेला ती केवळ आभासात्मक प्रतीत होते. कविश्रेष्ठ केशवसुत यांचे

प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे

हे उद्गार याच अर्थाचे द्योतक आहेत. True genius is nothing more than the power to be children again at will. या इंग्रजी उक्तींत हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. मनांत येतांच बालपणाच्या अवीट आठवणींत रममाण होण्याचें व भावड्या भावनांशीं समरसून जाण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्यांत असेल, तोच खरा प्रतिभावान् कवि होय. तरुणतरुणींच्या सलज्ज कुजबुजण्यांत एक प्रकारची खोडसाळ बालिशता असते. म्हातारपणाच्या चाळ्यांत व पोरपणाच्या खेळांत अचूक सीमारेषा आखतां येणें जरा अवघडच आहे. सारांश, शैशवाच्या काळाची व्याप्ति

विस्मृत आहे. कवींनी तो काळ नितांत नवलपूर्ण व अत्यंत आनंददायक गणला आहे. या विधानास त्यांचे 'तेहि नो दिवसा गताः', 'लहानपण देगा देवा!', 'बालपणींचा काळ सुखाचा आठवतो घडिघडि', 'रम्य तें बालपण देइं देवा! त्वरें', 'I remember I remember the house where I was born' इत्यादि उद्गाररूप आधार पुढे आणतां येतील.

बालपणीं मन कोवळें, स्वभाव चौकस व वृत्ति अनुकरणशील असते. या काळांतील स्वभावसिद्ध आनंदी वृत्तीची जोपासना करण्याकरितां प्रत्येक मुलाचे आईबाप आटोकाट झटत असतात. स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमांत मुलास मानाचें व महत्त्वाचें स्थान आहे. अपत्यहीन संसारांत स्वारस्य नाही. तो संसार स्मशानाप्रमाणे शून्य, गुहेप्रमाणे एकांतिक व अरण्याप्रमाणे भयंकर आहे. अपत्य म्हणजे दंपतीच्या एकमेकांवरील निराकार प्रेमाचें साकार प्रतीक होय. त्याच्या संभवापूर्वीं पतिपत्नीप्रेमास पूर्णता नसते. त्यांच्या नैसर्गिक आवडीनिवडी पूर्णतेच्या आड येतात. वैवाहिक विधीने त्यांच्या विभिन्न जीवितांचे धागे परस्परांत गुंतले असले, तरी त्यांना गांठ पडलेली नसते. अपत्याच्या जन्माने ती तशी पडते. करुणकोमल वाणीच्या भवभूर्तींनी

अन्तःकरणतत्त्वस्य दपन्त्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोयमपत्यमिति बध्यते ॥

या आपल्या सर्वश्रुत व अविरत अवतरित पद्यपंक्तींत हेंच तत्त्व गोवळें आहे. मातापितरांच्या आयुष्यांवर मुलें केवढा प्रभावशाली परिणाम करतात, याचें सुंदर शब्दचित्र राजकवि टेनिसन्ने आपल्या प्रसिद्ध 'प्रिन्सेस' या काव्यांत रंगविलें आहे. त्या काव्यांतील 'As through the land at eve we went' व 'Home they brought her warrior dead' हे दोन उतारे सर्वपरिचित असून, यांपैकी पहिल्यांत

मृत मुलांची थडगीं पाहतांच कलहांतरित अबोल पतिपत्नी उभयपुनित दुःखाशीं कशी समरस झालीं हें दर्शविलें आहे; व दुसऱ्यांत वीरपति समरांत कामास आला असतांनासुद्धा त्याची धीरपत्नी यत्किंचित् कशी चलित होत नाही; परंतु, त्या दोघांमधील प्रीतीचा दुवा जो पुत्र तो तिच्या मांडीवर बसवतांच तिचें वज्राहून कठोर झालेलें हृदय फुलाहून कोमल कसें बनलें हें दाखविलें आहे. या दुसऱ्या उताऱ्यांत टेनिसनने

Sat his child upon her knee

ही ओळ मोठ्या मार्मिकतेने योजिली आहे. पतिपत्नीचें प्रेम त्या दोघांचाही अधिकार असलेल्या अपत्यांत कसें एकवटलेलें असतें, तें या उताऱ्यांत चारुचातुर्याने व्यक्त केलें आहे.

शिशूंचें असामान्य महत्त्व व महान मान लक्षांत घेऊनच कवींनी त्यांच्या लीलांचें कोडकौतुक करणाऱ्या कविता रचल्या असाव्यात. प्राचीन मराठी साहित्यांत या प्रकारची कविता मुळीच नाही असें नाही. नामदेव, एकनाथ व मध्वमुनीश्वर यांचीं कांही गीतें या सदरांत पडतील यांपैकी पहिल्याचें 'कितीना थमाल ले, थमाल ले, थमाल अपुल्या गाई' हें पद प्रसिद्ध आहे. परंतु हीं तुरळक मोजकीं उदाहरणें सोडून दिल्यास मराठी साहित्यांत मुलांसाठी कविता लिहिण्याचा अखंड प्रयत्न चालला होता असें दिसत नाही. कवितेच्या या प्रकारास 'शिशुगीत' हें सर्वसामान्य नांव असून तो इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिशीलनाने आपल्या इकडील कवींच्या प्रतिभेंत मुरला व यद्दृच्छया यथावकाश मराठीच्या रूपाने प्रकट झाला. आजतागायत मोगरे, टिळक, दत्त, बालकवि, तांबे, लिमये, खानवलकर, बेहेरे, मायदेव, कारखानीस, सरंजामे, माधवजूलियन्, गोपीनाथ, पाटील, अशोक इत्यादि कवींनी हा प्रकार हाताळला असून त्यांत अग्रेसरत्वाचा मान संपादन केला आहे. 'आनंद' व 'बालबोधमेवा' या मुलांच्या दोन मासिकांत अशा प्रकारची बरीच

कविता छापून निघाली आहे. कविसम्राट टागोर यांचा शिशुसंबंधीचा Crescent Moon हा काव्यसंग्रह अजरामर आहेच. इंग्रजीत मिसेस् हीमन्स, हूड, टेनिसन् इत्यादिकांचीं शिशुगीतें विख्यात आहेत.

शिशुगीत या सामासिक संज्ञेतील दोन्ही शब्द महत्त्वाचे आहेत. 'शिशु' या शब्दाने सात ते चवदा अथवा आठ ते सोळा वर्षे वयाच्या दरम्यानच्याच मुलांचा बोध होतो. सोळाव्या वर्षानंतर मुलगा वडिलांच्या बरोबरीचा होतो हें तत्त्व आपल्याकडील

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ॥

या सर्वसंमत श्लोकांत स्पष्ट निर्दिष्ट केले आहे. ब्रिटिश कायद्याप्रमाणे सातवर्षांखालील मुलगा गुन्हेगार ठरत नाही; व पुढे तो तसा ठरला, तरी चवदा वर्षेपर्यंत त्याला सुधारणाशालेंत ठेवण्यापलीकडे दुसरी शिक्षा देत नाहीत. त्याची वयांत येण्याची मर्यादाही एकविसाव्या वर्षापर्यंत लांबवलेली असते. सात, चवदा व एकवीस हे सारख्या फरकाच्या संख्येचे टप्पे ठेवण्याच्या मुळाशीं मनुष्यजीवनाचे एकंदर सात अंक आहेत, ही जगद्विख्यात कल्पना असावी. तेव्हा शिशुगीत हें सात ते चवदा किंवा सोळा वर्षे वयाच्या मधील मुलांकरितां रचलेलें असावें हें उघड झालें.

शिशु या पहिल्या शब्दाप्रमाणेंच 'गीत' या दुसऱ्या शब्दालाही एक विशिष्ट अर्थ आहे. गीत म्हटलें म्हणजे गेयता आलीच. तेव्हा लहान मुलांकरितां जी कविता लिहावयाची, ती गातां येण्यासारखी असावी हें क्रमप्राप्तच झालें. हें गाणें शास्त्रीय स्वरूपाचें म्हणजे तालसूरबद्ध असावें असें नाही. तें गोड गळ्यावर म्हणतां यावें एवढेंच. कारण गाण्याने बालगोपालांपासून तो तहत म्हाताच्याकोताच्यां पर्यंत सर्वांना भुरळ पडते. पुंगीच्या नादाने नाग जसा लुब्ध होतो, तसाच

फुलोर

गीताचे सूर कानीं शिरतांच मनुष्य मंत्रमुग्ध होऊन डोलूं लागतो. 'टाळियानंदा वाळ गोविंदा,' 'डोल बाई डोलाची-पुढे विहीर खोलाची' इत्यादि अर्थशून्य वाळबोलांतील नादमाधुर्याने बालकांचीं मनें जर येवढीं वेधलीं जातात, तर अर्थपूर्ण काव्याच्या साहचर्याने तीं केवढीं आकर्षित होतील याची कल्पना विचारवंत रसिकांनीच करावी. गाण्याने मनाचें रंजन तर होतेंच; पण श्रमही हलके होतात. त्यामुळे नाभीपासून तों मुखापर्यंतच्या कांही स्नायूंना एक तऱ्हेचा व्यायाम होतो. तें साभिनय म्हणावयाचें झाल्यास आणीकच उत्तम. कारण निरनिराळ्या हावभावांनी एकंदर शरीराला व्यायाम होऊन त्याची सर्वांगीण वाढ होते. तात्पर्य, मनोविकास व शरीरसंवर्धन या दोन्ही दृष्टींनी गाण्यास महत्त्व असल्यामुळे लहान मुलांच्या कवितेस 'शिशुगीत' हें अन्वर्थक नांव मुद्दाम योजलें आहे.

शिशुगीत हा भावगीताचाच एक विभाग आहे. या विभागाचे दोन उपविभाग आहेत. पहिला उपविभाग म्हणजे मुलांना उद्देशून लिहिलेल्या कवितांचा होय. लोंढ्यांची 'चिमकुला बहु बालक हा असे', टिळकांची 'तव विविध रूप मधु मूर्ति', उपाध्यांची 'किति गोड वाइ ! बाळ जसें कमल उमललें', व कोलत्यांची 'माझ्या छकुलीचे डोळे' या नितांत निरुपम कविता याच उपविभागांत अंतर्भूत होतात. प्रत्यक्ष 'मूल'च या उपविभागास विषयीभूत होत असतें. याच्या मुळाशीं वात्सल्यभावनेचा संबंध असतो. अर्थातच याचे वाचक वयस्क रसिक असतात. तेव्हा यास 'वत्सलगीत' हें नांव अनुरूप ठरेल. हा उपविभाग लहान मुलांविषयी असला, तरी त्यांच्याकरितां नसतो. शिशुकौतुक, अंगाईगाणें (Nursery Rhyme), पाळणा (Cradle Song) इत्यादि रचनेचे प्रकार याच विभागांत समाविष्ट होतात. दुसऱ्या उपविभागांत मुलांकरितां रचलेल्या कवितांचा समावेश होतो. याच्या मुळाशीं निव्वळ वात्सल्याच्या भावनेचाच संबंध नसतो, तर तिच्या

जोडीलाच शैशवांतील अद्भुतरम्य कल्पनेचें साहाय्य लागतें. अर्थातच या उपविभागाचे वाचक बालरसिक असतात. रचनेच्या दृष्टीने हा उपविभाग पहिल्यापेक्षा साधारण कठिण व कौशल्याचा आहे. यासाठी कवि नुसता प्रेमळ असूनच भागत नाही. तर तो कल्पक व नाट्यनिपुण असावा लागतो. तेव्हा यास 'बाल्यगीत' हें नांव समर्पक ठरेल. दत्तांची 'शहाणी बाहुली', बालकवींची 'माझा भाऊ', लिमयांची 'आई ! तल ना अपुल्या घलीं' इत्यादि कविता या उपविभागांत अंतर्गत होतात. बाळबोल, अभिनयगीत (Action Song) संवाद (Dialogue) इत्यादि रचनेचे प्रकार याच उपविभागांत मोडतात.

शिशुगीत रचतां येणें ही एक अभिमानास्पद कला आहे. ती सर्वच कवींना साधते असें नाही. वात्सल्याच्या सार्वत्रिक भावनेमुळे बहुतेकांना पहिला उपविभाग साधला, तरी दुसरा तसा साधेलच अशी खात्री देतां येत नाही. कारण, तो रचण्याकरितां कवीचा मुलांच्या स्वभावाशीं व कल्पनांशीं परिचय हवा. त्याने त्यांच्यापासून काव्यलेखनाची स्फूर्ति घेतली पाहिजे. त्याने क्षणभर स्वतःचें स्वतंत्र अस्तित्व विसरून आपण लहान पोर आहों अशा श्रद्धेने त्यांच्या डोळ्यांनी जगाकडे पाहिलें पाहिजे. अर्थातच हा उपविभाग लिहितांना नाट्यपद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. कित्येक प्रसंगीं कवि आपण क्षणभर लहान मूल 'वनलों आहों' हें विसरून स्वतःच्या प्रगल्भ भावनांना व प्रगत कल्पनांना तोंड फोडतो. त्यामुळे वाचकांचा हिरमोड होतो. नाट्यपद्धतींत संकर बिलकूल नको. यशवंतांच्या 'मालं नको ग !ऽ' या कवितेंत 'मूल' बोलतां बोलतां मध्येच 'कवी'ने तोंड घातलें आहे. त्यामुळे संकरदोष उद्भवून काव्य वैरस्यकारक झालें आहे. टेकाड्यांचींही कांही गीतें या दोषाने डागळलीं आहेत. या बाबतींत कवींनी एक सत्य लक्षांत ठेवण्यास हवें तें हें की ज्याप्रमाणे प्रौढ मनुष्यास 'लहान मूल' हें काव्याला कौतुकास्पद विषय

फुलोर

वाटतें; त्याचप्रमाणें मुलासही 'प्रौढ मनुष्य' हा गूढ काव्यविषय वाटतो. कवींनी हा उपविभाग स्वयंस्फूर्तीने हाताळण्यास हवा. अनुभव व अधिकार नसतांना उगाच शब्दांचें जाळें विणण्यांत 'राम' नाही.

शिशुगीत लांबचलांब, पाल्हाळिक, बोजड व कंटाळवाणें नसावें. त्याचा विषय मुलांच्या जुन्या ओळखीचाच परंतु नवीन तऱ्हेने मांडल्यामुळे ताजा वाटणारा असावा. तो केव्हाही वैराग्यपर अथवा उपदेशात्मक नसावा. कारण रुक्ष तार्किक चर्चेत मुलांचें अजाण मन रमणें अशक्य आहे. शिवाय अकालीं प्रौढत्वाचे पाठ शिकविण्यांत हशील काय ? परंतु जर इसापाप्रमाणें 'काऊचिऊं'च्या मनगढंत गोष्टींच्या पांघरुणाखाली एखादें उपदेशपर तत्त्व झाकतां येत असेल, तर तें मुलांच्या गळीं उतरविण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही. या दृष्टीने कारखानीस यांची 'कावळा म्हणे मी काळा' ही लोकप्रिय कविता उल्लेखनीय आहे. काळा मनुष्य गोरा होण्याचा भलताच प्रयत्न करूं लागला म्हणजे शेवटीं कसा फसतो हें तत्त्व या कवितेंत कावळा व बगळा यांच्या गोष्टींच्या द्वारे विशद केलें आहे. मुलांना तत्त्वज्ञानाचें वावडें असलें, तरी 'देवा ! आम्ही वाळ', 'हे प्रभो ! विभो ! अगाध किति तव करणी' अथवा 'हें रम्य नील नभ रचलें' अशा प्रकारच्या भक्तिभावभरित कवितांचा आशय त्यांना सहज समजतो. राष्ट्रीय कवितांचा विचार केल्यास 'आनंदकंद ऐसा', प्रियकर हिंदिस्तान' अशा कांही कविता मुलांना प्रिय होण्याजोग्या आहेत. निसर्गविषयक कविता मुलांना कळण्यास कठिण असल्या, तरी तांबे यांची 'वारा' किंवा बालकवींची 'आनंदी आनंद गडे !' अशा कांही कविता त्यांना सहज समजतील इतक्या सरळ व सोप्या आहेत. 'वारा' या कवितेंतील विनोद व स्वभावोक्ति तर अप्रतिम आहेत. मुलांची बुद्धि हुबेहूब वर्णनांत आपसुक तल्लीन होते. तेव्हा त्या दृष्टीने कवींनी कविता रचणें

अत्यंत आवश्यक व अधिक श्रेयस्कर आहे. खानवलकरांच्या 'आला ग !
 आला अंगणांत पुंगीवाला' या कवितेंतील गारुड्याचें वर्णन इतकें दृश्य-
 सहश आहे की तें वाचतांच डोळ्यासमोर मूर्तिमंत गारुडी उभा राहतो.
 मुलांना त्यांचा स्वभाव ज्यांत प्रतिबिंबित झाला आहे अशीं गाणीं फार
 आवडतात. या गाण्यांत गालाला खळी पाडणाऱ्या विनोदाची छटा
 हवी. मुलांच्या जन्मजात आनंदी वृत्तीस विनोद अतिशय पोषक आहे.
 टागोरांची 'क्रिटिक,' दत्तांची 'गडे ! तूं बोलत कां नाही,' मायदेवांची
 'माझी बेबी' इत्यादि विनोदप्रचुर कविता या दृष्टीने गुदगुल्या करणाऱ्या
 आहेत. मुलांसाठी लिहिलेल्या कवितांत वडारणीच्या केसाप्रमाणें कल्पनांची
 गुंतागुंत नसावी. कल्पना मोजक्याच, सोप्या व बालिश असाव्यात.
 बालकांवर जाणतेपणाचा आरोप करणाऱ्या कल्पना अगदी नकोत.
 कारण त्यामुळे काव्य नैसर्गिक वाटत नाही. त्यांत कृत्रिमता डोकावते.
 गिरीशांचें 'पाऊस खुळा आई !- पाऊस खुळा' हें बाल्यगीत कमालीचें
 गोड आहे. परंतु फूल हें वेलपावसाचें मूल आहे ही कल्पना मुलांना
 सुचण्यासारखी नसल्यामुळे तें कृत्रिम वाटतें. उलट, बेहेरे यांच्या
 'एंजिनवाला' या कवितेंतील

किती कोळसा एंजिन खाई
 त्यांतिल थोडा चाखुन पाही
 म्हणुनी ऐसा काळा होई

ही एंजिनड्रायव्हरच्या कळकटपणावर केलेली कल्पना लहान मुलांना
 सहज सुचणारी म्हणून मनोरम वाटते. मुलांच्या मनांत पाळीव
 प्राण्यांबद्दल ममत्व व कुतुहल वसत असल्यामुळे त्यांच्याविषयींच्या
 कविताही त्यांस अत्यंत रुचतात. या दृष्टीने तांबे यांची 'चिमणी,'
 अज्ञातवासी यांची 'मनी' व गोपीनाथांची 'खार' या कविता वाचनीय
 आहेत. कित्येक अर्थहीन कविता त्यांच्यातील नादमाधुर्याच्या जोरावर

फुलोर

मुळांना प्रिय होऊन वसतात. सरंजामे यांची 'झिम्मा'ही कविता या विधानाचें अत्युत्तम प्रत्यन्तर आहे.

शिशुगीताची भाषा सरळ व सोपी पण अन्वर्थक असावी. तिच्यांत शक्यतोवर समास, संधि, अन्वय व अर्थ यांच्या भानगडी नकोत. ती समजावून सांगण्यास शिक्षकास विशेष श्रम पडूं नयेत. ती म्हणतां म्हणतांच मुळांच्या मनांत अर्थ आपोआप विंबावा व तो त्यांच्या चर्येवरून ताडतां यावा. 'निरंकुशः कवयः' हें टीकात्मक वचन प्रसिद्ध आहे. पण कविता रचतांना कवीला छंदोरचनेचीं अनेक बंधनें पाळावीं लागतात याविषयी कोणी शंका घेणार नाही. त्यामुळे एखादा दुसरा शब्द कठिण पडणें अथवा एखादी दुसरी ओळ दूरान्वित उतरणें अपरिहार्य आहे. अर्थात् त्याकडे वाचकांनी दुर्लक्ष्य करणें आवश्यक आहे. मात्र कवींनी टीकाकारांना टीकेस कारण होईल असें एकही स्थळ सापडूं न देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

शिशुगीतांच्या चाली तोंडीं सहज खिळतील अशा सोप्या, खड्या सुराच्या व वैचित्र्यपूर्ण असाव्यात. भाव धरा रे!, नृपममता, भूपतिवैभवं इत्यादि चाली सरळ असल्यामुळे स्वीकरणीय आहेत. दीर्घ उच्चार करण्याकडे मराठी भाषेचा स्वाभाविक कल आहे. संस्कृत भाषेतील स्वरान्त शब्दाचा उच्चारसुद्धा ती हेल काढूनच करते. या प्रवृत्तीचा अप्रत्यक्ष परिणाम असा झाला आहे की, मराठी वाङ्मयांत असंख्य लगत्वांतीत अक्षरसंख्याकवृत्ते प्रविष्ट झालीं आहेत. मुलींच्या झोपाळ्यावरील ओव्या व वारंकन्यांचे अभंग याच रचनेचे नमुने आहेत. भुलाबाईंच्या खेळांतील गाणीही याच धर्तीवर तयार झालीं आहेत. ही रचना म्हणण्यास सुलभ असल्यामुळे शिशुगीतास अनुकूल आहे. माधवजूलियन यांचीं बहुतेक शिशुगीते याच रचनेत आहेत.

शिशुगीतांच्या चालीत अभिनयाला वाव असावा. अंगविक्षेपाने अर्थ आकलन होण्यास साहाय्य होतें. मात्र हें शारीरिक चलनवलन सहेतुक, साभिप्राय व संपूर्ण असावें. उगाच कांहीतरी विदूषकी थाटाच्या कसरतींत तथ्य नाही. गीताचें स्वरूप संवादात्मक असल्यास अभिनयाला अधिक अवसर सापडतो. तांब्यांच्या 'आतां गडि फू दादारीं' या कवितेंतील बहिणभावांचा संवाद अभिनयाच्या दृष्टीने खरोखर अतिशय उत्कृष्ट आहे. त्यांत बहिणीची चिडखोर परंतु लाडिक भूमिका बठवणाऱ्या मुलीस रुसव्याफुगव्याचें नाट्य करण्यास भरपूर स्थळ असून थडेखोर परंतु प्रेमळ भावाचें पात्र रंगवणाऱ्या मुलास खुसखुशित विनोदाचा आविर्भाव करण्यास मुबलक संधि आहे. मात्र हें 'नाटक करणाऱ्या' मुलांमुलींनी हें खोटें नाटक नसून संसारांतील रोजच्या प्रसंगाचें खरेंखुरें चित्र आहे व आपण त्यांतील महत्त्वाचे घटक आहों अशा भावनेने तें सजवलें पाहिजे. मायदेवांचें 'चला ! सुटी झाली' हें गीतही अभिनयानुकूल आहे.

या एकंदर विवेचनावरून शिशुगीताचें स्थूल तंत्र वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. आपण प्रौढ माणसें निरागस मनाच्या अजाण शिशूंना ईश्वराच्या साकार प्रतिमा समजत असतो. त्यांच्याविषयी आपल्या मनांत एक प्रकारचें विशुद्ध वात्सल्य वसत असतें. या कोवळ्या कळ्यांचीच पुढे यथाकाल फुलांत परिणति होते. तेव्हा राष्ट्राच्या या भावी आधारस्तंभांचे पाये मजबूत असावेत इकडे आपण लक्ष पुरविणें आवश्यक आहे. मुलांना आकलन करण्यास केवळ कठिणच नव्हे, तर अशक्यप्राय असलेल्या नीरस नीतिनियमांच्या कवितांऐवजी त्यांना जर गोड गुदगुल्या करणाऱ्या गाण्यांचा भरपूर पुरवठा होईल, तर आधुनिक कवींनी राष्ट्राच्या प्रगत बुद्धिमत्तेस थोडाफार हात लावला असें सिद्ध होईल व त्याचें सर्व श्रेय त्यांच्या वाट्यास जाईल.

भिकारी !

नरहर केशव पुराणिक

जाहिरातीची ढकलगाडी रोजचीच होती. मोठ्या अक्षरांतील ती जाहिरात वाचण्याऐवजी माझें लक्ष त्या दोन डोळ्यांतल्या जादूने भारलें गेलें. “जादु तुझ्या लोचनांत जादुगरिणी” गुणगुणत घरीं आलों. मॅटिनीला आज गेलेंच पाहिजे !

‘रोजेंट’पर्यंत पोहोचेंपावेतो माझ्या डोळ्यांसमोर तेंच चित्र होतें.

‘सेकंड क्लास फुल’ होता तेव्हा चार आणे जास्त घालून फर्स्ट क्लास काढण्याचा मोह आवरला नाही. रुपयांतून परत मिळालेली पावली खिशांत सोडून मी परतलों.

कुणीसा म्हातारा आपली नजर मजवर रोखून केविलवाण्या स्वरांत म्हणाला, ‘दादा ! दया करा हो—’

फाटका सदरा वर करून कपारीसारखें आंत गेलेलें पोट त्याने उघडें केलें.

देवळाचा पार आणि गांवांतली घरे अपुरीं पडतात होय ! वारे गत्र ! सिनेमागृहांतही हें भिकेचें भूत घुसतय अं !! माजोन्या दान-धर्माबद्दल विचार क्षणभर मनांत चमकून गेला पण—

त्याची ती केविलवाणी मुद्रा, तो आर्तस्वर, झाडांच्या पिकल्या-पानावरून शिमशिमत टपकणाऱ्या थेंबासारखे ते आंसू ! त्याच्या कृश

शरीरवर माझी नजर खिळली. कुणीसें मला सुचविलें, 'जाऊं द्या हो ! वेडा आहे तो !'

पण वेड्यांची दयाच करूं नये कां ? मला त्याच्या विषयी—कां कोण जाणे—पण जिव्हाळा वाटला. खिसा चांचपून पावली काढली. दातृत्वाचें समाधान मला लाभलें. हातावर पावली पडतांच त्याने वाकून 'राम राम' केला.

उगीच कांहीतरी भास होतो, मला प्रथम वाटलें—कुठे सिनेमा-स्टार अन् कुठे हा भिकारडा—दोघांच्या डोळ्यांत का बरें साम्य भासावें ? रील सुरू झालें. स्क्रीनवर ती केव्हा येते याची वाट पहात होतों मी. किती सुंदर काम केलें तिने ? अभिजात सौंदर्यांत कलाकुसरीचा अभिनय आणि डोळ्यांतलें तें और पाणी ! हास्याची लकेर तरी किती गोड अन् नाजुक !

—मला पुन्हा त्या भिकार्याचे डोळे आठवले.

माझी चौकस दृष्टी अचानक थर्ड क्लासकडे गेली.

—तोच भिकारी !!

'भिकेचें ढोंग ! अन् छाकटा घेरडा 'शो' पाहतोय ! असे आय-तोबा हिंदुस्थानांत आहेत तंवर कसचा उर्जित काल ! 'शो' झाल्यावर गाठूं बेठ्याला—'

तो घेरडा आलाच. त्याच्या पिलपिल्या दंडावर मी जबर पकड घातली. 'हरामखोर—'

—पण पुन्हा त्याची ती करुण दृष्टि—! मी त्याचा हात सोडला; त्याने आपली नजर वळविली नाही. क्रोध आणि दया एकदम मनांत येऊन मी त्याला 'जले जाव' म्हटलें.

मला पुन्हा वाटलें—तिचे आणि याचे डोळे—किती साम्य ! पण त्या विक्षिप्त कल्पनेचें माझे मलाच हसूं आलें.

फुलोर

त्यानंतर, मला वाटते, तिसऱ्या दिवसाची गोष्ट. स्टुडिओमध्ये अपघातांत त्या नटीचे प्राणोत्क्रमण झाल्याची अफवा पसरली. मृत्यू-बद्दलच्या गोष्टी खोऱ्या निघत नाहीत कधी.

आजची अफवा देखील दुर्दैवाने खरी ठरली.

एक सुंदर घांदणी थोडा वेळ चमकली व सर्व जगाला चटका लावून लुप्त झाली !

आजही पुन्हा तोच 'शो' मुद्दाम तिच्या सन्मानार्थ म्हणून लागला होता. पुन्हा तो पाहण्याचा मोह मला झाला.

तोच म्हातारा, तेच त्या नटीच्या डोळ्यांसारखे डोळे—फक्त ह्या डोळ्यांत तिच्या डोळ्यांतील उन्माद तव्हता. त्यांतील विलक्षण साम्य मात्र सहज डोळ्यांत भरे

त्या भिकार्याने पुन्हा कुणाला तरी गाठले. डोळ्यांतून चार आसू गाळले—चार आणे कमाविले— व तिकिटांच्या खिडकीपासून तो वडपडत परतला ! वारे सिनेमाचा शौक !!

मीं रागाने त्याच्याकडे पाहिले. त्याची दीनवाणी नजर मजकडे वळली. मारदव कठोरपणावर विजय मिळवू शकले !

'शो' आटोपल्यावर पुन्हा एकदा तशीच नजरानजर झाली. घरीं येऊन कपडे काढित होतो— 'दादा !—' माझी भिवई वर झाली पण पुन्हा खाली घसरली.

'काय आहे रे !'

'कुठे तरी बोलून मन हलकं करावसं वाटतं—आपल्याजवळ चार शब्द बोलू का ?' पण उत्तराची वाट न पाहतां त्याने सुरुवात केलीच.

'मी त्या दिवशीं आपल्याकडून पावली घेऊन सिनेमा पाहायला आणि आजही कुठून तरी भीक मागून पुन्हा आलों—गमतीखातर नाही बरं—' त्याच्या डोळ्यांतून आसू टपकू लागले.

दुःख, सहानुभूति व जिज्ञासा या त्रयीच्या जाळ्यांत मी गुरफटलो
— त्याने आवंढा गिळला—

‘माझा जन्म असा भिकारी नव्हता, दादा!’

‘काय झालं?’ प्रश्न विचारल्याशिवाय राहवले नाही.

‘हं पहा दादा, माझे लग्न होऊन झालीं बावीस वर्षे. सुखांत संसार चालला होता. देवाच्या दयेने एक पोरगीही झाली. पण दैवाला हें सुख पाहवले नाही. एका वर्षांतच पोरगी आईच्या मुळावर होती हें दिसून आलें. पीक कापून नेल्यावर उजाड झालेल्या शेतासारखें माझे घर मला वाटू लागलें. सुधेकडे—त्या पोरीकडे— पाहून दिवस काढणें भाग होतें!’

डोळ्यावाटे त्याचें दुःख बाहेर पडत होतें. शोकावेग ओसरल्या वर तो पुढे बोलं लागला.

‘दादा पोर मोठी गोड होती. आईविणं लेकरुं म्हणून मी तिला जीव की प्राण केला. हळूहळू ती मोठी होत चालली. नीच लोकांची नजर तिजकडे जाऊं नये म्हणून मी जिवाचें रान केलें; पण—पोरीचें मन मला कळलें नाही. एका रात्री ती कुणाबरोबर कुठे नी कशी नाहीशी झाली हें तिचें तिलाच माहित. आभाळ कोसळून मी चिरडलों तर बरें असें मला वाटलें. मी भ्रमिष्ट झालों—घरदार सोडून फिरूं लागलों. लोकांनीही वेड्यांत काढलें मला—

त्या दिवशीं सिनेमाच्या जाहिरातीकडे सहज लक्ष गेलें. नायिकेचा तोंडवळा मला माझ्या सुधेसारखा वाटू लागला. बोलपटांत तिला पाहिल्यावर तर माझी खात्रीच झाली. पण हाय ! कशाचासा अपघात होउन माझी सुधा जगाला सोडून गेली ! आताशा मनाला समाधान एवढेंच वाटतें की पोरीचें चालतें बोलतें चित्र तरी डोळ्यांना पडद्यावर दिसतें.’

नाही आनन्द पहिला !

नागोराव घनश्याम देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी.

नाही आनन्द पहिला गऽ
नाही आनन्द पहिला !

मेघामधून्
गेली निघून्
स्वच्छन्द चपला गऽ
नाही आनन्द पहिला !

झाली सुनी
प्रीती जुनी
निर्द्वन्द्व विमला गऽ
नाही आनन्द पहिला !

माझा तुझा
आता दुजा
मीं छन्द लिहिला गऽ
नाही आनन्द पहिला !

शब्दांतील जादू

माधव गोपाळ देशमुख बी. ए.

आम्हां घरीं धन शब्दांचींच रत्नें ।

—तुकाराम

वास्तविक 'समुद्र' हा आपल्या किती परिचयाचा शब्द. म्हणूनच तो शब्द ऐकला की आपल्यासारख्या समुद्रापासून दूर राहणाऱ्या लोकांच्या मनश्चक्षुंसमोर समुद्र पाहून झालेली स्मृति किंवा त्याचें वर्णन वाचून झालेली कल्पना उभी राहिली तर तें साहजिक आहे. परंतु त्याच समुद्राला 'बा सागरा!' असें संबोधून पहा वरें. मनाला आश्चर्याने थक्क करणारा पाण्याचा एक अफाट विस्तार आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहिला असेल. आता त्याच अर्थाचा 'रत्नाकर' हा तिसरा शब्द घ्या. हा शब्द आपणाला त्या जलविस्ताराच्या थेट तळाशीं नेऊन बहुविध रत्नांचा खजिना दाखवून देईल आणि 'समिंदर' हा बोलींतील गांवढळ, परंतु सारस्वतांतील काव्यमय, असा नादमधुर शब्द ऐकून आपण 'खुशीत' आल्यावांचून खास राहणार नाही !

वस्तुतः समानार्थक शब्द; परंतु व्युत्पत्ति, वापर किंवा सांगड (associations) ह्यांपैकी कोणत्या तरी कारणामुळे त्यांमधून ज्या भिन्नार्थच्छटा निष्पन्न होतात त्याची नोंद शब्दशास्त्र हें अनंतपार असल्यामुळे कधीहि पूर्ण होणें शक्य नाही. कारण शब्दाला देश, काल आणि व्यक्ति यांची अतिशय व्यापक मर्यादा आहे. देशकालाची मर्यादा

फुलोर

जितकी जास्त आकलन होईल तितकें त्या शब्दाविषयीचें ज्ञान अधिक वाढत जाऊन भाषाशास्त्र समृद्ध होईल, प्राचीन इतिहास अवगत होईल, भिन्न संस्कृतींचें मिश्रण व चालीरोति यांवर प्रकाश पडून समाजशास्त्राची अभिवृद्धि होईल. परंतु शब्दाची व्यक्तिगत मर्यादा ही ह्या सर्वांहून अधिक व्यापक आहे. समुद्रवाचक शब्दांचीच स्थिति पहा ना. समुद्र, सागर, रत्नाकर किंवा समिंदर हे शब्द वाचून अगर ऐकून प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणावर किती निरनिराळे परिणाम होतील? वैयाकरणाला 'समुद्रः कस्मात् समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिभवन्त्येनमापः' इत्यादि निरुक्तवचन आठवेल. पुराणज्ञाला सगरपुत्रांनी पृथ्वीचें उत्खनन करून सागर कसा निर्माण केला त्याची स्मृति होईल. कुणाला समुद्रमंथनाच्या अद्भुत प्रसंगाची व त्यांतून झालेली चौदा रत्नांची निष्पत्ति आठवूं लागेल. एका आचमनांत संबंध महासागर गट्ट करणारा अगस्त्य, नव्या जगाचा संशोधक कोलंबस, सागर पोहून अचाट बाहुबल दाखविणारा व. सावरकर, किती म्हणून आठवणी सांगाव्या ?

भिन्न भिन्न शब्दार्थ सांगणें हें शब्दशास्त्राचें काम आहे. जसे व्याकरण रूपाचा विचार करील, निरुक्त व्युत्पत्ति सांगेल व शब्दार्थशास्त्रा- (semantics) मुळे किंवा कोशबलामुळे अर्थ कळेल. परंतु शब्दार्थ आणि शब्दबोध* ह्यांत फार अंतर आहे. विचार प्रकटीकरणाचें माध्यम जें वाक्य त्यांत उपयोगिल्यावांचून नुसत्या शब्दांना कांही किंमत नाही. हॅम्लेट नाटकांत शेक्सपियरने, पोलोनियसने 'महाराज आपण काय वाचीत आहां?' असें विचारल्यावर, युवराजाच्या तोंडीं 'शब्द, शब्द, शब्द' असें त्रिवार घातलें आहे त्याचाहि भावार्थ हाच.

* वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः। सम्पद्यते शाब्दबोधो न तन्मात्रस्व बोधतः ॥

हा शब्दबोध किंवा ही शब्दार्थव्यक्ति युक्तिवादासाठी उपयोगांत आणली म्हणजे त्याला आपण स्थूलमानाने गद्य म्हणतो व मनोवृत्ति उचंबळून आणण्यासाठी उपयोजिली म्हणजे त्याला सामान्यतः काव्य अशी संज्ञा मिळते. परंतु उत्कृष्ट अशा गद्य ग्रंथांत, शब्दकला ही अर्थ-व्यक्तीच्या दृष्टीने उच्चतेला गेली असली तरी, वैदग्ध्याला* वाव नसतो. किंबहुना वैदग्ध्य आले म्हणजेच कलेचा प्रान्त सुरू होतो व कलेची सीमा होईल इतक्या उत्कर्षाला ती नेली की तिला उत्कृष्ट 'काव्य' हे नामाभिधान प्राप्त होते. बुद्धिगत युक्तिवाद काय किंवा भावनांचा सहजो-द्रेक काय त्याच्या आविष्काराला लज्जत येण्यासाठी त्यांत कल्पकतेची जरूरी ही आहेच. मात्र गद्याच्या क्रीडांगणांत पूर्ण अर्थ व्यक्त करणारे शब्दच उपयुक्त ठरतील तर अंतःकरणांतील गूढ संवेदना विजेप्रमाणे अर्धस्फुट† रीतीने व्यक्त करणारे काव्यात्म शब्द हे आपल्या जादूचा प्रभाव पाडण्यासाठी गद्याच्या स्वैर क्रीडांगणापेक्षा काव्याची मर्यादित नृत्यभूमीच अधिक पसंत करतील. बहुधा याच कारणामुळे एका विद्यमान इंग्रज प्रबंधकाराने 'शब्दांतील जादूचा काव्याशीच संबंध आहे. गद्यांत ती अगांतुक आहे' असे उद्गार‡ काढले असावे.

प्रतिक्षणीं अवीट गोडी उत्पन्न करून मनाला ब्रह्मानंदसहोदर अशा आनंदाचा अनुभव देणाऱ्या मनोहारि कव्याच्या मुळाशीं कोणतें तत्त्व

* 'वैदग्ध्यं रसादियोगिप्रबन्धबन्धनकौशलम् ॥ जगद्धर—मालतीमाधवटीका.

† Cf. 1 Words like nature half reveal

And half conceal the soul within.

—*In Memorium.*

२ 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्। सौभाग्यमेति' इ० सुभाषित.

—जगन्नाथराय.

‡ Word-magic belongs to poetry : in prose it is an intrusion.
—A. G. Gardiner, *On Word-magic.*

असावें ह्याचें आमच्या संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी फारच सूक्ष्म विवेचन* केले आहे.

तथापि, हिंदुस्थानचा अरिस्टॉटल् भरतमुनि (३ रें शतक) यापासून तो थेट १७व्या शतकातील जगन्नाथ पंडित यांच्यापर्यंत झाडून सर्व संस्कृत काव्यशास्त्रज्ञांच्या मतांचा निष्कर्ष काढूनहि असें म्हणतां येतें की, काव्यामृताच्या अफाट आणि दुस्तर सागराचा ठाव घेऊं पाहणारे हे सर्व तितीर्षु आपले तत्त्व सर्वव्यापक करण्याच्या मोहाने अद्याप त्या महासागराच्या 'ऐलकाठींच चुबकून' राहिले आहेत. त्यांच्या अंगावरून काव्यजीवनाच्या सुगंधयुक्त वाऱ्याचा झोत खास गेला आहे. पण वारा कोठून आला दाखव असें म्हणतांच, तें नक्की सांगतां न आल्यामुळे त्यांनी कोणत्या तरी एकाच दिशेकडे बोट दाखविलें आहे. तात्पर्य शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनी निर्माण केलेलें हें शब्दब्रह्म नवरसांनी व्यापूनहि निरनिराळ्या दहाव्या रसाच्या योगाने ' दशांगुलें उरलेलेंच ' असें दृष्टीस पडतें, ध्वनीचें व्यापक पांघरूणहि त्याला थिटें पडतें व खऱ्या सत्यान्वेषी रसिकाला काव्याचा आत्मा म्हणून गौरविलेलें, रस, रीति, ध्वनि, वक्रोक्ति किंवा अलंकार हें सर्व 'साहित्य' अमेय सारस्वताची मोजदाद करण्याच्या दृष्टीने अपुरेंच वाटतें.

इतकेंच काय पण चार जन्मांधांनी हत्तीचा एकेक अवयव अवलोकून तोच हत्ती निरनिराळ्या आकाराचा आहे असें मत ठोकून दिलें त्याप्रमाणे आमच्या साहित्यशास्त्रज्ञांची दृष्टि परंपराभिमानाने अंध झाली आहे असें त्यांच्या सखोल विद्वत्तेबद्दल व कुशाग्र बुद्धीबद्दल वाटत असलेला नितान्त आदर कायम ठेवूनहि म्हणतां येतें. विशेषतः ते

* एतद्विषयक संकलित माहिती सुशीलकुमार दे, ए. शंकरन्, पां. वा. काणे (सा. द. प्रस्तवना) यांच्या इंग्रजी ग्रंथांत आणि अभिनव काव्यप्रकाश, काव्यालोचन, मयूरकाव्यविवेचन (वि. ८) व सारस्वतसमीक्षा ह्या मराठी ग्रंथांत आढळेल.

आपलें तत्त्व आकाशाला गवसणी घालण्याइतकें व्यापक आहे असें जेव्हा प्रतिपादन करतात किंवा व्याकरणाच्या व इतर उपाधीच्या कर्कश तत्त्वांवर जेव्हा अलंकारांचे किंवा ध्वनीचे भेदप्रभेद काढूं लागतात तेव्हा 'काव्यप्रकाशो यवनः काव्याली च कुलाङ्गना । अनेन प्रसभाकृष्टा कष्टामेषाऽश्नुते दशाम् ॥' असें वाटल्यावांचून राहत नाही.

पाश्चात्यांनी प्राच्य साहित्यकोविदांहून एतद्विषयक विशेष प्रगति केली आहे असें कांही म्हणतां येत नाही. यद्यपि त्यांनीहि निरनिराळ्या तत्त्वांनुसार काव्याच्या व्याख्या केल्या असल्या तथापि त्यांच्यांत दुर्दैवाने, किंवा सुदैवाने म्हणा, साहित्याचें शास्त्र असें नाहीच. 'सुदैवाने' म्हणण्याचें कारण, असतें तर तेहि कदाचित् अखिल काव्यतत्त्वाला नियमबंधनांनी जखडून टाकते झाले असते;—रसनिष्पत्ति करण्यासाठी चार ओळींच्या श्लोकाभोवतीं घुटमळले असते. कोणी सांगावें त्यामुळे कदाचित् त्यांच्याहि काव्यनाटकांची स्वाभाविक वाढ खुंटली असती ! निश्चित नियमबंधनसल्यामुळे त्यांची स्फुट काव्यचर्चा (literary criticism) अधिक लवचिक झाली आहे व आपाततःच तिच्यांत 'नियतिकृत नियमरहिता' हें काव्यसृष्टीचें वेबंद स्वरूप शब्दशः कायम राहिलें आहे.

संस्कृत साहित्याची कसोटी ही सर्वसामान्य जागतिक काव्य-वाङ्मयास लागू पडते असें म्हणणें फार धाडसाचें होईल. परंतु रसाचे नऊ प्रकार व ध्वनीचे दहा हजारावर जे सूक्ष्म भेद केले आहेत त्या बंधनांच्या पलीकडे खुद्द संस्कृतांतीलच काव्यकृति जाऊं लागल्याचें दिसून येतें. त्यामुळे शब्दाची तिसरी शक्ति जी व्यंजना तिच्याहि पलीकडे शब्दांत कांही तरी विद्युच्छक्तीप्रमाणे विलक्षण जादू आहे व तिने मनावर झेप घालून भारून टाकल्यामुळेच फुलांच्या वासाप्रमाणे किंवा पहाटेच्या उजेडांतील कोमल छटेप्रमाणे असलेल्या हृदयंगम काव्यानंदाचा अनुभव येतो असें वाटूं लागतें. ही शब्दांतील जादू सर्व काव्यप्रान्तालाच

काय, परंतु सर्व कविवृंदाला देखील व्यापणारी नाही. ती विशिष्ट कवी-
तच आढळेल त्याप्रमाणे त्यांच्या विशिष्ट कृतींतच सापडेल. शास्त्रज्ञांनी
न अवलोकिलेला तो प्रदेश आहे हाच त्याचा विशेष. शब्दाच्या
जादूव्यतिरिक्त, तितकेंच किंवा त्याहूनहि मनोवेधक, काव्य असू शकेल.

शब्दांतली जादू हा काय प्रकार आहे व कित्येक वेळीं एखाद्या
विशिष्ट शब्दांतील असल्या अपूर्व मोहनीमुळेच सर्व कल्पनेवर कसे
आनंदमयतेचें आवरण पडतें हें पाहण्यासाठी शाकुंतलांतील पुढील
प्रसिद्ध श्लोक घेऊं.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदांनि ॥

‘सुंदर देखावे पाहून आणि गोड ध्वनि ऐकून सुख पावलेला
मनुष्यहि थोडा बेचैन होतो. अशा वेळीं वस्तुतः त्याला नकळत
पूर्व जन्मांतील संस्कारामुळे कायम झालेल्या स्नेहाची पुसट आठवण
होत असते’ असा ह्या श्लोकाचा सरलार्थ आहे. कित्येक रसिकाग्रणींना
त्याने मोहनी घातली असूनहि तिचें कारण त्यांना रसाच्या किंवा ध्वनी-
च्या कोणत्याहि प्रकारविशेषांत सापडलें नाही. आता ह्या श्लोकाची सर्व
जादू ज्या एकाच शब्दामागे दडलेली आहे तो शब्द म्हणजे ‘अबोध-
पूर्वम्’. टीकाकाराने ह्या शब्दाचा अर्थ ‘विशेषविषयज्ञानाभावपूर्वम्’
असा दिलेला असून ‘रागिणी’त वा. म. जोश्यांनी तो sub-conscious
या शब्दाने व्यक्त केला आहे. परंतु कालिदासाने ह्या शब्दाची अशा
कांही विलक्षण पार्श्वभूमीवर योजना केली आहे की, त्यामुळे, अज्ञात
असा पूर्वजन्म— त्यांतील स्थिरावलेले आंतरिक स्नेहसंस्कार— रम्य
वस्तु पाहून किंवा मधुर शब्द ऐकून होणारी त्यांची अंधुक आठवण—
तीमुळे लागणारी अननुभूत अशी स्वसंवेद्य हुरहुर, या अफाट अर्थाची

जादूप्रमाणे एका क्षणांत प्रतीति करून देण्याचें सामर्थ्य त्या शब्दांत आलें आहे. एखादा साहित्यदर्दी येथे 'अबोधपूर्व स्मरति या ठिकाणीं शब्दशक्तिमूल विरोधाभास अलंकार व्यंजित झाला आहे' असें म्हणून कालिदासप्रतिभानिर्मित जादूच्या प्रभावाला शास्त्रार्थाने बगल देईल. परंतु खऱ्या रसिकाचें समाधान एवढ्यामुळे होऊं शकत नाही. 'प्रयोजनवती लक्षणा' जशी व्यंजनेच्या अपेक्षेने अपुरी पडली तशी 'व्यंजना'हि येथे शब्दांतील चमत्कारिक जादूपुढे संकुचित वाटते. या विधानाचें प्रत्यंतर सकृद्दर्शनीं क्षुद्र दिसणारा हा शब्द श्लोकांतून काढून टाकला म्हणजे तेव्हाच येईल. अभिजात रसिक माणसाच्या दिवाणखान्यांतील चित्रांची आणि तसविरींची मांडणी अशा कांही खुबीने केलेली असते की त्यांतील एखादें जरी चित्र काढून टाकलें किंवा बदललें की, त्या रचनेंतील समरेख सौंदर्य नष्ट होतें. हीच परिवृत्तिविमुखता* अभिजात कवींच्या शब्दाशब्दांतहि दिसून येते.

एखाद्या शब्दांत, भरून ओसंडून जाईल इतकी जादू ओतण्याचें प्रभातरल सामर्थ्य हें कालिदाससदृश दैवी प्रतिभा असलेल्या थोड्याच कवींच्या अंगीं असूं शकतें. भावनाप्रधान भवभूति करुण रसाने दगडाला पाझर फोडील, परंतु कालिदासाप्रमाणे शब्दाशब्दांतून ध्वनिगंगा त्याने क्वचितच वाहविली आहे. बाण हा कल्पनातरल कवि. त्याच्या इतकी हुवेहुव शब्दचित्रें वठविणारा कवि फार विरळा. परंतु कालिदासाने मोजक्या शब्दांत वठविलेलें पुढील एकच शब्दचित्र पहा—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

* अशा प्रकारच्या शब्दांच्या परिवृत्त्यसहिष्णुतेला राजशेखराने काव्य मीमांसंत (५. १९) 'शब्दपाक' अशी संज्ञा दिली असून एकदा अशी 'पदानिवेश निष्कम्पता' अंगीं बाणली की, 'हन्त, सिद्धा सरस्वती' असाहि अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

आसौद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ शाकुं. २.१२

यांत वाणिलेली सुंदर 'पोझू' काढण्याचा प्रयत्न केला नाही व तो यशस्वी व्हावा अशी ज्याची आकांक्षा नाही असा प्रसिद्ध हिंदी चित्रकार आढळणार नाही.* हें चित्र फलकावर वठवण्याची सर्व खुमारी, दुष्यन्ताला पुनः एकदा पाहून घेण्यासाठी पायाला बोचलेलें दर्भाचें (न दिसण्या-इतकें) लहान टोक काढण्याच्या निमित्ताने, कोरांटीच्या झाडाला 'न अडकलेलें'† वल्कल सोडविण्याचें मिष करण्याच्या व मान वळविलेल्या शकुंतलेचें हुवेहुव चित्र काढण्यांत आहे. ती एकट्या राजा‡ रविवर्म्यासच साधली तर त्यांत नवल नाही. येथील 'असक्तमपि' ह्या एकाच शब्दाने शकुंतलेची दुष्यन्ताविषयीची आसक्ति किती गोड रीतीने व्यक्त केली आहे? व त्या एकाच शब्दामुळे सर्व श्लोकाचीच खुलावट किती मोहक व जीवंत झाली आहे ?

'कालिदासाच्या‡ शब्दांतील जादू' हा एक स्वतंत्रच विषय होऊं शकेल. तत्त्वान्वेषात्, अशिक्षितपटुत्व, शिशिरमथिता, अशा किती तरी शब्दांत त्याने जी कमालीची जादू भरलेली आहे तिचें वर्णन विस्तरभयास्तव येथे करतां येत नाही. त्यांतल्या त्यांत 'मेघदूत' तर अशा

* J. O. R. M. Vol. 7 (1933) P. 176 आणि 'Ravi Varma and his Art (Pillay)' P. 20.

† 'कालिदास' कर्त्यांनी (पृ. १८०) 'असक्त' शब्दाचें 'अडकलेलें' असें अगदी उलट रूपांतर कसें केलें याचें फार आश्चर्य वाटतें; मुद्रण-दोष असेल.

‡ कालिदासाला त्याने रघुवंशांत (६-६७) इंद्रमतीला दिलेल्या दीपशिखेच्या उपमेवरून 'दीपशिखा कालिदास' म्हणतात तें फारच अन्वर्थक वाटतें. त्याहि शब्दांतील पंडितमान्य माधुर्य तसेंच 'शिशुपाल' वध व 'किरात' यांचे कर्ते यांनाहि अनुक्रमें 'घण्टा माघ' व 'आतपत्र भारवि' असें नांव दिलें आहे. तेथील शब्दांची गोडीहि (शि. ४. २० व कि. ५. ३९) अवलोकनीय आहे.

शब्दांची खाणच आहे. एकाच शब्दाआड ज्यांचे सौंदर्यसर्वस्व लपलेले आहे असे त्यांत अनेक श्लोक मिळतील. उदा० विन्ध्यपादे विशीर्णाम्, भर्तुः स्मरसि रसिके, चण्डि* सादृश्यमस्ति । हीं स्थाने पहावीं.

मराठी कवींपैकी प्राचीनांत शब्दांतील जादूच्या बाबतीत शब्द-कलेच्या सौंदर्याचा अखंड झरा जी ज्ञानेश्वरी तिचे कसब केवळ मूर्धा-भिषिक्त आहे. नंतरच्या बहुधा प्रत्येक कवीबद्दल असे म्हणतां येत की ज्ञानेश्वरांनी आपल्या टांकसाळींत एक जादूचे नाणे पाडावे व त्याचा प्रसार पुढिलांनी करावा हे जणू ठरलेलेच. ज्ञानेश्वरांचे शब्द मुक्तेश्वराने वापरावे, मुक्तेश्वराची नकल श्रीधराने करावी व ह्या तिघांचाहि तर्जुमा महीपतीने करावा असा अव्याहत क्रम चालू असूनहि 'बिंब तरी बचके येवढे । परी प्रकाशासी त्रिभुवन थोकडे' अशी ज्ञानेश्वरांच्या अर्थगंभीर शब्दांच्या 'लावण्याची नव्हाळी' अनाघात पुष्पाप्रमाणे आजपर्यंतहि ताजीच आहे.

इंग्रजी काव्यांत word-magic चे *Hebrides* ह्या शब्दाचे अगदी ठरीव उदाहरण आहे.† मिल्टनने तो शब्द प्रथम उपयोजिल्या-नंतर जेम्स टॉम्सन, कॉलिन्स, वर्डस्वर्थ, पो व 'कॅनॅडियन वोट साँग'चा वादग्रस्त कर्ता यांनी तो पुनः वापरून त्याला faery lands forlorn

---

* पैकी 'चण्डि' शब्दावरील विवेचन—J. O. R. M. Vol. 4 (1930) Pp. 91-93, या ठिकाणी पहा.

† शब्दच काय पण 'एक एक अक्षराची भीक' जाण कवींना मागून मी स्वतःला कविनायक म्हणवून घेतले' असे त्याने विनयाने लिहिले असले तरी थोड्या शब्दांत अचाट अर्थ भरण्याची त्याची शक्ति (multum in parvo) ही ज्ञानेश्वरांवर ताण करणारी आहे. 'गिळोनी दुःख शोकार्णव । धैर्ये जाली कुंभोज्ज्व ।', (वनपर्व) ही एकच ओळ किंवा सभा० १२.१५ ही ओवी पहा. तो श्रीधराइतका लोकप्रिय नसला तरी श्रीधराने मुक्तेश्वरांच्या शेकडो कल्पना व शब्द नकलले आहेत.

‡ Words & Poetry (Rylands); Pp. 73-74.

फुलोर

अशा अर्थांचें प्रतीकच बनविलें आहे. ज्ञानेश्वरांच्या 'दीपकलिका' ह्या शब्दाची तशीच स्थिति आहे. फुलाच्या कळीसारखी निमुळती होत गेलेली दिव्याची ज्योत अशी मोहक कल्पना ह्या 'दीपकलिके'त असून आमच्या कवींनी आपआपल्या मगदुराप्रमाणे तिला कसें प्रज्वलित केले आहे तें निम्नोद्धृत ओव्यांवरून वाचकांनी स्वतःच ठरवावें.

जैसी दीपकलिका धाकुटी । परी बहुतेजातें प्रगटी ।

तैसी सद्बुद्धि थेकुटी । म्हणों नये ॥ —ज्ञाने० २.२३८

ईच्या ठायीं विपरीत भावो । कल्पिता घडे सध्यां अपावो ।
दीपकलिका चुंबितां वावो । हव्यास होय मशकाचा ॥

—मुक्ते० सभा ९. ९५

कीं नाद विरे निराळीं । कीं कर्पूरज्योति एक जाळी ।

कीं झांकिलिया घटीं विराली । दीपकलिका जैसी कां ॥

—श्रीधर, पांडवप्रताप २६. २१०

काय करूं-पण कसें करूं । मीपण माझें कां विसरूं ।

'दीपकळी' गे । दीप्तीला । सोड'-म्हणे कां बुध तिजला ?

—Bee,* 'पिंगा'

शब्दांतील जादू ही नेहमी दीपकलिका ह्या शब्दाप्रमाणे त्या शब्दाच्या अन्तःस्थ सौंदर्यावरच अवलंबून असते असें नाही. अनेकदा चिरपारिचित असे साधे साधे शब्द देखील केवळ कवीच्या प्रतिभास्पर्शा-मुळे अजब चमत्कार करून दाखवितात. जणू कांही ओबडधोबड हिऱ्या-प्रमाणे पैलू पाडणाऱ्या कारागिराचीच त्यांना जरूर असते ! ज्ञानेश्वरांनी श्रोत्यांशीं केलेली लडिवाळ सलगी पहा—

* प्रस्तुत लेखसंग्रहाच्या नांवाचा 'फुलोर' हा फुलांचा बहर किंवा मोहोर ह्या अर्थांचा सुंदर शब्द 'भावाचा फुलौरा होत जाय । मतीवरी' (९. २७) असा प्रथम ज्ञानेश्वरांनी व नंतर 'होतां वेल रसप्रसन्न फुडनी येतो फुलौरा तिला' (५. ३१) अशा स्वरूपांत Bee यांनी वापरला आहे.

कां जे ललेयाचे लले सरती । मनोरथाचे मनौरे पुरती ।

जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हा ऐसीं ॥ ज्ञाने० ९. ३.

‘माहेर’ हा शब्द तसा किती साधा. पण येथे बाल विवाहित मुलीला लग्न झाल्यावर, ‘कन्या सासुन्यासी जाये । मांगे परतोनि पाहे ।’ या अपेक्षेने, लाड व हौस पुरवून घेण्यासाठी माहेर म्हणजे कसें सर्वस्व असतें (किंवा असे) त्या आपलेपणाच्या मनोभावनांची फार सूक्ष्म अशी सूक्ष्म छटा त्या शब्दांत दडलेली आहे.

याच अर्थपूर्ण शब्दाचा ‘केशवसुतां’नी केलेला प्रयोग पहा—

होयें अजाण माहेरीं
तां खेळ खेळयें परोपरी,
लुट्टपटीच्या घरदारीं
लटकित्त झाल्यें संसारी;
तेव्हांचें सुख तें आतां
खन्या घरींहि न ये हातां !

चुकचुकल्यापरि, वाटे अन्तरिं, होउनि बाधरी

निजश्रेय मी पाहतसें । न परि हरपलें तें गवसे ! (हरपलें श्रेय.)

ह्या एकाच कवितेमुळे ‘आधुनिक काव्ययुगाचे उद्गाते’ ही केशवसुतांची पदवी सार्थ वाटते. ‘या हरपल्या श्रेयाच्या आठवणीने आमच्या डोळ्यांत आसवें उभीं राहतात. हा नरकवास केव्हा संपेल असें होतें. भाषा हृदयद्रावक ! करुणरसाची कमाल झाली !’ असा प्रि. राजवाडे यांचा अभिप्राय आहे. वर्डस्वर्थच्या ‘बाल्यावस्थेंतील आठवणीवरून अमरावस्थेची जाणीव’ ह्या विख्यात कवितेहूनहि ही कविता त्यांना सरस वाटे. (‘मनोरंजन’ २६ पू. भा. ४ पृ. २०७). याच कवितेंतील

जेथें ओढे दनराजी । वृत्ति रमे तेथें माझी

यांतील वृत्ति ह्या शब्दाचा नक्की अर्थ सांगावा म्हटलें तर शब्दांची जी तीव्र उणीव पडते त्यांतच त्याची जादू आहे.

आधुनिक मराठी कवींच्या शब्दांतील जादूसाठी आपणाला कल्पनासम्राट् गोविन्दाग्रज, शृंगारलुब्ध तांबे-पटवर्धन, मोगरे-टिळक-दत्त-यशवंतादि करुण कवि, विनायकादि शाहीर किंवा

हे मंद मंद पद सुंदर कुंददंती
चाले जसा मदधुरंधर इंद्रदंती

अशा चालीची श्रवणकोमल रचना करणारे बालकवि, यांच्याकडेहि जाऊन फारसा लभ्यांश होण्याची विशेष खात्री नाही. प्रतिभेची दुर्दम्य उष्णता आणि अंतर्मुख प्रवृत्तीचें दडपण यांच्यामुळे काव्यांत जे शब्दहीरक तयार होतात ते हस्तगत करण्यासाठी, निराश होऊन परत यायचें नसेल तर, आपणाला संस्कृतांत जसा कालिदास, प्राचीन मराठींत जसे ज्ञानेश्वर, तसे आधुनिक मराठींतील

' जें रम्य तें बघुनिया मज वेड* लागे
गाणें मनांत मग होय सर्वेच जागें '

अशा सहजसुंदर रीतीने 'झपूझा'चा मंत्र गुंगून 'हरपल्या श्रेया'ची आठवण करून देणारे 'केशवसुत', किंवा 'वृत्त्यंतर्गत कठिणता' टाकवून

शुभ्र नक्षत्रें चंद्र चांदण्यांची
दूड† रचलेली चिमुकल्या मण्यांची
गडे! भूर्देवर पडे गडबडून,
का ग आला उत्पात हा घडून!-- (माझी कन्या)

* केशवसुतांच्या 'वृत्ति' ह्या शब्दाप्रमाणेच 'वेड' ह्या शब्दाचा अर्थ इतर शब्दांनी स्पष्ट करणें कठीणच होईल. 'झपूझा'बद्दल तर आता लिहिणेंच नको.

† येथील 'दूड' शब्दाची मौज पहा. सकृद्दर्शनी 'गळेसर' हाच अर्थ कोणाच्याहि मनांत येईल. परंतु ती दूड कधी 'रचतात' काय? तिच्या ओषळण्याला 'गडबडून पडे' असे कसे म्हणतां येईल? तेव्हां 'दूड' शब्दाचा 'उतरंड' हाच अर्थ कवीला अभिप्रेत आहे हे उघड दिसते. ह्या अर्थामुळे उत्पात शब्दावर विशेष प्रकाश पडून 'दूड' शब्दांत किती आकर्षक ध्वनिसंगीत आलें आहे?

पराजिता !

अनंत ओक, बी. ए.

कॉलेजांतले ते दिवस आठवले म्हणजे अजून आनंदातिशयाने हृदय भरून येतें. शैशवाची सीमा ओलांडून यौवनावस्थेच्या अज्ञात प्रदेशांत पाऊल टाकतांना मनाला एक तऱ्हेची गोड हुरहूर लागलेली असते. भोवतालचें भर्दार वातावरण, सदा संनिध वावरणारी फुलपाखरां-सारखी तरुण मंडळी, ध्येयशून्य जीवनांत दिसून येणारा अवखळ उल्हास. सारें कांही मोहक, मादक असतें. स्मृतिसंपुटांतील एक एक चित्र डोळ्यांसमोरून सरकूं लागलें की मन अगदी भारून जातें, वाटतें पुनः कधी तरी आयुष्यांतील तें वासंतिक वैभव अनुभवायला मिळेल का ?

किती तरी वेळ ह्या विचारतंद्रींत माझी वृत्ति तदाकार होते. क्षणभर संनिध सृष्टीचें विस्मरण पडतें. आठ वर्षांपूर्वीचे ते दिवस, त्या व्यक्ति, ते प्रसंग जसेच्या तसे डोळ्यांसमोर वावरायला लागतात.

—आणि सुप्रमा !—तिची आठवण अशा वेळीं मला हटकून होते. ती सुन्दर नव्हती. हुशार नव्हती; पण तिच्या वागणुकींत दिलखुलास मोकळेपणा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण पृथगात्मता दिसून पडे. तिचीं मतें मला कधींच पटलीं नाहीत, पण तीं समोर मांडताना ती जो अभिनिवेश दाखवी तो मात्र मला विशेष आकर्षक वाटे. पुरुषांना ती सडकून शिव्या देई. विवाहाला गुलामगिरी समजून आजन्म अविवाहित राहण्याचा आपला निश्चय तिने अनेकवार जाहीर केला होता. मंगळसूत्राच्या रूपाने गळ्यांत दावें बांधून घ्यायला ती तयार नव्हती.

मला तिच्या त्या विचारसरणीचें हसूं येत असे; तें उपहासाने नव्हे; तर सहानुभूतीने. तिचें अज्ञान पाहून मला तिची कीव येई. मी तिला बजावून सांगितलें, “सुप्रमा, निसर्ग आणि तारुण्य तुझ्या निश्चया-आड आल्याशिवाय राहणार नाहीत.” खंबीरपणाने ती मला उत्तर देई, “निसर्गावर मात करावयालाच मानवजातीचा जन्म आहे.” ह्या आत्मविश्वासपूर्ण उद्गाराने माझे क्षणिक समाधान होत असे.

आणि आज—सुधीरशीं सुषमेने लग्न केलें हें ऐकल्याबरोबर माझ्या आश्चर्याला पारावार उरला नाही, कारण सुधीरचा स्वभाव मला चांगला माहित होता. त्याच्यासारख्या एकांतप्रिय अबोलवृत्तीच्या तरुणाला सुषमे-सारखी पत्नी, म्हणजे विरोधच नव्हे का प्रत्यक्ष ? सुधीरच्या लग्नाला मी जाऊं शकलों नाही, पण मनार्शी पक्का निश्चय केला की सुषमेची भेट झाली की तिच्या जहाल मताची आठवण देऊन मनसोक्त टिंगल उडवायची.

पण वास्तविक सत्य मला कळतांच माझे विचार जागच्या जागीं स्थिरावले. वाटलें, स्त्रीहृदय किती उदात्त; किती उदार ! स्त्रीजाती-विषयीच्या माझ्या कृतज्ञतेच्या सान्या भावना सुषमेच्या स्मृतिचित्रांत ह्या वेळीं सामावल्या होत्या, मी तात्काळ सुषमेला पत्र लिहिलें.

“प्रिय सुप्रमाताई,

कोणत्या शब्दाने तुमचें अभिनंदन करूं ? सुप्रमाताई, आज तुमच्याविषयीचा माझ्या मनांतील आदर शतगुणित झाला आहे. कौलेजांत असतांना वरवर पाहणाऱ्याला तुमच्या वागणुकींत उच्छृंखल-पणा—उनाडपणा म्हणा हवा तर—भरलेला दिसे. पण चिकित्सक बुद्धीच्या माझ्यासारख्या माणसाला मात्र तुमच्या स्वभावांत उदात्ततेची अस्पष्ट छटा त्या वेळीं देखील दिसत होती—आणि आज तुम्ही मला पटवून दिलें की स्त्रीहृदय लोभलालसेने, सुखाच्या हव्यासाने, पाचकळ प्रेमासाठी धडपडत नसतें, तर निःस्वार्थ त्याग हें स्त्रियांच्या मनोधर्माचें वैशिष्ट्य आहे. आणखी काय लिहूं ?

—सुकांत.”

आणि माझ्या ह्या पत्राला सुप्रमाताईचें जें उत्तर आलें तें म्हणजे तिच्या श्रेष्ठ चारित्र्याचें उठावदार चित्रच म्हणायला हरकत नाही.

“मित्रवर्य सुकांत,

सा. न. वि. वि. पत्र लिहायला थोडा उशीर झाला मला. क्षमा करा अं. धाकट्या अरूची प्रकृति कालपासून थोडी विघडली आहे. आश्चर्य नको वाटायला इतकें. अरू ‘त्यांचा’ मुलगा, पण मला तो ‘माझा’ वाटतो. ‘आमच्या दोघांचा’ वाटतो. आमच्या लग्नांत ह्या इवल्याशा जीवाने मध्यस्थी केली होती, बरें कां !

आपण तिघांनी एकाच वेळीं कॉलेज सोडलें. सुधीरविषयी प्रश्नच नव्हता, कारण ते कधीच आपल्यांत मिसळत नसत. पण तुम्ही,—तुम्ही गेल्यापासून मला चुकल्या चुकल्यासारखें झालें. त्या वेळचे ते वादविवाद, तें हसणें खिदळणें आठवलें म्हणजे अजून मन खिन्न होतें. वाटतें संपले ते दिवस. आता पुनः म्हणून कधी हातीं यायचे नाहीत.

मी पुढे एम्. ए. चा अभ्यास करायला सुरुवात केली. खूप खूप वाचायचें; मन पुस्तकांत इतकें गुंतवून टाकायचें की जुन्या आठवणी पुनः जागृत होऊंच नयेत. मी एक स्वतंत्र खोली घेतली तेवढ्यासाठी. आणि तुम्हांला आश्चर्य वाटेल, त्याच ब्लॉकमध्ये सुधीर राहत होते. मी त्यांना रोज आफिसांत जातांना पाहायची. पूर्वीच्या एकलकोंड्या स्वभावांत आणखी खिन्नतेची भर पडली होती. त्यांनी मला येथे आल्यापासून पाहिलें नसेल असें नाही, पण चुकून एक शब्द ते बोलले नाहीत कधी. जशी कांही मी माहीतच नव्हतें त्यांना. पण एक दिवस अगदी अचानक ते माझ्या खोलींत आले. मी क्षणभर गोंधळलें, पण लगेच सावरून त्यांचें स्वागत केलें.

‘मी त्रास देणार आहे तुम्हाला आज.’

‘कसला ?’ मी सहजतेने प्रश्न केला.

‘आमचा अरू आजारी आहे. मी ऑफिसांतून येईतो लक्ष घाल का त्याच्याकडे ?’

‘तुमचा अरू—म्हणजे तुमचा मुलगा ?’ मी आश्चर्यभराने विचारलें. ‘हो’ एकेरी शब्दांत उत्तर आलें.

‘अन् त्याची आई कुठे गेली ?’

माझ्या प्रश्नाने त्यांच्या मनावर विपरीत परिणाम झाला. मला तात्काळ उमज पडला साऱ्या गोष्टीचा.

खरेंच सुकान्त, सुधीरसारख्या व्यक्ति आपलें दुःख इतक्या सफाईने लपवूं शकतात. दुःखावर एक तऱ्हेचा विजयच मिळवितात ते. पण ह्या संयमाने त्यांचीं मनं हल्लख झालेलीं असतात. नकळत त्या भावनांना स्पर्श झाला तरी त्यांच्या मनाला जबरदस्त धक्का बसतो. त्यांचा त्या दिवशींचा केविलवाणा चेहरा पाहतांच मला भडभडून आलें. खरेंच किती हतभागी जीव तरी—!

आणि अरू—मातृविहीन पोरकें पोर, त्या बालमनाला त्याची कल्पना तरी होती कां ? मूल इतकें गोड अन् सुरेख की माझ्याच काय पण कुणाच्याही मनाला सहजच भुरळ पडली असती त्याला पाहतांच. तापाने फणफणल्यामुळे तें नाजूक फूल अगदी मलूल झालें होतें. मी त्याच्या अंगावरून हात फिरविला. त्याने डोळे किलकिले करून पाहिलें माझ्याकडे आणि माझ्या अनोळखीपणाचा संशय येऊनच की काय जोराने रडावयास सुरुवात केली. मी त्याला खांद्यावर खेळवला. हातांच्या झोपाळ्यावर झुलवला. पण तो उगी म्हणून राहीना—इतक्यांत त्याला संभाळण्यासाठी ठेवलेली बाई—सारजा—आली.

‘किती रडतो आहे ग हा !’ मी म्हटलें.

‘रडकंच आहे नाही तरी पोर.’

‘पण मी ह्याच रडणं कधीच ऐकलं नाही, खरं सांगायचं म्हणजे मला माहीतसुद्धा नव्हतें इथे एखादें मूल असेल म्हणून.’

‘कसं कळणार ? दररोज घालतें ना अफूचा डोझ.’

‘अफूSS—’ मला तें कसेसेंच वाटलें. ‘किती दुष्ट आहेस ग तूं ?’

आणि दुसऱ्या दिवसापासून नेमाने मी अरूला सांभाळायची. त्याला माझा लळा लागला होता. अन् खरें सांगायचें म्हणजे—स्त्रीहृदयाची सुप्त मातृभावना माझ्या मनांत जागृत झाली. मला त्याच्याविषयी आपलेपणा वाटावयास लागला. अभ्यासांत माझे लक्ष लागेना. दुसरें कांहीच सुचेना मनाला.

आणि सुकांत, स्वानुभवाने तुम्हांला सांगतें की स्त्री ही प्रथम माता आहे, पत्नी नव्हे. मातृत्व हें पत्नीधर्माचें नैसर्गिक पर्यवसान आहे हें साफ खोटे. मातृत्वाच्या साध्यासाठी पत्नीपद हें अपरिहार्य साधन आहे एवढेंच. हें तत्व न उमगल्यामुळेच कित्येक तरुणांच्या हातून अक्षम्य चुका घडतात. त्यांना वाटतें, प्रेमाचीं अर्थशून्य भडक पत्रें लिहिलीं, आकर्षक देणग्या पाठवल्या, थोडें पुढे पुढे केलें की तरुण मुलींचें मन आपण सहज हस्तगत करूं, अन् दुबळ्या मनाच्या पोरी खरेंच ह्या गोष्टीला महत्त्व देतात; पण वास्तविक स्त्रियांच्या अंतरंगांत जो मातृभावनेचा अंतःप्रवाह सदैव झुळझुळत असतो त्याकडे फार थोड्यांचें लक्ष जातें.

माझे तरी काय झालें? सुधीरनी मला कधी लग्नावद्दल विचारलें सुद्धा नाही, पण दिवसेंदिवस अरूसाठी माझा जीव इतका तुटायला लागला की तो माझा व्हावा—सर्वस्वी माझा व्हावा—म्हणून मी सुधीरशीं लग्न करण्याचें ठरवलें.

मी लग्न करणार नाही म्हणत होतें तें माझा दृष्टिकोन चुकला होता म्हणून. स्त्रीत्व शारीरिक आहे अशी माझी कल्पना होती. पण आता मला कळलें की स्त्रीत्व ही भावना आहे—उदात्त मनोधर्म आहे. अंतरात्म्याचा मातृत्वासाठी हुंकार म्हणजे स्त्रीत्व.

सुकान्त, एका दृष्टीने मी पराजिता ठरलें तरी त्यांत मला सुखच वाटतें. फार काय लिहूं ?

तुमची मैत्रीण
—सुषमा”

तें पत्र वाचतांच माझे मन भारून गेलें. तिला पराजिता म्हणण्याचें धैर्य माझ्या मनाला होईना.

सावळी

भवानीशंकर श्रीधर पंडित एम. ए.

[राग-भीमपलास]

मला मोहि माझी प्रिया सावळी

तिचें सर्व कांही निराळें मुळी ॥ ध्रु० ॥

तिच्या शांतिशील स्वभावामुळे

तिची अंगकांती विशेषें खुले

झळाळे जशी झांक कृष्णाजळी ॥ १ ॥

श्रमें तापल्या मन्मनोभूवरी

सदा वर्षवी ती सुखाच्या सरी

जशी श्रावणांतील मेघावली ॥ २ ॥

वसे स्निग्ध सारल्य अंगीं तिच्या

नसे तें तसें ठारिं कोठे दुज्या

दिसे एकल्या मात्र दूर्वादली ॥ ३ ॥

तिच्या मार्दवाची कराया सरी

न वस्तू कुणी या जगाभीतरिं

अपात्रा गमे नीरजा ही निळी ॥ ४ ॥

तिच्या लीन वाणींतली माधुरी

झरे की रसाची खरी पाझरी

न गुंगे तशी गुंग भृंगी खुळी ॥ ५ ॥

तिचें दिव्य सौंदर्य वानूं कसें ?

करी जें मला पूर्ण वेडेपिसें

जणू यामिनी शुक्लपक्षांतली ॥ ६ ॥

शाकुन्तलांतील चार श्लोक कोणते ?

नारायण मार्टेड बक्षी, एम्. ए.

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

कविकुलगुरु कालिदासाच्या शाकुन्तल नाटकाविषयी ज्याला थोडी तरी माहिती आहे तो वरील सुभाषिताविषयी पूर्णपणे अनभिज्ञ राहणे संभवेल असे वाटत नाही. कारण शाकुन्तल नाटकाइतकीच या सुभाषिताचीही प्रसिद्धि आहे. सुभाषितकारास शाकुन्तलाच्या चौथ्या अंकांतील श्लोकचतुष्टय म्हणजे सर्व काव्याचें सार होय असे वरील श्लोकांतील सारालंकाराने* सुचवावयाचें आहे. परंतु त्याला कोणते चार श्लोक अभिप्रेत होते हे समजण्याचें कांहीच गमक नसल्यामुळे ह्या चार श्लोकांबद्दल बराच मतभेद दृष्टीस पडतो. आजपर्यंत कांही विद्वानांनी हे चार श्लोक कोणते असावेत हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु अशी निवड करण्याचीं कारणे सांगण्यास मात्र बहुतेक जण विसरले आहेत ! त्यामुळे या 'मतामतांच्या गलबल्यांत' एखाद्या चिकित्सक अभ्यासकाला 'नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम्' असे वाटू लागल्यास नवल नाही. तेव्हा हे चार श्लोक कोणते हा अजूनही एक वादग्रस्त प्रश्न आहे हे येथे प्रथमतःच सांगितलें पाहिजे.

हे श्लोक निवडतांना 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' ह्या न्यायाने निरनिराळ्या लोकांनी निरनिराळी दृष्टि ठेवलेली दिसून येते. कै. विष्णुशास्त्री

* उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः । काव्यप्रकाश, उ.१०.

शाकुन्तलांतील चार श्लोक कोणते ?

चिपळूणकरांनी आपल्या कालिदासावरील निबंधांत* जे श्लोक दिले आहेत ते त्यांनी करुणरसपरिपोषाच्या दृष्टीनेच ठरविले आहेत. कै. शिवराम महादेव परांजप्यांनीही† तीच दृष्टि ठेवली आहे. परंतु असें असूनहि दोघांच्या निवडींत मात्र पूर्णपणें साम्य आढळत नाही. १. म. व्यं. लेले‡ यांनी आपले चार श्लोक ठरवितांना फक्त शार्दूलविक्रीडित या भारदस्त वृत्ताचाच विचार केला आहे की काय असें वाटतें. प्रो. अ. बा. गजेन्द्रगडकर§ आणि प्रो. वा. वि. मिराशी§ यांनी आपापल्या आवडी-प्रमाणे हे श्लोक ठरविले आहेत असें दिसतें. परंतु खरें पाहिलें असतां जे श्लोक सर्व काव्यांमध्ये श्रेष्ठतम म्हणून गणले जावयाचे ते ठरवितांना नुसतीच वैयक्तिक आवड अथवा कोणतीही इतर संकुचित दृष्टि पुढे ठेवतां कामा नये. ज्या श्लोकांचें महत्त्व फक्त शाकुन्तल नाटकाच्या चौथ्या अंकापुरतेंच मर्यादित न राहतां संस्कृत काव्याचें सारच जणू काय ज्यांमध्ये एकवटल्यासारखें वाटेल असेच श्लोक आपण निवडले पाहिजेत. तेव्हा ही दृष्टि ठेवून कोणते चार श्लोक निवडतां येतील हें पाहूं.

शाकुन्तला आज पतिगृही जाणार या दुःखदायक विचाराने कधी झालेले कण्व महर्षि म्हणतात—

* यास्यत्यद्य०, शुश्रूषस्व०, अभिजनवतो० आणि भूत्वा चिराय० हे चार श्लोक ह्यांनी दिले आहेत.—संस्कृतकविपंचक, पान ४१.

† यास्यत्यद्य०, पातुं न प्रथमम्०, अभिजनवतो० व भूत्वा चिराय० हे चार श्लोक ह्यांनी घेतले आहेत.—'शाकुन्तल नाटकांतील चौथा अंक (उत्तरार्ध)'; लोकशिक्षण एप्रिल १९२९.

‡ यांच्या मतें यास्यत्यद्य०, पातुं न प्रथमम्०, भस्मान् साधु० व शुश्रूषस्व० हे श्लोक ठरतात.—शाकुन्तल सार व विचार, अंक ४ था.

§ यांच्या मतें यास्यत्यद्य०, शुश्रूषस्व०, अभिजनवतो० आणि अर्थो हि कन्या० हे श्लोक घेतले पाहिजेत. *Abhijnanashakuntalam (Notes)*.

§ ह्यांनी यास्यत्यद्य०, शुश्रूषस्व०, भूत्वा चिराय० आणि अर्थो हि कन्या० हे श्लोक ठरविले आहेत.—कालिदास, पान १८६ - ८७.

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
 कण्ठः स्तम्भितचाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
 वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
 पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

“आज शकुन्तला जाणार आहे या विचाराने माझे हृदय दुःखाने भरून आलं आहे, कंठ सद्वदित झाला आहे, चिंतेने दृष्टि जड झाली आहे. अरण्यवासी मी जर कन्याप्रेमाने इतका व्याकुळ होत आहे तर संसारी लोकांची कन्याविरहाने प्रथम कशी बरे अवस्था होत असेल !”

शाकुन्तलांतील उत्तमोत्तम चार श्लोकांपैकी हा पहिला श्लोक असून सर्व विद्वानांनी एकमताने या श्लोकाला अग्रपूजेचा मान दिला आहे. या श्लोकाच्या उत्तरार्धावर शिवराम महादेव परांजण्यांनी,* ‘पण दुसऱ्यांना किती दुःख होत असेल या अप्रस्तुत गोष्टीबद्दलची रिकामी उठाठेव या वेळीं करून कण्वाला काय करावयाचें होतें ? या श्लोकांतील या शेवटच्या दोन चरणांनी कण्वाच्या करुणरसाचा परिपोष न होतां उलट अप्रस्तुत गोष्टींच्या उपक्रमाने थोडासा रसभंग मात्र उत्पन्न होतो,’ अशी टीका केली आहे. ही टीका सकृद्दर्शनीं कोणाला कदाचित् रास्त वाटेल, परंतु विरक्त होऊन वनांत राहणाऱ्या व मन सर्वथैव ताब्यांत ठेवणाऱ्या तपोधन कण्वांची भूमिका लक्षांत घेतां ही टीका योग्य आहे असें वाटत नाही. त्याच वेळीं कण्वांच्या मनांत आलेला ‘गृहस्थांना किती दुःख होत असेल बरे ?’ असा विचार त्यांच्या विरक्त वृत्तीशीं सुसंगतच आहे. खरे पाहिलें तर या श्लोकाला उत्तरार्धाच्या दोन ओळींमुळेच इतकें अनुपम सौंदर्य प्राप्त झालें आहे. आता रसभंगाविषयी म्हणावयाचें तर पहिल्या दोन ओळींत पुष्ट झालेला करुणरस उत्तरार्धातील

* लोकशिक्षण, एप्रिल १९२९, पान २३५.

शकुन्तलांतील चार श्लोक कोणते ?

वर्णनाने भंग पावू शकत नाही कारण विवक्षित रसाला प्रतिष्ठा मिळाल्यानंतर तदितर वर्णनाने त्याला बाध येत नाही असें आनन्दवर्धनाचार्यांचे* म्हणणें आहे. तेव्हा ज्यामुळे गृहस्थांना अनुभवास येणाऱ्या कन्याविरहाची फार मोठी कल्पना वाचकांच्या मनांत उभी राहते त्या ह्या नितांतसुंदर श्लोकाला चतुष्टयामध्ये पहिला मान दिलाच पाहिजे.

अग्निप्रदक्षिणा झाल्यानंतर सर्व जण मार्ग चालू लागतात त्या वेळीं तपोवनतरुंना उद्देशून कण्व महर्षि म्हणतात—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वर्षीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

“तुम्हाला पाणी पाजल्याशिवाय जी स्वतः पाणी पिण्याचें मनांत आणीत नाही, भूषणांची आवड असूनदेखील जी तुमच्या प्रेमाखातर पल्लव खुडत नाही, आणि तुम्हांला प्रथम बहर येतो तेव्हा जिला अत्यानंद होतो अशी ही शकुन्तला पतिगृहीं जात आहे. सर्वांनी तिला अनुज्ञा द्यावी.”

या श्लोकामध्ये शकुन्तलेला तपोवनांतील लतावृक्षांबद्दल वाटणारें अत्युत्कट प्रेम किती उत्तम तऱ्हेने वर्णिलें आहे ? तिचें कोमल मन, तरु आणि मनुष्य यांत तिला दिसणारा अभेद आणि निसर्गाशीं झालेलें तिचें तादात्म्य ह्या सर्व गोष्टी या श्लोकांत फारच मनोहर रीतीने व्यक्त झाल्या आहेत. वृक्षांना उद्देशून कण्वांनी हा श्लोक म्हटला असून शेवटीं तिला पतिगृहीं जाण्यास अनुमति देण्याबद्दल ते त्यांना विनवितात ही गोष्टच मनाला अगदी चटका लावते. ‘अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः’ या मनुस्मृतींतील वचनाला कालिदासाने वरील श्लोकांतील

* विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।

बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥ ध्वन्यालोक ३.२०.

वर्णनाने जणूं काय मूर्त स्वरूपच दिलें आहे. सखख्या भावाप्रमाणे* जिचें ह्या तरुवरांवर प्रेम होतें त्या शकुन्तलेला त्यांनी कोकिलेच्या मधुर आवाजाने जावयास अनुमति दिली आणि उत्तमोत्तम आभरणें तिला देऊन आपलें उलट प्रेम व्यक्त केलें यांत काय नवल ? तेव्हा अशा सुंदर श्लोकास प्रसिद्ध श्लोकचतुष्टयांत दुसरें स्थान देणें अपरिहार्य आहे; परंतु असें असूनही विष्णुशास्त्री चिपळूणकर प्रो. अ. वा. गजेन्द्रगडकर व प्रो. मिराशी या श्लोकास आपापल्या चतुष्टयांतून वगळतात याचें आश्चर्य वाटतें.

नंतर कण्वांनी दुष्यन्तराजाला पाठविलेला 'अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनान्०' इत्यादि संदेश आणि शकुन्तलेला सासरीं कसें वागावें याबद्दल केलेला 'शुश्रूषस्व गुरून्०' इत्यादि उत्तम उपदेश हे दोन श्लोक विचारासाठी पुढे येतात. ह्या दोन्ही श्लोकांना श्री. म. व्यं. लेले यांनी आपल्या चतुष्टयांत स्थान दिलें आहे. यांपैकी पहिल्या श्लोकाचें महत्त्व फक्त शाकुन्तल नाटकापुरतेंच मर्यादित असल्यामुळे त्याबद्दल आपणांस विचार करावयास नको. शकुन्तलेला ज्यांत उपदेश केला आहे तोच श्लोक जास्त सरस ठरतो—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

* अनसूया—हला शकुन्तले त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवा त्वमप्येतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।

शकुन्तला--न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु ।

अभिज्ञानशाकुन्तल, अंक १ ला.

शकुन्तलांतील चार श्लोक कोणते ?

“तूं सासरीं गेल्यावर सासरच्या वडील माणसांची सेवा कर. सवतींशीं प्रियसखीप्रमाणे वाग. पतीकडून कांही आगळीक झाली असतां सुद्धा रागामुळे त्याच्या विरुद्ध जाऊं नकोस. सेवकांवर नेहमी कृपा कर. स्वभाग्यामुळे गर्विष्ठ होऊं नकोस. अशा प्रकारें वागणाऱ्या स्त्रिया उत्तम गृहिणी होतात. याविरुद्ध वागणाऱ्या कुलाला कलंकासारख्याच होत.”

सासरीं पाठविण्याचे वेळीं शकुन्तलेला कण्व महर्षींनी हा किती उत्कृष्ट उपदेश केला आहे! वनवासी असून सुद्धा कण्व लोकव्यवहार-विषयी अनभिज्ञ नव्हते, हें यावरून चांगल्या रीतीने दिसून येतें. बुद्धिमानांना कोणतीही गोष्ट आटोक्याबाहेर नसते. जगांतील कोणत्याही मुलीला श्वशुरगृहीं जाण्याचे वेळीं पित्याने सांगण्यास योग्य असाच हा उपदेश आहे. आता हा श्लोक कालिदासाने वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांतील कांही वचनें* एकत्रित करून तयार केला आहे म्हणून त्यांत नावीन्य नाही असें जर कोणी म्हणूं लागेल तर तें मात्र योग्य होणार नाही. कारण ग्रथनकौशल्यामुळेच काव्याला नावीन्य प्राप्त होत असतें. वात्स्यायनाच्या वचनांचा इतका सुंदर उपयोग करून घेण्यांतच कालिदासाचें खरें चातुर्य दिसून येतें. ‘हा श्लोक उपदेशाच्या (Didactic) दृष्टीने चांगला असला तरी यामुळे रसपरिपोषा† होत नाही’ म्हणून कै. शिवराम महादेव परांजपे

* श्वश्रुश्वशुरपरिचर्या तत्पारतंत्र्यमनुत्तरवादिता । भोगेष्वनुत्सेकः । परिजने दक्षिण्यम् । नायकापचारेषु किञ्चित्कलुषिता नात्यर्थं निवदेत् । -कामसूत्र.

† रसपरिपोषाच्या दृष्टीनेच जर पाहिलें तर परांजप्यांनी पुढील पद्याचा अंतर्भाव करावयास हवा होता, कारण रसपरिपोषास तें फारच अनुकूल आहे-

शकुन्तला-(भूयः पितरमाश्लिष्य ।) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठित्वा ।

काश्यपः -(सनिःश्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उदजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥

फुलोर

या श्लोकाचा आपल्या चतुष्टयांत समावेश करीत नाहीत. परंतु आपणांस एवढी एकच दृष्टि ठेवावयाची नाही हें अगोदर सांगितलेंच आहे.

पुढे शकुन्तलेने दुःखान्तःकरणाने कण्वांना 'मी देशांतरीं कशी जीवंत राहूं?' असें विचारलें असतां 'तूं आपल्या पतीच्या श्लाघ्य गृहिणी-पदावर आरूढ झाल्यानंतर माझ्या विरहाचें दुःख तुला होणार नाही' या अर्थाचें 'अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे०' इत्यादि उत्तर आणि तिने 'मी या तपोवनाला पुन्हा केव्हा पाहीन बरें?' असा प्रश्न सद्गदित होऊन केला असतां 'पुष्कळ काळ समुद्रवल्यांकित पृथ्वीची सपत्नी (सम्राज्ञी) झाल्यावर ज्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी उरला नाही अशा आपल्या पुत्राला गादीवर स्थापून व त्यावर कुटुंबाचा भार सोपवून मग तूं आपल्या पतिसमागमें या शांत आश्रमांत परत येशील' या अर्थाचा 'भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी०' इत्यादि आशीर्वाद हे दोन श्लोक अहमहमिकेने पुढे येतात. या दोन्ही श्लोकांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि कै. शिवराम महादेव परांजपे यांनी आपापल्या चतुष्टयांत घेतलें आहे. दोन्ही श्लोक आशीर्वादात्मक असून त्यांत कल्पनासाम्य बरेंच आहे. या दोहोंपैकी दुसरा कांहीसा बरा आहे. कारण त्यांत शकुन्तलेच्या भावी ऐश्वर्याचें चांगलें चित्र रेखाटलें आहे. प्रो. मिराशींनीहि या दुसऱ्या श्लोकास आपल्या चतुष्टयांत घेतलें आहे. परंतु आम्हांला हे दोन्ही श्लोक चतुष्टयांत समाविष्ट करावेसे वाटत नाहीत. कारण ते आशीर्वादात्मक असून त्यांचें महत्त्व नाटकांतील चौथ्या अंकापुरतेंच मर्यादित आहे.

तेव्हा आमच्या मते वरील दोन्ही श्लोक सोडून पुढील श्लोकच चतुष्टयांत घेणें योग्य होईल. शकुन्तलेला पाठवून माझ्या मनाला एक-

* अभिजनवतो० आणि भूत्वा चिराय० या दोन श्लोकांतूनच निवड करावयाची झाली तर कोणीहि भूत्वा चिराय० हाच श्लोक पसंत करील. प्रो. अ. वा. गजेन्द्रगडकर यांनी मात्र अभिजनवतो० हाच श्लोकाला चतुष्टयांत घेतलें आहे !

शाकुन्तलांतील चार श्लोक कोणते ?

प्रकारुचें समाधान प्राप्त झालें आहे, असें म्हणून शेवटीं कण्व महर्षि म्हणतात—

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममार्यं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

‘कन्या हें परक्याचेंच धन होय म्हणून तिला पतिगृहीं पाठविल्यावर एखादी ठेव मालकाला परत केल्याप्रमाणे माझे मन स्वस्थ झालें आहे.’

या श्लोकांत शकुन्तलेला पतिगृहीं पाठविल्यामुळे मनास झालेलें समाधान कण्वांनी फार उत्तम रीतीने व्यक्त केलें आहे. शेवटच्या दोन ओळींतील कल्पना तर फारच बहारीची आहे. अत्यंत प्रेमाने वाढविलेली स्वकन्या पतिगृहीं गेली म्हणून दुःख झालें तरी ती जणू काय दुसऱ्याचीच ठेव असून ज्याची त्याला परत केल्यामुळे आपण एका अर्थी निश्चित झालों आहोंत या विचाराने प्रत्येक पिता समाधानाचा सुस्कारा टाकत नसेल काय ? अशाप्रकारें लोकव्यवहारांतील एक मोठें सत्य येथे उत्तम रीतीने सांगितलें असल्यामुळे या श्लोकास मोठेंच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. तेव्हा आपल्या चतुष्टयांत चवथ्या स्थानीं घेण्यास इतरांपेक्षा हाच अधिक योग्य ठरतो.

अशाप्रकारें प्रारंभीच निर्दिष्ट केलेल्या कसोटीप्रमाणे यास्यत्यद्य०, पातुं न प्रथमम्०, शुश्रूषस्व० आणि अर्थो हि कन्या० हेच चार श्लोक प्रसिद्ध श्लोकचतुष्टयांत घेतले पाहिजेत, याबद्दल कोणचेंही दुमत होईल असें वाटत नाही.

दोन नागिणी

ना. वि. करवेलकर

[स्थळ-तळकोंकण]

तो आला नाही म्हणून तिने इरलें घेतलें व झिमझिम पावसांतच त्याला भेटण्यास ती निघाली. तो आला नाही असें क्वचितच व्हायचें; अमावास्येला कोठे येतो चंद्र निशेला भेटायला ? पण तिला या वेळीं त्याचा राग आला होता. तिला वाटलें होतें की, तो आज आपणासाठी सायलीची वेणी माळून आणिल. ती त्याची प्रतीक्षा करित आपल्या खोपट्याच्या दारापशीं कितीतरी वेळ ताटकळत उभी होती. आईने हाकारलें म्हणजे ती आंत जाई पण पुनःपुन्हा अधीर नेत्रांनी दारांतून बाहेर डोकावून पाही. चिमणी लहानश्या पिलांना उबारा देत अशीच मधून मधून दाराशीं येऊन नाही कां वाट पहात बाहेर दाणे टिपायला गेलेल्या चिमण्याची ? तिला माहीत होतें, तिची आई तिला पावसांत बाहेर जाण्याची परवानगी देणार नाही. तिचा जीव अगदी उबून आला होता. आणि ती शेवटीं आपल्या आईची नजर चुकवून बाहेर पडली.

सोसाट्याच्या गुंड वान्याला भिऊनच की काय वेली विश्वस्तपर्णे वृक्षांच्या बाहूंत पहुडल्या होत्या. ती मात्र एकटीच सगरीवरून चालली होती. तिचे केस वान्यावर उडत होते. जणूं वनदेवताच लतावृक्षांचा लपंडाव पाहावयाला निघाली होती.

पण वान्याबरोबर तिला पाव्याचे पडसाद ऐकूं आले. आणि तो आवाज यथाक्रम जवळ जवळ येत असल्याचें तिला कळून चुकलें.

निशामुखावर चांदणें विलसावें तसें तिच्या चर्येवर मृदु मुग्ध स्मित झळकलें. ती मागे फिरली.

* * * * *

त्याने दाराशीं येतांच तिला बाहेर बोलावण्यास शीळ घातली. पण ती आली नाही. मात्र तिचे अधीर डोळे अधाशी वृत्तीने ताड्याच्या ताटीआडून त्याच्याकडे बघत होते. तिला समजलें होतें की त्याने आज सायलीची फुलें आणलीं नाहीत, म्हणून ती तोंड फुगवटून फुरगटून बसली.

तो पुढे झाला. त्याने तिचा हात आपल्या हातांत घेतला व आपले टपोरे डोळे तिच्या जिव्हारीं रोखले. तिने भुवयांचें कामठें उभारलें आणि सारखा बाणांचा वर्षाव सुरू केला. त्याला वाटलें असें युद्ध किती वेळ चालूं राहणार ? म्हणून त्याने तह करण्याचें ठरविलें.

त्याचे धुंद अंधर थरथरत होते.

त्याला तिचा हेतु समजला : तिला सायलीचीं फुलें हवीं होतीं.

म्हणून तो परसांत गेला.

तीहि त्याच्या मागे दबकत थबकत आली.

पावसाची क्षिमक्षिम चालू होती. पावसाच्या सरीबरोबर आनंद सांडत आहे असें त्यांस वाटत होतें. तो मुक्तकंठाने गाऊं लागला. ती क्षणभर स्तब्ध उभी राहिली. तो सायलीकडे वळला : त्याने भरभर फुलें खुडण्यास प्रारंभ केला. जणूं काय अंतराळांतील चांदण्या आपण गोळा करीत आहो, असें त्यास वाटत होतें. पण वरचीं वरचीं सारीं फुलें पावसाच्या मान्याने झडून गेलीं होतीं, म्हणून त्याने घनपर्णांत हात घातला :

तो चमकून दूर झाला : नागिणीने त्याच्या हाताचा वेढा मोकळा केला व ती केव्हाच झुडुपांत दडून बसली.

ती ओरडूं लागली पण कोणीच आलें नाही.

फुलोर

तिने त्याचें डोकें मांडीवर घेतलें. तिच्या डोळ्यांत आसवें उभीं राहिलीं.

तो म्हणाला, 'एका नागिणीचा राग दूर करण्यासाठी दुसऱ्या नागिणीचा राग करून घेणें अवश्य झालें, नाही ?'

तिच्या मनाचा तोल पार सुटला;

क्षणभर ती स्वतःचें अस्तित्व विसरून गेली.

* * * * *

ती रोज परसांत सायलीच्या झाडाजवळ जाई, व टक लावून त्या झाडाकडे बघत तासंचें तास घालवी.

ती परसांत गेली म्हणजे 'एका नागिणीचा राग दूर करण्यासाठी दुसऱ्या नागिणीचा राग करून घ्यावा लागला' हे शब्द तिच्या कानांत घुमत.

मूर्ति

मधुकर

[अष्टाक्षरी]

गालीं छबी जी हासरी
तुझी कान्ती ग लाजरी

घेती चान्दण्या चोरून
जीविताचें माझ्या धन.

मोहवीते तुझी प्रति
तेज कोन्दे लोचनांत

बाई विश्वाचें जीवन
आकाशाचा नलिवर्ण.

तुझी सखे ग सावली
चाल तुझी मन्दावली

पार्यीं फेंकलीं संकटें
सौख्यदर्प नाकारिते

जसें तापलें काञ्चन
वाहे जोराचा पवन

तुझा बाई भारी कोप
तसा अङ्गीं भरे कम्प

तुझे शब्द चार गोड
तया माधुर्याची जोड

रम्य विश्वाला गायन
जसें हिऱ्याला कोन्दण

दुर्षदायी तुझी वृत्ती
पाहतांच तुझी मूर्ति

फिटे डोळ्यांचें पारणें
नुरे जीवाचें झुरणें.

विडंबन-चर्चा

दत्तात्रेय वा. हर्णे, बी. ए.

साहित्यक्षेत्रांत विडंबनवाङ्मयाचें स्थान फार उच्च आहे. तथापि कांही साहित्यशांडांनी विडंबनवाङ्मयाबद्दल अवास्तव बडबड करून लेखणीला वृथा शीण दिलेला आहे. विडंबनाविरुद्ध गिह्या करणाऱ्यांत प्रायः विडंबनाचा आहेर मिळालेले वाङ्मयमल्ल व त्यांचे बगलबच्चे यांचा समावेश होतो. वस्तुतः विडंबन ही एक कला असून तिचा उपयोग वाङ्मयांतीलच काय पण सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांतील झब्बूगिरी दूर करण्याकडेही होऊं शकतो. विडंबनाचें शस्त्र विडंबनविषयीभूत वाङ्मयकृतीची कत्तल करण्यासाठी नसून एखाद्या कुशल शस्त्रवैद्याच्या शस्त्राप्रमाणे तें वाङ्मयकृतींतील दूषित स्थळें दूर करण्यासाठी आहे हे बहुधा विसरलें जातें ! व्यवहारामध्ये शस्त्रवैद्याच्या रोगनिर्मूलनाच्या हस्तलाघवाबद्दल रोगी व त्याचे आत्सेष्ट कृतज्ञता व्यक्त करितात, तर बिचान्या विडंबनकारावर निर्गल वाक्प्रचाराची आग विडंबनविषयीभूताकडून पाखडली जाते.

रा. अत्रे यांचें नांव घेतांच अनेक प्रथितयश कवींच्या पोटांत धडकी भरते ! कित्येकांना तर विडंबनकाराविषयी एक दहशतच वाटत असते ! विडंबनाची मात्रा मात्र आपली कार्यसिद्धि केल्याशिवाय सुतराम राहत नाही. प्रो. माधवराव पटवर्धनांच्या काव्यांतील फार्शीचें प्राचुर्य रा. अन्यांच्या विडंबनचातुरीमुळे दूर झालें हे नाकबूल करण्यांत

फुलोर

अर्थ नाही. 'झेंडूंच्या फुलां'तील विडंबनाच्या परिणामामुळे, एका 'प्रिया-गुणस्मरणीबहादुरा'ला मागे मनोरंजनांत एक कैफियत सादर करावी लागली हे रसिकांस आठवतच असेल. 'अध्यक्षीय खुर्चीची ढाल' पुढे करून बाराव्या साहित्यसंमेलनाच्या समारोपप्रसंगी तात्यासाहेब कोल्हटकरांनी विवेक सोडून रा. अत्रे व रा. उपाध्ये यांच्यावर विना-कारण तोंडसुख घेतले ! कारण काय, तर कोल्हटकरांच्या कांही भगत मंडळींची 'झेंडूंच्या फुलां'त रा. अन्यांनी संभावना केली होती, तर रा. उपाध्ये यांनी 'एका कविब्रुवावर' एक उपहासात्मक विडंबन लिहिले होते ! रा. अत्रे यांनी तत्प्रसंगी सौजन्य दाखवून व शिष्टाचाराचे पालन करून अध्यक्षीय खुर्चीचा मान राखण्यासाठी मौन धारण केले म्हणून बरे ! नाही तर या दोन साहित्यिकांचे द्वंद्व पाहण्याचे भाग्य प्रेक्षकांच्या वाट्याला आले असते. To Simplicity नामक एका विडंबनात्मक सुनीता-वरून रॉबर्ट सौदी या प्रसिद्ध कवीला कोलरिजचा मोठा घुस्सा आला. होरेस स्मिथ या नामांकित इंग्रजी विडंबनकाराने तत्कालीन विलियम स्पेन्सर याजवर एक विडंबन रचिले होते. एके दिवशी लिडिया व्हाइट नांवाच्या एका साहित्यसेविकेने बड्या बड्या वाङ्मयप्रेमी लोकांस खान्यासाठी निमंत्रित केले होते. मात्र तत्प्रसंगी होरेस स्मिथ हा येणार आहे याची स्मृति जागृत होताच तिने विलियम स्पेन्सर यांना लिहून पाठविले की तुमच्यावर 'लाजिरवाणा हल्ला' करणारे सद्गृहस्थ येणार असल्यामुळे तुम्ही न याल तर बरे ! विडंबनविषयीभूताबरोबरच त्याचे चाहते आणि स्नेही यांसही विडंबन म्हणजे एक 'लाजिरवाणा हल्ला' वाटावा हे नवल नाही काय ?

वरील विवेचनांत विडंबन हा शब्द व्यापक अर्थाने वापरला आहे. विडम्ब या घातूला 'करणे ल्युट्' प्रत्यय लागून विडंबन हे रूप सिद्ध झाले. आपट्यांच्या संस्कृतकोशांत विडंबन या शब्दाचे

फुलोर

अनुकरण करणें, थट्टा, टर उडविणें, उपहास करणें, निंदा करणें वगैरे अनेक अर्थ दिले आहेत. आणि या दृष्टीने पाहतां विडंबनाचें क्षेत्र बरेंच व्यापक ठरतें. हाडींने आपल्या कादंबऱ्यांत पाद्री, चर्च आणि सामाजिक अन्याय यांवर जो औपरोधिक आणि उपहासात्मक हल्ला चढविला आहे त्याची उत्कृष्ट विडंबनांत निस्संशय गणना करितां येईल. विख्यात नाटककार शॉ हा तर कुत्सापूर्ण व बोचक लिखाण लिहिण्यांत आणि प्रतिपक्षीयांची भंबेरी उडविण्यांत किती निपुण आहे हें सर्वविश्रुतच आहे. त्याच्या तिखट लेखणींतून उतरलेला तीव्र उपहास म्हणजे विडंबन नाही असें कोण म्हणेल? मराठी वाङ्मयांतील अत्यंत मार्मिक लेखक, राजकारणपट्ट व वक्ते कै. अण्णासाहेब परांजपे यांची लेखणी वक्रोक्तिपूर्ण लिखाण लिहिण्यांत किती सराईत होती हें सर्वास विदित आहेच. त्यांनी, पुण्याच्या शनिवारवाड्यापुढील पटांगणांत सायमन कमिशनचा निषेध करण्यासाठी जी जाहीर सभा भरली होती तींत, सायमन सप्तकाचें मोठ्या औपरोधिक शब्दांत उपहासात्मक विडंबन केले होते. तें थोडक्यांत येथे दिल्यास अस्थानीं होईल असें वाटत नाही.

“कोणत्याशा एका सणामध्ये आपल्या महाराष्ट्रीय ललना, एखाद्या नदी किंवा ओढ्याकाठचे सात गुळगुळीत गोटे आणून त्यांची प्रतिष्ठा-पूर्वक पूजा करीत असतात. आमच्या महाराष्ट्रीय स्त्रिया जर असें करतात तर विलायतेंतील लोकांनीही त्यांचें अनुकरण कां करूं नये? त्यांनीही विलायतेहून टेम्स नदीच्या काठचे सात अगदी गुळगुळीत गोटे आपल्या हिंदुस्थानकडे रवाना केले...” सदरु उदाहरणांत सायमन सप्तकाचें जितकें मार्मिक विडंबन केले आहे तितकें अन्यत्र क्वचितच झालें असेल. सारांश, वाङ्मयांतच काय, पण राजकारणांत व सामाजिक क्षेत्रांतही विडंबनाचा किती उपयोग करून घेतां येतो हें वरील विवेचनावरून उघड होईल. मात्र विडंबनकार हा नेहमी कटुसत्य बोलत असल्यामुळे तो जगांत

चराच, अप्रिय राहत असतो. कवि व विडंबनकार यांचे अहिनकुलवत् सख्य सुप्रसिद्धच आहे. एखाद्या गजगामिनीच्या केशकलापांतून गळून पडलेल्या फुलाने धुन्द झालेल्या कवीचा समाधिभंग करण्यांत विडंबनकाराइतका खवचट प्राणी दुसरा क्वचित असेल. अरेरे ! प्रेम-भंगामुळे निराश होऊन साभार परत आलेल्या प्रेमपत्रिकांना काडी लावणाऱ्या विद्याच्या कवीला हा दुष्ट विडंबनकार सुखाने आत्महत्या देखील करू देत नाही !

विडंबन आणि पॅरडी : विडंबन या शब्दाने वन्याचशा लोकांची दिशाभूल झाली आहे. ज्याला इंग्रजीत Parody म्हणतात त्याचे सम्यक् ज्ञान नसल्याने पॅरडीच्या विवेचनासंबंधी पुष्कळ ठिकाणी ब्रह्मघोटाळा झाला आहे. इंग्रजीतील Parody (Para=Besides आणि Ode= Poem) हा शब्द जितका अव्याप्त आहे तितकाच किंबहुना त्याहून पुष्कळ पटीने जास्त विडंबन हा शब्द अतिव्याप्त आहे. पॅरडी या शब्दांत फक्त कवितेचे विडंबन अंतर्भूत होत असल्यामुळे गद्याचे विडंबन पॅरडी शब्दाच्या उत्पत्तीप्रमाणे, पॅरडीच्या ऋक्षेबाहेर ठरते. पॅरडी हा शब्द अव्याप्त कां होईना त्याला इंग्रजी वाङ्मयांत एक विशिष्ट अर्थ आहे. पॅरडी नांव उच्चारतांच वाङ्मयांतील एक विशिष्ट प्रकार आपल्या डोळ्यापुढे उभा राहतो. पण विडंबनाचे असे नाही. विडंबन शब्द हा दिशाभूल करणारा आहे. विडंबन म्हटलें म्हणजे त्यांत पॅरडीव्यतिरिक्त अनेक प्रकार येतात व त्यामुळे पुष्कळदा घोटाळा होतो. उदाहरणार्थ, झेंडूच्या फुलांत बोटार मोजण्याइतक्या पॅरडीज् असतील तथापि त्यांतील सर्वच कवितांना सरसकट विडंबन हें अभिधान दिलें जातें. सारांश पॅरडी या शब्दांतील विशिष्ट वाङ्मयप्रकाराचा बोध होण्यासाठी पॅरडीस मराठी पर्याय सुचविणें अवश्य आहे. प्रो. वा. म. जोशी यांनी 'लीलानुकरण', 'क्रीडानुकरण' वगैरे शब्द सुचविले आहेत. तथापि पॅरडी या शब्दांतील रूढ व विशिष्ट अर्थाचा बोध

फुलोर

‘लीलानुकरण’ प्रभृति शब्दांनी मुळीच होत नाही. कारण नुसतें अनुकरण, मग तें लीलया असो वा कष्टाने असो, पॅरडी ठरत नाही. शिवाय Imitation नांवाचा एक पॅरडीसारखाच दुसरा वाङ्मयप्रकार आहे. तेव्हा पॅरडीस लीलानुकरण म्हणणें यथार्थ आहे असें वाटत नाही. पॅरडीला प्रस्तुत लेखकाने ‘विकृति’ हा शब्द सुचविला असून तो व त्याची बरीच मित्रमंडळी सदरहू पर्याय वापरीत आहेत हें येथे नमूद करावेंसें वाटतें.

प्रकृति (Prototype) व विकृति (Parody)

ज्या मूळ कवितेची आपण पॅरडी करितों तिला प्रकृति म्हणतां येईल. म्हणजे विकृतिविषयीभूत जी कृति ती प्रकृति होय. ‘प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः’ या श्लोकार्धाप्रमाणे विकृतीचा व्यापार होण्यापूर्वीची जी कविता वा जें गद्य तें प्रकृतिभूत होय. अर्थात् ज्या मूळ लिखाणाची पॅरडी करावयाची असते ती प्रकृति व तिच्यापासून घडलेला जो विकार ती विकृति असें समजण्यास हरकत नाही. ज्याप्रमाणे मृत्तिके-शिवाय घट अशक्य होय किंवा तंतूवाचून ज्याप्रमाणे पट अशक्य होय त्याप्रमाणे प्रकृतीशिवाय विकृति अशक्य होय. उदाहरणार्थ, यशवंतांची ‘आई’ ही कविता प्रकृति असून तिजवरील ‘पत्नी’, रा. शोकरकरांची ‘काकू’, रा. शंकरलाल अग्रवाल यांची ‘मोत्या’, रा. नाना काणे यांची ‘मामा’ वगैरे कविता या विकृति (Parody) होत.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे विकृति ही प्रकृतीतून उद्भूत होत असते. चाणाक्ष विकृतिकार आपल्या विकृतीसाठी एखाद्या चांगल्या आणि लोकप्रिय प्रकृतीची निवड करीत असतो. कारण ऐझॅक डिझरायली याने एक ठिकाणी म्हटलें आहे की— ‘Unless the Prototype is familiar to us the Parody is nothing.’ यासाठी वाचकास प्रकृति जितकी परिचित असेल तितकी विकृतीची

खुमारी, जास्त वाढेल. आता कांही उत्कृष्ट विकृतींमुळे मूळ प्रकृतीची कोणास आठवणही राहत नाही ही गोष्ट निराळी ! तथापि मूळ प्रकृति जितकी लोकप्रिय असेल तितकी ती विकृतीच्या यशाला जास्त पोषक होईल यांत शंका नाही.

आतां विकृतीच्या रचनेसंबंधी सामान्य चर्चा करावयास हरकत नाही. चांगली विकृति कशी लिहावयाची हे विकृतिकाराचा दर्जा, प्रतिभा, व्यासंग व बुद्धिमत्ता यांवर अवलंबून राहिल. 'वेध तुझा लागे सतत मनीं' या एका नाटकी पदाच्या साध्या पंक्तींतील 'मनीं' याऐवजीं इंग्रजी 'Money' हा शब्द घालून रा. संराक यांनी मोठी मार्मिक विकृति केली आहे. कित्येक ठिकाणीं प्रकृतिकाराच्या वाङ्मयीन पद्धती (Literary Method) ची विकृति करण्यांत येते. कित्येक ठिकाणीं प्रकृतिकाराच्या शैली (Style) च्या अनुकृतीने विकृति सिद्ध होते. कांही लिखाणांत प्रकृतीच्या मजकुरा (matter)ची विकृति असते, तर कांही ठिकाणी प्रकृतीच्या भावने (Sentiment)चा केलेला विकार आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतो. सारांश, निरनिराळ्या प्रकारांनी उत्कृष्ट वाङ्मयीन कृति निर्माण करणें हे विकृतिकाराच्या प्रतिभाशक्तीवर अवलंबून आहे.

मराठीमध्ये उत्कृष्ट विडंबनें आणि विकृति प्रसिद्ध करण्यामध्ये 'विविध वृत्त' या नियतकालिकाने बरीच आघाडी मारली आहे. विविधवृत्ताच्या प्रायः प्रत्येक अंकांत एखाद दुसरें विडंबन वा विकृति येतच असते. रा. संराक, चं. ग. दीक्षित, बाबुलनाथ, बकुलराय प्रभृति विडंबनकार हे 'विविधवृत्तांत' लिहून पुढे आलेले आहेत. कांहीतरी संशोधनात्मक असल्याखेरीज लिखाणाला किंमत नाही असें समजणाऱ्या विद्वज्जडांची 'संगीत हजामती'ने खाशी तृप्ती होईल अशी आशा आहे. फेब्रुवारी १९३३च्या 'मनोरंजनांत' प्रो. चिं. वि. जोशी यांनी लिहिल्या-

फुलोर

प्रमाणें मराठींतील पहिलें विडंबन 'संगीत हजामत' हें होय. यांत किल्लोस्करांच्या 'सौभद्र' नाटकांतील कांही पदांची विकृति केली आहे.

कांही लेखक विकृतीला कुचेष्टेने परभृत वाङ्मय म्हणत असतात. विकृति हें परभृत वाङ्मय आहे याचा अर्थ इतकाच की तें प्रकृतीच्या अस्तित्वावर अवलंबून असतें. बाकी त्यामुळे विकृतिकाराच्या प्रतिभा-शक्तीला बाध येतो असें मुळीच नाही. शिवाय विकृतिकार हा, परभृत ज्याप्रमाणे काकपक्षाशीं वेद्मान होतो त्याप्रमाणें, प्रकृतिकाराशीं उपेक्षेने तर वागत नाहीच तर त्याचा क्षमापूर्वक उल्लेख करतो. पुष्कळांची अशी समजूत असते की विकृति म्हणजे एक अत्यंत सोपी गोष्ट आहे. एखाद्या प्रसिद्ध कवीची प्रकृति घ्यावी आणि त्यांत चारदोन शब्द बदलले की झाली विकृति सिद्ध ! पण विकृतीची कला ही इतकी सामान्य नाही की ती वाटेल त्या अलवत्या गलवत्याला साधेल ! उत्कृष्ट विकृतिलेखनासाठी मोठ्या वाङ्मयतपस्येची आवश्यकता असते. सर थिओडोर मार्टिन म्हणतो, "विकृतिकाराने अगोदर कवीच्या अंतरंगांत शिरलें पाहिजे, त्याच्या काव्यांतील दिव्य संगीताशीं त्याने तन्मय झालें पाहिजे, म्हणजेच त्याच्याकडून अत्यंत यशस्वी अशी विनोदी कृति निर्माण होईल." प्रकृतिकाराच्या अंतःकरणांत शिरून त्याची शैली, भाषा, भावना, विचार वगैरे बारीकसारीक बाबी आत्मसात करून नंतर त्यावरहुकूम जिवंत अशा विकृतीची विरचना करणें हें वाटेल त्याचें काम नव्हे. जितक्या निरनिराळ्या कवींच्या कवितांच्या विकृति करावयाच्या असतील तितक्यांच्या अंतरंगांत शिरून त्यांचीं वैशिष्ट्यें विकृतिकाराला हस्तगत करावीं लागतात.

विकृति ही द्वेषमूलक असते काय ? विकृतीचा जन्म प्रकृतिकाराबद्दल असलेल्या शत्रुत्वाच्या भावनेच्या पोटीं झालेला असतो असें कित्येक समजतात. पण ही चूक आहे. थिओडोर मार्टिन म्हणतो:—

“ज्यांच्या कविता आम्हाला अतिशय आवडल्या त्यांच्याच कवितांचीं विडंबनें आम्ही केलीं आहेत. ज्याप्रमाणे रंगांत आलेला प्रियकर आपल्या जिःहाळ्याच्या व्यक्तीला क्वचित् चिडवितो खिजवितो, तर क्वचित् थडामस्करी करितो, त्याप्रमाणे आम्ही कवींच्या ज्या विकृति करितों त्या त्यांच्याविषयीं आम्हांला अनादर वाटतो म्हणून नव्हे तर त्यांजविषयीं आम्हांला अत्यंत भूषण वाटतें म्हणूनच ! यासाठी आमचें प्रामाणिक मत आहे की एखादा कवि आपणास अत्यंत आवडत असल्याशिवाय त्याची विकृति करूं नये.” शेलेच्या वर्डस्वर्थवरील Peter Bell the Third या विडंबनाविषयी सौ. शेले लिहिते की शेलेच्या मनांत वर्डस्वर्थविषयी यत्किंचितही अनादर नव्हता. उलट शेले हा वर्डस्वर्थच्या काव्याचा निस्सीम भोक्ता होता ! इंग्रजी वाङ्मयाला ललामभूत असलेले विडंबनकार स्मिथबंधू यांनी आपल्या Rejected Addresses या विडंबनसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत जे उद्गार काढले आहेत त्यावरून प्रथितयश साहित्यसेवकांबद्दल विकृतिकाराला किती आदर वाटतो हे उघड होतें. कांही प्रकृतिकारांचा उल्लेख करून स्मिथबंधू म्हणतात:—“Our burlesque of their peculiarities has never blinded us to those beauties and talents which are beyond the reach of all ridicule.” सारांश विकृति ही द्वेषमूलक असते असें नाही. शिवाय कांही कांही विकृतिकारांनी आपल्या स्वतःच्याच प्रकृतींवर विकृति रचिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, विलियम मेकपीस थॅकरे, कोलरिज, चार्ल्स लॅंब, वगैरे कवींनी आपल्याच कवितांच्या विकृति केल्या आहेत. तेव्हा असें समजावयाचें काय की पूर्वोक्त कवि हे आपला स्वतःचाच द्वेष करित होते ? अर्थात् हे शक्य नाही !

गवताचें पातें

सौ. कुसुमावती देशपांडे

सदाशिवरावांची सायकल ऑफिसांतून घरीं चालली होती! सायकल चालली होती: सदाशिवराव चालले होते—एकच होतें सारें. पावणे अकरा वाजतां त्या ठराविक रस्त्याच्या एका कडेने कचेरीकडे आपल्या चाक्रांचीं लोटांगणें घालणें व साडेपांच वाजतां त्याच रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूने उलट लोटांगणें घालणें, हें तिला देखील आता पुरतें माहीत झालें होतें. एखादा रस्ता ओळखीचा झाला, की गाडीवान झोपला, पानाच्या दुकानावर थांबला किंवा पाठीमागल्या खटान्यांत जाऊन गप्पा मारीत बसला तरी बैल नाही का सरळ जात? त्यांतलीच एक पायरी पुढे गेलें की सायकलने सदाशिवरावांना बिनचूक कचेरींतून घरीं आणून सोडणें संभवतें.

निदान त्या दिवशीं तरी सदाशिवराव सायकलला जाणतेपर्णी दिशा खास दाखवीत नव्हते. तिच्याइतक्याच यांत्रिकपणें त्यांचे पाय हालत होते, पावकें दाबलीं जात होती व अवश्य तिथे हात बळत होते. त्यांची दृष्टि शून्य नव्हती. ती पूर्णपणें आंत बळली होती, विचारांच्या जाळ्यांत अडकली गेली होती. त्यांचा चेहरा विषण्णपणाने, विटल्या भावाने व्यापून टाकला होता.

सायकलच्या प्रगतीबरोबर रस्त्याच्या बाजूच्या वस्तीचें स्वरूप बदलत होतें. प्रथम सर्व ऑफिसांच्या जंगी इमारती गेल्या. मग प्रशस्त

आवारांचे, खुल्या बांधणीचे बंगले गेले. रस्त्याच्या कडेपर्यंत त्यांच्या बागा पसरल्या होत्या व प्रत्येकींत तन्हतन्हेचीं रंगीबेरंगी फुलें डोलत होतीं. मग मध्यमशीं घरें लागलीं. खूपशा बिन्हाडांना आपल्या अंगाखांद्यावर खेळवणारे वाडे लागले. त्यांचीं लहानशींच अंगणें विटीदांडू, मोडकें-तोडकें क्रिकेट खेळणाऱ्या मुलांनी गजबजून गेलीं होतीं. सायकल त्यांच्याही पुढे गेली. चाळीच्याच बनलेल्या एका वस्तींत शिरली. रस्त्याच्या दुर्दैवी अवस्थेमुळे मिळणाऱ्या धक्क्याने कां काय सदाशिवराव भानावर आले. त्यांना भोवतालच्या देखाव्याचें ज्ञान होऊं लागलें. त्यांचें घर जवळ आलें होतें, पण त्या जाणिवेंतही त्यांच्या चेहेऱ्यावर आनंदाची रेषा चमकली नाही. उलट त्यावर एक प्रकारची वैतागाची छायाच जास्त वाढली.

ती चाळ, रस्त्याकडेपर्यंत येऊन पोचलेली पायऱ्यांच्या उतरं-डींची ओळच ओळ, एखाद्या उथळ, उत्तान माणसाच्या मनाप्रमाणे भक्कदिशीं पहिलें दार उघडल्याबरोबरच दिसणारी ती बसायची खोली, तिच्या एवढ्याशा खिडक्या-छेः छेः घरें कां हीं ! खुराडीं-निव्वळ कबूतरांचीं खुराडीं. तीं तरी विचारीं उंचावर असतात. वाऱ्याचा येता-जाता झोत त्यांत भररंदिशीं खेळून जातो. आकाशाचा नीलिमा त्यांच्या-भोवतीं पसरलेला असतो.....

सदाशिवरावांना शिसारी आली. कामावरून परत येतांच ते नेहमी जेवून घेत असत. नित्याप्रमाणे त्यांना भूकही लागली होती. पण आज त्यांच्या विचारांनी जेवणाची इच्छा मारून टाकली. घरीं स्वयंपाक तयार असेल. त्या एवढ्याशा स्वयंपाकघरांत, भितीवर टांगलेल्या डबे-बरण्यांच्या खोकेवजा कपाटापाशीं, भांड्यांच्या फळ्यांच्या खालीं, देवाच्या कोपऱ्याजवळ, रमाबाईंनी ताट-पाट मांडून ठेवलें असेल, पाण्याचा तांब्या भरून ठेवला असेल...पण छेः ! काय जेवायचें ! त्याच त्या

फुलार

भात-पोळ्या, दोन महिन्यांत निदान दहाव्यांदा तरी येणारी ती भाजी, ती आमटी... पोटाची खळगी भरायची एवढेंच. ती खळगी एकदा भरली की निदान सात दिवस तरी भरलेली का राहत नाही कोण जाणे ! अशा गोष्टींचा विचार करूं लागलें की खरोखरच वाटतें या बजबज-पुरीच्या मागे ईश्वर वगैरे कोणी नाही. असला तर तो अत्यंत बुद्धिहीन तरी असला पाहिजे...जीवन-जीवन आहे हें !

एक ना दोन-सदाशिवरावांचे विचार भडकून गेले होते.

उद्वेगपूर्ण मनाने ते आपलें पुढलें दार लोटून आंत आले, कोट-टोपी खुंटीवर ठेवली व तिथेच खालीं नीटनेटक्या पसरलेल्या सतरंजीवर लोडवजा गुंडाळून ठेवलेल्या गादीशीं टेकून पडले. थकव्याने, वैतागाने त्यांनी क्षणभर डोळे मिटून घेतले.

त्यांची चाहूल ऐकून त्यांची पत्नी बाहेर आली. त्यांना तसे पडलेलें पाहून तिची उत्सुकता चिंतेंत लोपून गेली. अलीकडे हें असें कितीदा तरी होत असे. सदाशिवरावांना नोकरी लागून, त्यांच्या चिमुकल्या संसाराला सुरुवात झाली तेव्हा कितीही काम पडलें तरी त्यांच्या उत्साहाचा तळ दिसत नसे. त्यांच्याकडे केव्हाही पाहिलें तरी रमाबाईंना आपल्या स्वतःच्या प्रसन्नतेचें निर्मल प्रतिबिंब दिसत असे. ऑफिसचें गाडाभर काम उपसूनही सदाशिवराव आपल्या विन्हाडाच्या सुखसोयीसाठी झटत, बाजारांत चकरा घालीत. पण अलीकडे त्यांना कशाबद्दल हौसच उरली नव्हती; हौस वाटण्याइतकें चैतन्य त्यांच्यांत राहिलें नव्हतें.

रमाबाईंना या फरकामुळे अतिशय काळजी वाटे. त्यांना वाटे सदाशिवरावांची प्रकृतीच फार खालावली. कारकुनीच्या घाण्यांत उर फाटायची वेळ आली. आता कसा विसावा मिळेल त्यांना !

त्या क्षणभर त्यांच्याकडे संचिंतपणे पाहत उभ्या राहिल्या. मग हळूच म्हणाल्या—“ कांही दुखतं का ? ”

सदाशिवरावांनी डोळे उघडले; निर्विकारपणेच ते म्हणाले, “छे: छे:—हा उठलेंच मी जेवायला. घे वाढायला.”

तूप-भात; पोळी; ताक-भात ! तीच ती परंपरा. जन्मापासून आतापर्यंत ती कायम होती. आतापासून मरेपर्यंत तीच चालू राहिल ! सदाशिवरावांना वाटलें—जगांत म्हणे काव्य आहे; सौंदर्य आहे. कुणाला दिसेल तें ? माझ्यासारख्या त्याच त्या चाकोरींतून पिळवटून निघणाऱ्या प्राण्यांना ? आम्ही साधारणांत जन्मलों, साधारणांत वाढलों, साधारणांत उदरनिर्वाह करणार—आमच्या मृत्युंत देखील कुणाला हेलावून सोडणारें कांही नसणार ! कशाला आहे हें जिणें...आम्ही कारकुनांचीं मुलें—कारकुनांचेच बाप होणार. विद्यार्थिदर्शेतलीं तीन चार वर्षे तेवढीं साधारणांच्या विश्वाच्या जरा बाहेर गेलीं आमचीं. पण त्यांनी काय केलें ? आम्हांला एवढेंच शिकवलें की आमचें जिणें मातीमोल आहे. आमच्यापेक्षा मोकळ्या हवेंत, स्वतंत्र दारिद्र्यांत राहणारा शेतकरी देखील जास्त सुखी.

ताक-भाताबरोबर अपरिहार्यपणे मीठ आलेंच. भात कालवीत सदाशिवरावांनी पत्नीकडे पाहिलें. ती विमूढपणे त्यांचेकडेच डोळे लावून बसली होती. ते एकदम म्हणाले, “तुला नाही का साऱ्याचा कधी कंटाळा येत ?”

“कशाचा—?” रमाबाई त्या प्रश्नाने चकितच झाल्या होत्या; पण आता त्या मनःसागराचा कांहीतरी थांग लागणार या आशेने त्यांनी उत्सुकतेने विचारलें.

“या साऱ्याचा—भात, भाजी, आमटी करीत बसण्याचा ! केरपोतेऱ्याचा—निजण्या उठण्याचा ...”

“छे: ! दोघांचंच ना काम—त्याचा काय कंटाळा यायचा...”

सदाशिवरावांनी खाली पाहून भात संपवला. त्यांना वाटलें की आपल्या प्रश्नाचा रोखही पत्नीला समजला नाही. त्यांच्या मनांतली रात्र आणखी काळवंडून आली.

फुलोर

सुपारीचें खांड तोंडांत टाकीतच ते म्हणाले, “मी जरा हिंडायला जातो वरं का! थोडा उशीर होईल यायला. बाहेरच्या दाराला कडी घालूं नकोस.”

* * * *

सदाशिवरावांच्या मनांत आलें की आजच्या दिवस कांही तरी अजब करावें. असें म्हणतात की सापाचें विष अंगांत भिनलें की निवाचा पाला कडू लागत नाही. मिरची तिखट लागत नाही, साखरही गोड लागत नाही. असेंच एक प्रकारचें विष सदाशिवरावांच्या मनांत भिनलें होतें. परिस्थितीच्या ठराविकपणामुळे त्यांचें मन एकसारखें आकुंचन पावत गेलें होतें. त्यांतील हवा कोंदाटून विषारी बनली होती. त्याच विषाने त्यांची जीवनरुचि मारून टाकली होती.

सदाशिवरावांना इतकें गुदमरल्यासारखें होत होतें की त्यांना वाटलें, आज जर कांही तरी विचित्र करून मनाला कसे तरी धक्के मारून त्याचीं दारें खिडक्या खाड्खाड् उघडलीं नाहीत तर एकपरीने आपलें निधनच ओढवणार. त्यांनी हातांत एक काठी घेतली व नुसत्या सदऱ्यानिशींच ते बाहेर पडले.

मनांत कांहीच निश्चित न करतां ते वाट चालूं लागले. एका लांब जाणाऱ्या रस्त्याने भराभर निघाले. गांवाच्या सर्व पेठांतून, सर्व वस्तीच्या पलीकडे, कितीतरी दूर ते चालत गेले. किती उशीर झाला, किती मैल गेले, डोक्यांत किती तऱ्हतऱ्हेचे, असंबद्ध विचार येऊन निघून गेले, या कशाचीच त्यांना जाणीव नव्हती. एक तऱ्हेच्या नशेतच ते चालत होते.

अखेर, रस्त्याच्या कडेच्या एका खडीच्या ढिगावर ते विसावले. काठी टेकून तिला धरणाऱ्या आपल्या हातावर हनुवटी ठेवून ते बसले. तेव्हा त्यांना जाणवलें की आपल्या पायांतून, पोटऱ्यांतून, चमूचमू चमका मारीत आहेत; आपलें रक्त वेगळ्याच त्वेपाने वाहात आहे, दीर्घ श्वासोच्छ्वास करण्यांत आपल्याला अपूर्व आनंद होत आहे.

या स्थितीला त्यांना थकवा म्हणवेच ना. त्यांना त्या सर्व गोष्टी आपल्या मनाच्या बंधमुक्ततेचीं चिह्ने वाटलीं.

त्यांनी वर पाहिलें. दृष्टीच्या अंतापर्यंत अथांग नीलिमा पसरला होता व त्या पार्श्वभूमीवर असंख्य तारका लुकलुकत होत्या. किती लहान होत्या त्या—किती अखंडपणें चमकत होत्या ! दुरून सारख्याच सारख्या दिसत होत्या. पण खरोखरी किती वेगवेगळ्या, किती वैशिष्ट्यपूर्ण होत्या त्या—

सदाशिवरावांनी दृष्टि खाली वळविली. आपल्या पाठीमागे पसरलेल्या मैदानाकडे ते पाहूं लागले. तो काळसर हिरवा गालिचा पसरत पसरत क्षितिजाच्या रेषेंत विलीन झाला होता.

ते त्याच्याकडे निरखून पाहूं लागले. मंदशी वाऱ्याची झुळुक येई. नुकत्याच मावळणाऱ्या चंद्रकोरीच्या प्रकाशांत तो संबंध गालिचा जणूं पुढे क्षितिजाकडे सरकण्याचा प्रयत्न करीत आहे असें दिसे. लहान लहान तृणांकुरावरून एकेक लाट सरकत दिसेनाशी होई.

अगदीच साधारण गवत होतें तें. त्याचें एकेक पातें वीतभर लांब वाढलेलें. एखाद्या पावसाच्या सरीने तें चकाकत नव्हतें. दंवविंदूनी त्यावर मुगूट चढवला नहता. सरळ, साधें, लपून गेलेलें एकेक पातें ! वाऱ्याची झुळुक येई; सर्व पातीं बरोबर वाकून एक निःशब्द लय आळवीत, पुनः पूर्ववत् कसली तरी वाट पाहत उभीं राहत—

सदाशिवराव पाहत राहिले—किती तरी वेळ अनिमिषपणे पाहत राहिले. डोळ्यांत आसवें उभीं राहिल्यामुळे त्यांच्यापुढलें दृश्य पुसट झालें.

त्यांनी डोळ्यांवरून हात फिरवला, एकवार सभोवार नजर टाकली व ते उठून उभे राहिले.

ते घरीं येऊन पोचले. मध्यरात्र होऊन गेली होती. तरी त्यांना आपल्या खिडकींतून उजेड दिसला. रमाबाई देवापार्शी शिवलीलामृत घेऊन बसल्या होत्या.

सदाशिवराव दार ढकलून आंत आले. ते अगदी हलक्या स्वरांत म्हणाले.

“तुला का कंटाळा येत नाही समजलं मला...”

गोषांतील गुलाबास

शंकरलाल अगरवाल, बी. ए.

[भूपाळी]

प्रफुल्ल सुमना जरा । निरखुं दे । प्रफुल्ल सुमना जरा
सौरभयुत तव कोमल काया अभिरामा सुंदरा.

कां लपसी लाजुनी । पाहुनी । कां लपसी लाजुनी ?
पर्णामधुनी उगा जिवलगा शंका कसली मनी ?

भीती कां वाटली । जिवाला । भीती कां वाटली ?
स्पर्शिल वेडा तुला लाउनी निष्ठुर निज अंगुली !!

आघात सोसुनी जगताचे अजवरी
जरि कठोर बनलें हृदय फत्तरापरी
तव मूर्ति कोरुं दे एकदांच त्यावरी.

दूर उभा राहुनी । बाजुला । दूर उभा राहुनी
हर्षभराने हासत राहिन सर्व ताप साहुनी.

आधुनिक मराठी कविता

पुरुषोत्तम गोपाळ देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी.

प्रास्ताविक-आधुनिक मराठी वाङ्मयाकडे पाहिल्यास कवितेची केविलवाणी स्थिति दिसून येते. कादंबरीच्या क्षेत्रांत हरि नारायण आपटे, वामनराव जोशी, फडके आदिकरून नांवे चटकन डोळ्यासमोर येतात; नाटकांकडे पाहिले तर कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी ह्यांच्या नांवांकडे बोट दाखवितां येईल; लघुकथा जरी घेतल्या, तरी य. गो. जोशी, खांडेकर, वगैरे तेजोमय तारका दृष्टीसमोर लुकलुकतात; निबंधकारही शास्त्रीबुवा व केळकर नांव घेण्यासारखे आहेतच. राजवाडे, सरदेसाई यांसारखे इतिहासज्ञ महाराष्ट्राला ललामभूत आहेत. लो. टिळक, वामनराव जोशी प्रभृति तत्त्वज्ञ महाराष्ट्राची कीर्ति दुमदुमवितात.

पण कवितेचा प्रांत पाहावा, तो सहारा वाळवंटाचा प्रखर रूक्ष प्रदेश ! म्हणे, आमचे केशवसुत आधुनिक कवितेचे जनक ! म्हणे 'गोविंदाग्रजां'च्या 'राजहंसा'ने महाराष्ट्राला मोहनी घातली ! यशवंताच्या काव्यगायनावर तर कॉलेज कन्या व तरुण बेहद्द खूष ! टिळकांच्या कविता तर वर्डस्वर्थसारख्या प्रिय ! माधव जूलियनचें 'विरहतरंग' उमेदीच्या तरुणासही रडवील ! ह्या काय कविता की तिचें विडंबन ?

वर निर्देशिलेले कवि म्हणे आधुनिक कवितेचे प्रातिनिधिक कवि ! त्यांच्या कवितेवर महाराष्ट्राने मोठेपणाचा डांगोरा पिटवावा. अलीकडे तर टागोरप्रमाणे नोबेल पारितोषिक मिळविण्याकरितां कवितेचें इंग्रजी

फुलोर

भाषांतर करण्याचे दीर्घ प्रयत्न सुरू आहेत. कुठे टागोर व कुठे आमचे कविव्रुव ! टागोरांची कीर्ति जगद्विख्यात, तर आमच्या कवींचे नांव महाराष्ट्रांतील लोकांना देखील अपरिचित; मग इतरत्र त्यांच्या कविता माहीत असणें तर दूरच !

कवींची कुवंत-आमच्या बऱ्याचशा कवींचें शिक्षण जेमतेमच असायचें. त्यांनी परदेश सोडा, पण परप्रान्ताचा तरी अनुभव घेतला आहे काय ! बहुतेक कवींचा पेशा प्रोफेसर किंवा मास्तर. त्यांचा जगाचा अनुभव म्हणजे शाळा-कॉलेजच्या आवारांतील कोंबलेल्या मुलांसंबंधीं. पढीक ज्ञानाने त्यांचा मेंदू भरलेला ! काव्य करण्याच्या उद्योगांत तरी उत्तमोत्तम लेखक पडले आहेत म्हणावें, तर तसेंही नाही ! कवि म्हणजे इतर धंद्यांतून चाट मिळालेला गडी ! समाजावर त्यांच्या विचारांचें वजन सुद्धा पडत नाही. असल्या पोकळ आधारावर कवितेचा डोलारा उभा केल्यास तो किती दिवस टिकाव धरूं शकेल ?

आधुनिक कवींची प्रतिभा लहान ओढ्यासारखी आहे. पावसाळा आला म्हणजे काठोकाठ पूर यावयाचा; हिवाळ्यांत झऱ्यासारखी बारीक स्वच्छ धार; व उन्हाळा लागतो न लागतो तोंच रेटाड वाळवंट ! आयुष्याच्या ऐन तारुण्यांत शाळा कॉलेजच्या वातावरणांत लहान लहान प्रेमगीतें लिहावीं, त्याच त्या शिळ्या कल्पना व ध्येयें समाजापुढे मांडावीं व पुढे लवकर आयुष्यांत संसृतीचा उन्हाळा सुरू झाला की, जीवाची तलखी व्हावी व कवितेचा ओघ आटावा !

खंडकाव्ये-मोठमोठीं काव्ये निर्माण करण्याचा दीर्घ उद्योग आमच्या कवींकडून कोठे होणार ? निरनिराळ्या चालींचीं पदे रचावीं व तीं एका पुस्तकांत एकत्रित छपावीं, व त्याला खंडकाव्य म्हणावें व चहात्यांनी त्याचा 'उदोउदो' करावा अशी स्थिति हल्ली सुरू आहे ! सावरकरांचें 'कमला' काव्य काय तें नांव घेण्यासारखें झालें आहे.

त्यांतील कल्पना, रचना व ध्येय स्तुत्य आहे. गिरीशांची 'अभागी कमल' 'आंबराई' हीं काव्ये पाहिल्या प्रतीचीं म्हणून प्रसिद्ध नाहीतच; पण माधव जूलियनचीं खंडकाव्ये मात्र फार प्रसिद्ध आहेत ! याला कारण आमच्या तरुणांत जी रडक्या प्रेमाची लालसा आहे, तिजमुळे तीं काव्ये तरुणांना वाचावींशीं वाटतात. वास्तविक, टेनिसनच्या खंडकाव्यांची सर त्यांना कोठून येणार ?

इंग्रजींतील खंडकाव्यांची बरोबरी आमचीं खंडकाव्ये करूं शकत नाहीत. मिल्टन, टेनिसन् वगैरे महान कवींचा व्यासंग, त्यांच्या कवितेचें बाळग्यांतील चिरंतन स्थान, त्यांच्या काव्यांतील तत्कालीन समाजदिग्द-दर्शनाची सूक्ष्मता व त्यांचे समाजावर झालेले परिणाम वगैरे पाहिल्यास आमचीं काव्ये फार मागे आहेत असें वाटूं लागतें.

आधुनिक कविता व समाजदर्शन—आधुनिक मराठी कविते-कडे पाहिल्यास तींत महाराष्ट्रीय समाजाच्या आशाआकांक्षांचें प्रतिबिंब कितपत पडलें आहे, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. देशांत सामा-जिक व राष्ट्रीय आंदोलने मोठमोठीं होऊन गेलीं, पण कवितेंत त्यांचें चित्र कितपत पडलें आहे ? आमचा कवि भोवतालच्या परिस्थितीविषयी आंधळा असतो, किंवा त्याला भोवतालच्या परिस्थितीची यथार्थ कल्पनां होत नाही, किंवा त्याची प्रतिभा लोकांचीं सुखदुःखे चव्हाड्यावर आणण्यास धावच घेत नाही. एवढें सत्याग्रहाचें युद्ध दोनतीन वर्षे जोराने चाललें, त्या लढ्याने सारा देश हादरून गेला; आसेतुहिमाचल आंबालवृद्ध त्या लढ्यांत निकराने पडले; कोट्यवधि लोकांनी या लढ्याकडे सहानु-भूतीच्या दृष्टीने पाहिलें; त्यांना त्यांत स्वराज्याच्या उगवत्या सूर्याचीं कोवळीं किरणे दृगोचर झाल्याचा भास झाला; पण आमचा कवि मात्र धुतल्या तांदळासारखा स्वच्छ ! समुद्रांत राहून कोरडा तो कोरडाच ! महाराष्ट्राच्या नाणावलेल्या कवींची प्रतिभा या कार्यासाठी किती खर्ची

फुलोर

पडली आहे ? त्यांची प्रतिभा एखाद्या कोमल तरुणीने लाथाडल्यास मात्र विरहाच्या रूपाने प्रकट होते ! एखाद्या कॉलेजकन्येचा ध्यास लांगल्यास तिच्या बाह्य सौंदर्याची तारीफ करण्यांतच ती खर्ची पडते ! तुकाराम, रामदास, एकनाथ वगैरे संतकवींची आत्यंतिक पकड अजून देखील समाजाच्या खालच्या थरापासून वरच्या थरापर्यंत कायम आहे. याला कारण समाजाच्या आशाआकांक्षांची नाडी जाणण्याचें सामर्थ्य त्या कवींच्या प्रतिभेत होतें. शेकडों वर्षे होऊन गेलीं तरीसुद्धा राजाच्या प्रासादापासून तो तहत भिकाऱ्याच्या चंद्रमौळी झोपडीपर्यंत त्यांच्या काव्याचा निवास कायम आहे ! आमच्या कवींचीं वैयक्तिक दुःखें समाजाचीं सार्वत्रिक दुःखें होऊं शकत नाहीत. वास्तविक ज्ञान प्रसारचीं साधनें व प्रसिद्धीचीं साधनें सुलभ असतां सुद्धा आमच्या कवींची शब्दसृष्टि वर्तमानपत्रांच्या व मासिकांच्या ढिगाऱ्यांतच बुजून जाते ! समाजाच्या ओठांपर्यंत पोचण्याचें सामर्थ्य तीं राहत नाही !

काव्यगायनाची प्रथा — आमच्या कवींनी स्वतःच प्रसिद्धीकरितां निरनिराळे मार्ग शोधून काढले आहेत. छापखाने व वर्तमानपत्रे यांतील प्रसिद्धीने त्यांचें समाधान झालें नाही, तर स्वतःचीं काव्ये स्वतः म्हणून दाखविण्याची प्रथा त्यांनी पाडली आहे ! या प्रथेमुळे ज्या कवींचा आवाज गोड, त्यांची तात्पुरती वाहवा होते. मग कवितेंत 'राम' असो वा नसो ! असहकारितेच्या काळांत आमच्या नागपूरच्या कवींची राष्ट्रगीतें त्यांच्या म्हणण्याच्या ऐटीवरून व ढबीवरून सर्वतोमुखीं झालीं ! वास्तविक त्या पदांत राष्ट्रीय आकांक्षा प्रतिभेच्या उज्ज्वल कुंचल्याने रंगविल्या होत्या अशांतला भाग नाही ! आमच्या कवींचें ऐतिहासिक ज्ञान शिवाजी तानाजी-पलीकडे गेलेलें नसल्यामुळे राष्ट्रीय कविताही शिवाजी-तानाजी-पलीकडे गेली नाही ! असहकारितेच्या काळांतली राष्ट्रीय कविता आता अजीबात लोप पावली आहे, त्याचें कारण त्या कवितेंत जिवंत-

पणाचा ओलावा नाही, हें होय ! अलीकडे तर कवींनी आपल्या अकलेच्या प्रदर्शनाला चिरस्थायीपणा यावा म्हणून आपली कविता बोलपटांतून व रेकॉर्डमधून स्वतःच म्हणण्याचा पायंडा पाडला आहे ! पण तेथेही त्यांचे धिंडवडे निघाल्याखेरीज राहिले नाहीत ! गोविंदराव जोशांसारखा एखादा गायक एखादें लहानसेंच काव्य स्वतःच्या गाननैपुण्यामुळे सर्वतोमुखी करील; परंतु कवींनी स्वतः मात्र त्यांत हुरळून जाण्याचें विलकूल कारण नाही ! पहिल्यांदा समाजाचें सूक्ष्म निरीक्षण करा व नंतर ओघवती वाणीने आपल्या कविता लिहा तरच त्याचा परिणाम समाजावर होईल व समाजही त्या कवितेचा 'उदो उदो' करील.

गूढगुंजनात्मक काव्य—अलीकडे कांही कवींनी 'वाऱ्याचे भारे' बांधण्याचा सपाटा चालविला आहे; व त्याला म्हणे, गूढ काव्ये म्हणा ! गूढ म्हणजे, निरर्थक व कोणालाही न समजेल असें, असाच अर्थ असेल, तर बोलणेंच खुंटलें ! पण गूढ म्हणजे तत्त्वज्ञानात्मक असा अर्थ असेल, तर या कवितेवरून तत्त्वज्ञानाचा कितपत बोध होतो, हा प्रश्नच आहे ! अंतराल, अवकाश, आकाश वगैरे जाडे जाडे शब्द घातल्याने निरर्थक कवितेला गूढ कवितेचें रूप चढत नाही ! कवितेच्या सरळ अर्थावरून जर लाक्षणिक रीत्या दुसरा तत्त्वज्ञानात्मक अर्थ निघत असेल, तर ती कविता गूढ म्हणण्याचा जुना प्रघात होता. रामजोशाच्या कांही लावण्या, किंवा तुकारामाचे अभंग यांत कांही गूढ कविता असते; पण त्या कविता आम्ही सांगितलेल्या अर्थानेच गूढ म्हटल्या जातात. त्यांत सरळ असा कांहीच अर्थ नसतांना त्यांना गूढ म्हणणें कसें शक्य आहे ?

विडंबनकाव्य — अलीकडे 'झेंडूच्या फुलां'पासून विडंबन काव्याची नवीच प्रथा सुरू झाली आहे ! याचा अतिरेक असा झाला की, उत्तमोत्तम काव्यांचें देखील विडंबन सुरू झालें ! विडंबन म्हणजे

टर उडविण्याचा-वस्तुविपर्यासाचा-विषय होऊन बसला ! 'पाखरा येशिल का परतून' ही शोकरसात्मक कविता कवीने आत्यंतिक कळवळ्याने व मित्रविरहाने लिहिली; पण त्याचें अधम विडंबन परिटाने कपडे न आणिल्याने होतें ! याला विडंबन म्हणावें, किंवा निव्वळ टवाळी म्हणावी ! वामनराव देशपांडे यांच्या 'नंदनवन मुकल्यावर' या कवितेवरील काणेकरांचें विडंबनही अशाच मासल्याचें आहे ! अशा विडंबनामुळे कवीला चांगलाही विषय प्रतिभायुक्त वाणीने लिहिण्यास संकोच वाटतो व इतर वाचकांनाही विडंबनकाव्यामुळे चांगल्या कवितेची टवाळी करावीशी वाटते ! याचा परिणाम उत्तम कवितेची निर्मिति खुंटविण्याकडे होईल. विडंबन हें सारासार विवेक करून करावयास हवें.

मुक्तछंदाचा वाद—आधुनिक कविता ही 'बंधनाच्या पलीकडे' असावी, याबद्दल कवींची फार दिवसांची ओरड आहे. प्रास, अनुप्रास व यमक यांना बगल देण्याचा प्रयत्न तर जुनाच आहे ! पण अलीकडे छंदांची व वृत्तांची देखील बंधनें नकोत, येथपर्यंत मजल आली आहे ! उद्यांचा कवि सरळ बाळबोधींत व सरळ गद्यांत लिखाण करील व त्याला लोकांनी काव्य म्हणावें असा हट्ट धरून बसेल ! कोणी सांगावें ? छंदाचें बंधन नको, तर कविता लिहिण्याचें प्रयोजन तरी काय ? सरळ गद्य लिहा की ! यावरून एकच बोध होतो तो हा की, कवींत छंदांची बंधनें व इतर काव्यसौंदर्याची साधनें जमविण्याचें सामर्थ्य नाही. दारिद्र्य ज्ञाकण्यास्तव दारिद्र्य हीच श्रीमंती आहे, अल्पसंतोष हीच महत्वाकांक्षा आहे, असें म्हणण्यापैकीच हें आहे. जुन्या लोकांनी छंदाचें केवढें मोठें शास्त्र करून ठेवलें आहे. या 'नवमतवादी' लोकांना तें शास्त्रच नको ! जुन्या शास्त्रांना जाळून टाका, आम्ही स्वतःच शास्त्रनिर्माते आहोंत. असा डांगोरा ते पिटवूं इच्छितात. सुशिक्षितांनी वेळीच सावध होऊन अशा बेछूट वर्तनाला पायबंद घातला पाहिजे.

उपसंहार—आधुनिक कविता अगदीच सामान्य प्रतीची वाटते. तींत शानेश्वरासारखे कल्पनेचे गोड विलास नाहीत; तुकारामाचा आत्यंतिक जिव्हाळा व कळकळ नाही; मिल्टन्ची भव्यता नाही; शेक्सपियरची उदात्त रम्यता नाही; वर्डस्वर्थ, कोलरिज यांचें गूढ तत्त्वज्ञान नाही; शेले, टेनिसन् यांच्या उच्च आकांक्षा नाहीत. मिल्टनचा सेटन् किंवा शेक्सपियरचा मॅकबेथ यांसारखे पुरुष निर्माण करण्याची शक्ति कोणत्या कवींत आहे? आमचा 'वासू' घ्या, किंवा 'अभागी कमल' घ्या, किंवा इतरही खंडकाव्यांतील पात्रें घ्या, त्यांत उदात्तता व भव्यता यांची उणीव पदोपदीं भासते !

आमचे कवि बाह्य सौंदर्यावरच भुलतात. 'मी तुझा अन् तूं माझी' याची खातरजमा गालाला खळी पडल्यानेच होते ! तारकांना अंतराळांत तेज चढल्याबरोबर प्रीतीचें फूल उमलतें; किंवा अरुणाचे रंग, किंवा तारकांच्या माला प्रीतीच्या माणसाच्या गळ्यांत घालणें अशा प्रकारच्या उपमा-दृष्टांतांचे फवारेच आधुनिक कवितेंत फार ! आमच्या काव्यांत प्रेमाची 'रडारडी' फार ! जुन्या कवींचा भक्तिरस तर अजीवांत लोपला आहे ! तुकारामाची कविता सामान्य माणसाने वाचावी व त्यास भक्तीचा उमाळा यावा; एकनाथ, शानेश्वर वाचावे व बहुमोल तत्त्वज्ञान पदरीं बांधावें; पण आमचा आधुनिक असा कोण कवि आहे की त्याची कृति वाचून वाचकाने उदात्त तत्वांचा परिचय करून घ्यावा ?

तुम्ही माधव जूलियन् वाचा, किंवा यशवंत वाचा; तांबे वाचा किंवा केशवसुत वाचा. भक्तीचा लावलेश नाही, उदात्त तत्त्वज्ञान नाही, प्रेमाची उच्च कल्पना नाही, येऊन जाऊन रडका सूर मात्र सर्वत्र भरलेला ! मग भावी आयुष्याचें उच्च दिग्दर्शन कोठलें ?

म्हणूनच आमचें म्हणणें की, मराठी कवितेचा उज्ज्वल काल अद्याप आला नाही !

जीवन—ज्योत

वामन कृष्ण चोरघडे

विश्राम घरीं जाऊन पोचला तेव्हा त्याला विठी पाठमोरी दिसली. ती घाईघाईने हिरव्या मिरंब्यांचा ठेचा तयार करीत होती. तिचा चेहरा घामाने डवरून आलेला होता आणि तोंडावर चुलींतल्या विस्त-वाचा प्रकाश पडल्यामुळे तें सोन्यासारखें चमकत होतें. केसांवरून ठिबकणाऱ्या घर्मविंदूंत मोत्यांची तकाकी खेळत होती.

विश्राम तिच्याकडे पाहतच राहिला. त्याच्या मनांतील खिन्न विचार क्षणभर नाहीसे झाले. विठीच्या प्रत्येक हालचालीकडे त्याचें लक्ष होतें. घाईघाईने तिने कपाळाचा घाम चोळीच्या बाहीला पुसला व खाली पडलेला पदर दातांनी धरून वर केला. तिचे दोन्ही हात चटणीने भरले होते.

विश्रामला मौज वाटली. परंतु तिच्या पदराकडे त्याची नजर जातांच पुनः तो उदास झाला. दिवसभर हाडें भरडूनही विठीच्या पदराला सतरा गाठी आहेतच. त्याने एक उसासा टाकला. त्याबरोबर क्षणभर जाणवलेली सुखाची संवेदना बाहेर निघून गेली आणि हृदयाची रिकामी जागा घराच्या व्यापाने भरून निघाली—गरिबांना हें रोजचेंच असतें !

“विठे, उद्यासाठी भाकर बांधून ठेव—” विठीने मागे वळून पाहिलें व चटकन् तोंडावरचा घाम पुसला, तिच्या मुद्रेंत प्रश्न उभा होता.

“उद्या सुकीर निघाल्याबरोबर मालकाची चिठी घेऊन चिंच-
खेडला जायचं आहे—”

“चिंचखेड ?—” एवढेच शब्द उच्चारून ती चूप बसली. जणू
रस्त्यांत लागणाऱ्या जंगलाची कल्पना येऊनच ती भेदरली होती !—
“जरा दिवस निघूं दिला तर नाही का चालणार ? रस्ता बरा नाही म्हणून—”

“विठे, दुसऱ्याची ताबेदारी—कसलं बरं नि वाईट. पोट आहे
आपल्याला, झालं—”

विठीचा चेहरा उतरलेला पाहतांच विश्राम तिला धीर देण्याच्या
स्वरांत म्हणाला—“देव आपला पाठिराखा आहे. तूं अशी घाबरतेस
कां ? ह्या जन्मीं देवावर अवलंबून रहा, पुढचे दिवस सुखाचे उगवतील—”

विश्रामच्या वाक्यांत ओलावा होता—स्निग्धपणा होता, पण तो
अश्रुंचा ! दयाळू देवाने गरिबांकरितां स्वतःसारखीच दुसरी भासमय
पण बलवती शक्ति निर्माण केली आहे—आशा !

* * * * *

“जायचं आहे ना ?” पहाटे विठीने विश्रामच्या दंडावर हात
ठेविला. त्याने हसत डोळे उघडले व तो उठून बसला.

“तुला झोप आली नाही वाटते ?—” त्याने सहज विचारलें.

“तसं नाही—” तिचा आवाज दबून निघत होता. खोटें
सांगितल्यामुळे विश्रामकडे पाहण्याचें टाळून तिने तोंड फिरविलें.

“विठे, तुझ्यासारखं सोनं देवानं ह्या फाटक्या पांघरुणांत दिलं
ठेवायला. त्याची मर्जी—” गरीब आणि देव यांत फार कमी अंतर
असतें !

भाकरीची शिदोरी हातीं पडतांच विश्राम आपली काठी घेऊन
निघाला. कष्टाने वाळलेलें शरीर, चितेने निस्तेज झालेले डोळे आणि

फुलोर

चालून चालून घट्टे पडलेले तळवे—नजरेंत भरण्यासारख्या त्याच्याजवळ ह्या तीनच गोष्टी होत्या. शुक्राच्या प्रकाशांत तो भराभर पावलें उचलीत होता. थोड्याच वेळांत तो विठीपासून दूर गेला !

आकाशांतल्या पाखरांनी मोत्याचा चारा वेचून घेतल्यामुळे एकही चांदणी दिसत नव्हती. दिशा किंचित् उमलल्या होत्या. आणि त्या गुलाबी प्रकाशांत त्या जंगलांतील सारी चराचर सृष्टि तेजाळली होती. शैशवांतून बाहेर पाऊल टाकलेल्या एखाद्या निरागस बालिकेचे केस वाऱ्याने उडवावे तशीं पाखरें भुरभुरत होतीं. सुखस्वप्ना-सारखा मधुर होता त्यांचा आवाज !

त्या जंगलांत आणखीही एक दुसरी सृष्टि अस्तित्वांत होती. प्रत्येक झाडाखाली वाळलेला—मेलेला—पाचोळा होता आणि प्रत्येक झाडावर ओलीं—जीवंत पाने होतीं. कांहीही सरपटलें तरी सळसळ आवाज होत असे.

पायाखाली असंख्य हिरवीं धुरकट झाडे उगवलीं होतीं व त्यांवर पांढरीं पिवळीं फुलें फुललीं होतीं. त्या जंगलांत त्यांना कुणीही पाणी घातलें नाही, कुणीही त्यांची कलम केली नाही, एकाही नाजुक हाताचा त्यांना कधी स्पर्श झाला नाही; कुणाच्याही मंदश्वासाने तीं हललीं नाहीत. मग तीं फुलें जगतात कशीं आणि जगतात कां ? आपल्या शक्तीप्रमाणे फुलावे, रात्रीं आकाशांतील आपल्या भाईवंदांकडे पाहून दुःखाने आपली मान टाकावी व त्यांतच चूर होऊन दुसऱ्या दिवशीं मरून जावे—याचकरितां तीं जगतात कां ? छे ! तीं जगतात, फुलतात आणि मरतांना स्वतःच्या जागीं चारदोन बिया ठेऊन जातात. वारा येतो; त्या बिया पसरवून देतो. पाऊस येतो, त्यांना जीवन देतो; देव त्यांना लहानाचे मोठे करतो. तीं रोपटीं मोठीं होतात. फुलें देतात, बिया देतात आणि मरून जातात. कुणी कदर करो वा न करो ! खरेंच, काय त्यांच्या

जगण्याचा हेतु ? आपल्यासारखीच फुलें निर्माण करण्याचा ? पांढरीं फटफटीत-ज्यांना सुवास नाही, ज्यांना सौंदर्य नाही, दुर्दैवाशिवाय दुसरी देणगी नाही—

—तथापि त्यांच्यावरही एखादें स्वच्छंद फुलपाखरूं येऊन बसतेंच. त्याचें मन क्षणभर का होईना पण ओढून घेण्याचें सामर्थ्य—तेवढी शक्ति—असते त्या फुलांत !

—परंतु एवढ्या नाजूक सृष्टीतही विश्रामला आराम नव्हता. ती सृष्टि, विश्राम आणि त्याचें हृदय-यांत खूपसें अंतर होतें. त्याच्या पायाने किती तरी फुलझाडें तुडविलीं जात, पण पुनः पाऊल उंचललें गेलें की ती उठत-हलत-डुलत !!

मध्येच एक ओढा लागला, त्यांत विश्रामने आपले हातपाय धुतले; चूळ भरली व पूर्व दिशेला नमस्कार केला—“देवा तूंच आहेस बापा—.”

ओढ्याच्या बाहेर येतांच जंगलास सुरुवात झाली. वेड्यावाकड्या कल्पना मनांतून काढून भीति घालविण्याचा त्याचा सारखा प्रयत्न चाललेला होता पण त्यांत त्याला यश आलें नाही. कसलाही आवाज झाला तरी तो तिकडे पाहात नसे. हेतु हा की, जास्त भीति वाटूं नये—जीवाची भीति कुणाला नसते ?

एकदा पाचोळा सळसळला—विश्रामने तिकडे पाहिलें नाही. दुसऱ्यांदा सळसळ जोरांत झाली. असेल एकादी कोल्ही—विश्रामने समाधान करून घेतलें. पुनः सळसळ—विश्राम किंचित् थांबला; सळसळ बंद ! विश्राम चालूं लागला—पाचोळ्याचा आवाज सुरू झाला. कोण पाचोळा तुडवीत आहे ? विश्रामने आजूबाजूला पाहिलें—

—तो चरकला. “सोतेरी म्हणतात तो हाच !” त्या वाघाकडे पाहून तो भीतीने आपल्याशींच पुटपुटला. त्याचे डोळे एकदम थिजले.

फुलोर

देवाचेंही नांव तोंडांतून निघेना. “विठे, विठे” एकदोनदा अगदी कापण्या आवाजांत त्याच्या तोंडांतून शब्द निघाले. काय साधन होते त्याला ? ना शस्त्र, ना शक्ति, ना शिक्षण ना पैसा ! कारण यांपैकी एक जरी त्याच्याजवळ असतें तर त्याला इथे यावेंच लागलें नसतें. “विठे, देव सुखी ठेवो तुला, काय त्याच्या मनांत आहे तोच जाणे—” तो मटकन् खाली बसणार—

—इतक्यांत वाघ त्याच्यासमोर आला. दोघांची दृष्टादृष्ट झाली. विश्रामला काय आठवलें कुणास ठाऊक, पण तो नुसताच उभा राहिला सारखा पाहत !

वाघ दबत दबत समोर आला. विश्राम तिथेच ! वाघ त्याच्याकडे पाहत होता. विश्रामचीही दृष्टी निश्चल !! त्याने भीति सोडून देऊन आपल्या सान्या सुप्त शक्ती एक केल्या होत्या व आपली बेडर नजर भिडविली होती !!!

वाघ थवकला, त्याने आपली मान खाली वळविली, पुनः वर पाहिलें, पुनः पापण्या मिटल्या. एवढ्या रानवटीचा राजा—चारपांच विश्रामांचें रक्त पिऊन पचविण्याची शक्ति अंगांत मुसमुसलेली, पण डोळा वर करून पाहण्याचीही हिंमत झाली नाही त्याची !! पुनः तो पापण्या लावी, इकडे तिकडे नजर फिरवी, पण उभा मात्र जागच्या जागीच—आपल्या जीवाची कुणाला भीति नसते ?

विश्राम तसाच उभा होता. त्याने पातें पण हलविलें नाही. त्याला आपल्या सामर्थ्याची जाणीव झाली होती व त्यामुळे तो अधिकच मगरूरीने वाघाला नजर देत होता.

समोरच्या टेकडीवरून सूर्याची प्रभा फाकली. विश्रामने सूर्याला मनांतच नमस्कार केला व वाघावरची नजर तशीच रोखून एकेक पाऊल मागे घेण्यास सुरुवात केली.

दोघांत अंतर पडूं लागलें. विश्रामच्या डोळ्यांतून बाण निघत होते की काय न कळे, पण बाघ मात्र आपल्या ठिकाणींच उभा होता !

एका झुडपाचा आसरा घेऊन व अवधान ठेऊन विश्राम मागे सरकू लागला. कासरे दोन कासरे हटल्यावर एका उंच टेकडीवर तो चढला. सूर्य वराच वर येऊन ऊन चटकलें होतें.

बऱ्याच वेळाने बाघ आपल्या तंद्रीतून जागा झाल्यासारखा हलला. संतापून त्याने बारा हातांची उडी घेतली व एका झुडपांत दडी मारली.

विश्राम सुरक्षित निभावला. ना शस्त्र, ना शक्ति, एक फाटका रुमाल, एक मळकें धोतर, एक लहानशी काठी आणि उघडे पाय— फक्त डोळे मात्र— !

मालकाच्या चिष्टींशिवाय जपण्यासारखें त्याच्याजवळ एक खेटरही नव्हतें !

“ एक होता बाघोबा आणि एक होती ठिणगी —” आजोबाची गोष्ट सुरू होते न होते तोंच नातवंडें झोपेला येतात.

स्वार्थ

पु. ना. वीरकर एम्. ए.

[चाल-कुणा तुझ्या वैभवाचा पडेल हा मोह]

क्षणीं स्वार्थ नाशी जगिंच्या दिव्य चारुतेला ।।

तरुवरी विहंगम फिरत

दंग मधुर गानीं होत

व्याधमनीं शिरतां स्वार्थ

तैं जिवंत गाणें गेलें जगांतुनि लयाला ।

विमल निर्झराचें नीर

हरुनि ने मनोमल दूर

वनगज परि करित विहार

सलिल मलिन करुनी नुरवी सुप्रसन्नतेला ।

उपवनांत हसरें सुमन

हरपलें जगाचें भान

स्वार्थवृत्ति दावुनि हीन

मधुर हास्य गेलें खुडितां कुणितरी सुमाला ।

‘प्रिय गुणी महात्मे मजला’
महणुनि यौवनींच तयाला
स्वार्थी हरि ने स्वर्गाला
करुनि शोकविब्हल त्यांच्या वियोगें जगाला ।

दिव्य जीं विचारतरुंचीं
फुलें भावना-लतिकांचीं
मानवमर्नि वसती सार्चीं
‘विंदुहि या स्वार्थ-विषाचा कीड लावि त्यांला ।

‘ग्रासुनिया आनंदाच्या
विमलःवदनचंद्राला त्या
जीवितगगनीं मनुजाच्या
निर्मुनि तम भीषणता दे स्वार्थराहु त्यांला ।

महाराष्ट्राचे केंद्र

श्रीनिवास नारायण बनहट्टी

पुणे शहर हे महाराष्ट्राचे केंद्र आहे, अशी एक समजूत बरी-चशी प्रचलित असलेली आढळते. ती समजूत कितपत यथार्थ आहे व ती यथार्थ नसल्यास दुसरें कोणतें शहर महाराष्ट्राचे केंद्र ठरतें, या गोष्टीचा या लेखांत थोडक्यांत विचार करावयाचा आहे.

हा विचार करण्यापासून तादृश कांही उपयोग नसता तर प्रस्तुत लेखक तो करण्यास प्रवृत्त झाला नसता. त्रायफळ वाद माजवून शाब्दिक दंगल उडवून द्यावी अशी प्रस्तुत लेखकाची प्रवृत्ति नाही. महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानाचा प्रश्न त्याच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या व उन्नतीच्या प्रश्नाशी निगडित झालेला आहे, अर्थात् त्याची चर्चा करणें आजच्या घटकेस अत्यंत उपयुक्त ठरणारें आहे, म्हणूनच प्रस्तुत लेखक या चर्चेस प्रवृत्त होत आहे.

महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानाच्या मानावरील पुणे शहराचा हक्क जितक्या वारंवार सांगितला जातो तितका इतर कोणत्याही शहराचा सांगितला जात नाही. पुण्याच्या केंद्रत्वाबद्दलची भावना पुष्कळांच्या मनांत वागत असते व ती जाहीर रीतीने केव्हा केव्हा प्रकटही होते. पुण्याचे विख्यात सार्वजनिक पुरुष श्री. दत्तोपंत पोतदार यांनी कांही दिवसांपूर्वी केलेल्या एका भाषणामध्ये ती, विषयप्रतिपादनाच्या ओघांत, सहजगत्याच, परंतु अगदी स्पष्ट रीतीने प्रकट झालेली आढळते. हे

पोतदारांचे उद्गारच आपल्या विवेचनाचा प्रारंभविंदु म्हणून धरून चालण्यास हरकत नाही. श्री. पोतदार म्हणतात:—

“त्यांनी (टिळकांनी) जे प्रयत्न केले त्यांचें दृश्य स्वरूप म्हणजे आज ज्या निरनिराळ्या संस्था चालू आहेत हेंच होय. या सर्व संस्था पुण्यांतच कार्य करीत आहेत. याचें कारणही हेंच की इंग्लंडला जसे लंडन, फ्रान्सला जसे पारिस त्याप्रमाणेच महाराष्ट्राला पुणे आहे. शरीराला एकच हृदय असतें, अनेक नसतात त्याप्रमाणेच महाराष्ट्राचें पुणे हें हृदय आहे. सर्व गोष्टी पुण्यांतच केंद्रीभूत झालेल्या आहेत. व्यापार, उद्योग इ० बाजू जरी पुण्यांत नसल्या तरी पुण्यांत अनेक विद्यासंस्था आहेत.”

(पोतदारांच्या व्याख्यानाचें त्यांनी दुरुस्त केलेलें प्रतिवृत्त. साप्ताहिक त्रिकाळ, ११११९३५.)

महाराष्ट्राच्या केंद्रत्वाच्या बाबतींत पुण्याची बाजू स्पष्टपणाने व प्रांजलपणाने या उद्गारांत पुढे मांडलेली दिसते. यांत गौणत्व एवढेंच की पुण्यांत राहून उदयास आलेल्या एका गृहस्थानेच—थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे एका ‘पुणेकराने’च—ती पुढे मांडली आहे. पुण्याचा हक्क, पुण्याची थोरवी पुण्याबाहेरच्या एखाद्या गृहस्थाने इतक्याच मुक्तकंठाने वर्णिली असती तर तें अधिक उचित व पुण्यास अधिक गौरवास्पद झालें असतें. पुण्याबाहेरच्या पुष्कळ लोकांची समजूतही कदाचित् वरील प्रमाणेच असेल. परंतु अशांपैकी कोणी इतक्या स्पष्ट शब्दांत ती मांडलेली निदान प्रस्तुत लेखकाच्या तरी पाहण्यांत नाही.

महाराष्ट्राचें केंद्र कोणतें, हें ठरविण्याच्या प्रयत्नास लागण्यापूर्वी ‘महाराष्ट्र’ व ‘केंद्र’ या दोन शब्दांचा अर्थ अगोदर निश्चित केला पाहिजे. या शब्दांचा अर्थ निश्चित केल्यानेच अर्धी अधिक वाट चालून गेल्याचें श्रेय आपणास लाभणार आहे.

फुलोर

पैकी महाराष्ट्र या शब्दाचा निश्चित अर्थ काय हें ठरविणें, मोठेंच विकट काम आहे. अनेकांनी याविषयी विचार केला असला तरी सद्यःस्थितीस लागू पडेल व व्यवहारतः फलदायी व प्रगतिसाधक होईल असा त्याचा काय अर्थ करतां येईल याविषयी विचार करण्यास अद्याप पुष्कळच वाव आहे. परंतु तो एका स्वतंत्र निबंधाचाच विषय होण्याजोगा असल्यामुळे त्याविषयी अधिक चर्चा येथे न करितां नागपूरचे श्री. बेहेरे, केसरीकार श्री. करंदीकर इत्यादिकांनी प्रतिपादलेली व अलीकडे वरीच प्रचलित झालेली 'महाराष्ट्र' या शब्दांची व्याख्याच येथे आपण ग्राह्य मानून चालूं. ती व्याख्या अशीः—'मराठी भाषा बोलणारे लोक ज्या प्रांतांत बहुसंख्य आहेत तो महाराष्ट्र.' ही व्याख्या एकंदरीने पुष्कळच उपयुक्त आहे. या व्याख्येस अनुसरून मध्यप्रांतांतील नागपूर, भंडारा, वर्धा व चांदा हे जिल्हे, वऱ्हाडचे चार जिल्हे, मुंबई इलाख्यांतील अकरा मराठी जिल्हे, कोल्हापूर, सावंतवाडी, सांगली, मिरज, कुरुंदवाड इ० दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थाने, गोवें-प्रांत, निजाम इलाख्यांतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी व उस्मानाबाद हे पांच जिल्हे, इतका सर्व मुख्य—अर्थात त्यांत नांदणारी जनता—म्हणजे महाराष्ट्र, असा अर्थ निष्पन्न होतो. तेव्हा इतक्या मोठ्या व अनेक राजकीय अमलांखोली विभागलेल्या प्रदेशाचें—राष्ट्राचें—केंद्र कोणतें हें आपणास शोधून काढावयाचें आहे, ही गोष्ट लक्षांत बाळगिली पाहिजे.

महाराष्ट्र या शब्दाविषयी एवढी फोड केल्यानंतर 'केंद्र' या शब्दाच्या अर्थाचें निरीक्षण करूं. 'वर्तुलाचा मध्य बिंदु' हा केंद्र याचा मुख्य कोशगत अर्थ होय. अर्थात् आपल्या स्वीकृत विषयास अनुसरून 'राष्ट्राचा मध्यबिंदु' असा त्याचा अर्थ होईल. परंतु 'मध्यबिंदु' म्हणजे तरी काय ? मध्यस्थानीं ठेवलेली वस्तु आजूबाजूंस असलेल्या वस्तूंपेक्षा बहुधा अधिक मोठी व प्रमुख असते, आजूबाजूच्या

वस्तु तिच्या आधीन असतात, आजूषाजूच्या वस्तूंना प्रेरणा देण्याचें सामर्थ्य तिच्या अंगी असतें, अशी सामान्य स्थिति आपल्या अनुभवास येते, निदान अशी समजूत तरी रुढ आहे हें खास. तेव्हा राष्ट्राचें केंद्र म्हणजे राष्ट्रांतील इतर कोणत्याही ठिकाणापेक्षा अधिक मोठें, प्रमुख सामर्थ्यवान् व कार्यप्रेरक, असें ठिकाण होय. त्याचप्रमाणें केंद्र किंवा मध्यबिंदु या शब्दामध्ये चालकत्वाची व मध्यस्थत्वाची कल्पनाही अंतर्भूत झालेली आपणास दिसून येते. यावरून राष्ट्राचें केंद्र म्हणजे राष्ट्रांतील व्यवहारांचें अंतिम चालकत्व व त्या व्यवहारांतील मध्यस्थी ज्याच्या हातीं प्रामुख्याने आहे असें ठिकाण होय, असेंही म्हणण्यास हरकत नाही.

तेव्हा अखिल राष्ट्रावर छाप ठेवील असें सामर्थ्य, प्रेरकत्व, चालकत्व आणि मध्यस्थत्व ज्या ठिकाणच्या लोकांच्या अंगी असेल तें ठिकाण त्या राष्ट्राचें केंद्र होय, असें वरील विवेचनावरून फलित होतें. ही व्याख्या कित्येकांस कदाचित् फार व्यापक व कठीण वाटेल. परंतु केंद्र या शब्दाच्या अर्थात या सर्व छटा अंतर्भूत होतात; शिवाय वर निर्देशिलेल्या सर्व गुणांचें स्वरूप परस्परांपासून फारसें पृथक् नसून ते एकरूपच आहेत, किंवा प्रथमनिर्दिष्ट गुणांच्या परिणामाच्या स्वरूपाचेच बाकीचे गुण आहेत, हें थोडा विचार केल्यास तेव्हाच दिसून येईल. सामर्थ्य, मग तें कोणत्याही प्रकारचें असो, ज्या लोकांच्या अंगी असेल त्यांच्याच कडे राष्ट्राचें प्रेरकत्व, धुरीणत्व आणि मध्यस्थत्व येतें. असे सामर्थ्यवान लोक विशेष प्रमाणांत एकाच शहरीं एकवटले म्हणजे त्या शहरास राष्ट्राचें केंद्र अशी पदवी सहजच प्राप्त होते. प्रभावशाली व्यक्ति अशा रीतीने केंद्रस्थानीं आल्या म्हणजे त्या आपलें सामर्थ्य किंवा विशिष्ट गुण प्रकट करण्यास निरनिराळे मार्ग किंवा द्वारे त्या ठिकाणीं निर्माण करतात. हे मार्ग किंवा हीं द्वारे म्हणजेच कार्यकर्त्या व्यक्तींनी निर्मिलेल्या संस्था

फुलोर

होत. अशा रीतीने व्यक्तिगत विशिष्ट गुण प्रकट करण्याच्या सोयी केंद्रस्थानी फार मोठ्या प्रमाणांत उपलब्ध झाल्यामुळे सर्व प्रकारचे सामर्थ्यवान् व गुणी जन राष्ट्रांतील सर्व ठिकाणांहून त्या केंद्रस्थानाकडे आकर्षिले जातात. या योगाने दुहेरी कार्य होतें. प्रभावशाली व्यक्तीचा प्रभाव प्रकट होण्यास योग्य वाव मिळतो व अशा व्यक्तींची आयात एकसारखी चालू असल्यामुळे केंद्रस्थानाचें केंद्रत्व कायम राहतें. या परस्परोपकारकत्वा-मुळे केंद्रस्थानाचें केंद्रत्व कित्येक पिढ्या, किंबहुना कित्येक शतके, टिकून राहतें. पोतदारांनी आपल्या भाषणांत लंडन व पारीस या शहरांचा उल्लेख केला आहे. त्या दोन्ही शहरांचें उदाहरण या बाबतींत अत्यंत समर्पक होय. इंग्लंडमध्ये व फ्रान्समध्ये शहरे अनेक आहेत. परंतु राजकारणांत काय, वाङ्मयांत काय, समाजकारणांत काय, किंवा व्यापारांत काय, सर्व चालकत्व आणि मध्यस्थत्व या दोन्ही देशांत अनुक्रमें लंडन व पारीस या शहरांकडेच कायमचें येऊन बसलें आहे. समाजजीवनाच्या कोणत्याही शाखेमध्ये कार्य करूं इच्छिणारा गुणी मनुष्य असो, त्याला या शहरांकडे आकृष्ट व्हावें लागतें व यां शहरांच्या द्वारे त्यांच्या कार्यास प्रसिद्धि मिळते. नुसता वाङ्मयाचाच प्रांत घेतला तरी शेक्सपियर, जॉनसन, कार्लाइल, बॅरी हीं निरनिराळ्या काळांतील वाङ्मयधुरीणांचीं नांवे हेंच सत्य मनावर ठळक रीतीने ठसवितात.

ज्या सामर्थ्यामुळे कोणत्याही एखाद्या स्थानास केंद्रत्व प्राप्त होतें तें सामर्थ्य अनेक प्रकारचें असतें. सर्वांत सूक्ष्म, अतींद्रिय परंतु उदात्त असें सामर्थ्य म्हणजे नैतिक सामर्थ्य होय. त्यानंतर बौद्धिक किंवा मानसिक सामर्थ्य येतें. सांपत्तिक सामर्थ्य हें तर मनुष्याच्या सर्व सामाजिक व्यवहारांना व्यापून राहिलेंच आहे. सर्वांत स्थूल स्वरूपाचें म्हणजे शारीरिक सामर्थ्य होय. समाजाच्या संघटित अवस्थेत हें सामर्थ्य लष्कर व पोलिस यांच्याच ठायीं अवतीर्ण होत असतें. आणि लष्करी किंवा पोलिसच्या

सामर्थ्याचें अधिष्ठान राजसत्ता हीच असते. तेव्हा शारीरिक सामर्थ्य म्हणजे राजकीय सामर्थ्य असें समीकरण धरून चालण्यास हरकत नाही.

आतापर्यंत केंद्र या शब्दाच्या अर्थाचें विवरण झालें. या विवरणानुसार पुण्यपत्तन हें महाराष्ट्राचें केंद्र ठरतें की नाही हें आता पाहावयाचें. वर वर्णिलेल्या राष्ट्रव्यवहाराच्या निरनिराळ्या अंगांचें धुरीणत्व पुण्याच्या अंगीं कितपत आहे हें पाहिलें म्हणजे पुण्याचें स्थान निश्चित होईल.

सर्वांत स्थूल व ढोबळ असें राजकीय सामर्थ्य घेऊं. याचा मुख्य गड्डा परदेशीय राज्यकर्त्यांच्या हातीं असल्यामुळे हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याच शहरीं तें मुख्यांशाने केंद्रित झालेलें आढळणार नाही. तथापि त्यांतला जो कांही अंश लोकांच्या हातीं आला आहे तो वहिवाटण्यांत पुण्याच्या लोकांचें किती अंग आहे हें पाहिल्यास निराशाच पदरीं येईल. अगोदर हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की मध्यप्रांतांतील अर्धकोट लोकांच्या राजकीय सामर्थ्याचें केंद्र नागपूर हें आहे. आणि मुंबई इलाख्यांतील राजकारणाचीं सूत्रें जेवढीं एतद्देशीयांच्या हातीं आहेत तेवढीं बहुतेक मुंबईच्या धनिकांनी व राजकारणी मुत्सद्दयांनी आटोपलीं आहेत. पुण्याच्या राजकारणी पुरुषांस मुंबई इलाख्याच्या राज्यकारभारांत कितपत मान आहे याचा अंदाज निःपक्षपाती मनाने खुद्द पोतदारांनीच करावा !

जनतेचें काँग्रेस वगैरेच्या द्वारे जें राजकारण चाललें आहे त्यांत पुण्याचें सामर्थ्य कितपत दृग्गोचर होत आहे हें महशूरच आहे ! खास पुण्यांतून प्रसृत होणारें जें लोकशाही वगैरे पक्षांचें राजकारण त्यांचा पगडा महाराष्ट्रीय जनतेवर कितपत आहे, याची परीक्षा होण्याचा जेव्हा प्रसंग येतो तेव्हा पुणें परीक्षेस उतरत नाही. असाच अनुभव येतो. एक काळ असा होता की राजकीय चळवळीबाबत वन्हाड-नागपुरासहित अखिल महाराष्ट्राचे डोळे पुण्याकडे लागलेले असत. तो काळ इतका जवळचा आहे की अज्ञानही त्याच काळांत आपण आहोंत अशी कित्येकांच्या

फ़्लोर

मनाची समजूत कायम असण्याचा संभव आहे. परंतु ती समजूत भ्रांत आहे, असा प्रत्यय कठोर भवितव्यतेने अनेकवार आणून दिला आहे.

राष्ट्रीय व्यवहाराचें दुसरें जें सांपत्तिक किंवा आर्थिक अंग त्याचें चालकत्व पुण्याकडे कितपत आहे याविषयीं विचार करण्याची जरूरीच नाही. आर्थिक व्यवहार हे समाजाच्या जीवनाचें अत्यंत महत्वाचें अंग होय. किंवाहुना असेंही एक सामाजिक तत्त्वज्ञान प्रचलित आहे की ज्याच्या मते मनुष्याच्या भौतिक गरजा व त्यांवर ताबा चालविणारा पैसा हाच सर्व समाजजीवनाचा पाया व त्याची नियामक शक्ति होय. महाराष्ट्रामध्ये ही शक्ति सध्या कोणाच्या हातांत आहे हा प्रश्न जरी तडकाफडकी उत्तर देण्याइतका सुलभ नसला तरी ती शक्ति पुण्यपत्तनस्थ जनतेच्या हातीं नाही, ही गोष्ट पुण्याच्या कट्ट्या अभिमान्यांसही मान्य करावीच लागेल. श्री. पोतदारांनीही ही गोष्ट मान्य केलीच आहे.

तिसरें बौद्धिक धुरीणत्व. आधुनिक जगांत राजकीय व आर्थिक वर्चस्व ज्या स्थलाकडे असतें त्याच्याकडेच बौद्धिक सामर्थ्यही वाट चालत येतें असा सामान्य नियम आढळतो. पुण्याच्या बौद्धिक धुरीणत्वाविषयींच्या समजाची या नियमानुसारच वासलात लागत असली तरी यासंबंधांत पुष्कळ लोकांचा अन्यथा समज असलेला आढळतो, यास्तव त्याविषयीं दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे.

‘पुणें हें विद्वानांचें माहेरघर आहे’ (ज्ञानकोश) असें म्हटलें जातें. परंतु वाङ्मयनिर्मिति हें विद्वत्तेचें एक प्रमुख व अखिल महाराष्ट्रीय जनतेवर प्रभाव पाडणारें लक्षण मानलें, तर त्या बाबतींत महाराष्ट्रांतील दोन शहरें, पुण्यापेक्षा आघाडीवर नसलीं, तरी पुण्याशीं स्पर्धा करणारीं तरी निदान खास आढळतील. या दोन शहरांपैकी नागपूर विषयीं प्रस्तुत लेखक स्वतःच कांही बोलत नाही. परंतु अलीकडे कित्येक वर्षे उच्च दर्जाचें व प्रभावशाली वाङ्मय निर्माण करण्याच्या बाबतींत मुंबई मोठ्या वेगाने

पुढे सरसावत आहे. कोल्हापूर-किल्लोस्करवाडी व बडोदें हीं वाङ्मयकेंद्रेंही जोमांत आहेत. आणि हीं चारीं केंद्रें स्वतंत्र रीतीने, पुण्याच्या स्फूर्तीची व धुरीणत्वाची अपेक्षा न करितां, कार्य करीत आहेत, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.

आता येऊन जाऊन उरल्या काय त्या 'संस्था,'—या 'संस्थां'वर पोतदारांची फार मदत दिसते. पुण्याचें केंद्रत्व सिद्ध करण्यास त्यांनी या 'संस्थां'चाच कस तो दाखला दिला आहे. आता ही गोष्ट खरी आहे की अखिल महाराष्ट्रांतील जनतेच्या पैशावर पुष्ट झालेल्या अनेक मोठ-मोठ्या संस्था जितक्या पुण्यांत आहेत, तितक्या इतरत्र कोठेही नाहीत. परंतु संस्था म्हणजे काय? या संस्था राष्ट्राचें केंद्र केव्हा होऊं शकतात? पुण्याच्या 'विद्यासंस्थां'मधील अध्यापक इतर ठिकाणच्या अध्यापकांप्रमाणेच बरे अगर वाईट विद्यार्थी तयार करीत असले, तर पुण्याच्या संस्था केवळ आकाराने मोठ्या, त्यांचे फंड मोठे व त्यांच्या इमारती मोठ्या म्हणूनच इतर ठिकाणच्या संस्थांनी त्यांचें धुरीणत्व मान्य करावयाचें की काय? बौद्धिक प्रेरकत्वाच्या दृष्टीने विचार करितां संस्था हें केवळ द्वार होय. प्रतिभाशाली कार्यकर्त्या पुरुषांच्या प्रतिभेचा झरा या संस्थांच्या द्वारे वाहत असेल आणि तो अखिल जनतेच्या तृषित मनांना तृप्त करीत असेल तरच त्या संस्थांचें राष्ट्रस महत्त्व. नाही तर वृत्तपत्रें काय, कॉलेजे काय, आणि संशोधनमंडळें काय, एखाद्या पंधरा वीस हजार वस्तीच्या गांवीं देखील निघूं शकतात व उत्कृष्ट रीतीने चालूं शकतात. पुण्यांतील संस्थांमधून अशा प्रतिभेचा, कार्यशक्तीचा, कळकळीचा झोत आजच्या घटकेस वाहतो आहे काय? याचें उत्तर पोतदारांसारख्या मार्मिक व मुरब्बी निरीक्षकांनीच द्यावें. ज्या महाभागांनी या संस्था स्थापन केल्या त्यांच्या अमदानींत इमारती नव्हत्या, कार्यवाहादि अधिकाऱ्यांचा वर्ग व सुखासीन कारकुनांचा संचही नव्हता. त्या वेळीं

फुलोर

लाकडी खोक्यांचीं आफिसें होतीं, वळकट्यांचीं टेबलें होतीं... आणि असें कांही होते की जें अखिल महाराष्ट्रीयांचीं अंतःकरणें वेधून घेत होते. त्या वेळीं पुणें हें खरोखरीच महाराष्ट्राचें बौद्धिक केंद्र होते. आजच्या संस्थांचे चालक बुद्धिमान आहेत, कर्तबगार आहेत. संस्थांमधून ते स्वतःचा व स्वजनांचा योगक्षेम चालवितात असाही अनुदार आरोप येथे करावयाचा नाही. ते संस्थांच्याच योगक्षेमाची काळजी वाहतात हें खरें आहे. परंतु ते इतक्यावरच थांबतात. त्यांची बुद्धि नवीन विचार, नवीन कल्पना, नवीन ध्येयें यांचें धुरीणत्व धडाडीने पतकरण्यास धजावत नाही—निदान या बाबतींत पुणेकर संस्थांचालकांची बुद्धि इतर अनेक ठिकाणच्या कार्यकर्त्यांपेक्षा अधिक परिणामकारी व प्रभावशाली असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येत नाही.

बौद्धिक क्षेत्रांत जी स्थिति तीच नैतिक क्षेत्रांतही विद्यमान असल्याचें दिसून येतें. वरील विवेचन योग्य तो ऊह केल्यास नैतिक बाबतींतही लागू पडणारें असल्यामुळे, त्याविषयीं अधिक विवेचन येथे करित नाही.

राष्ट्रीय केंद्राचें एक हमखास व अनन्यसामान्य लक्षण कोणतें याचा निर्देश करून त्या दृष्टीने सद्यःकालीन पुण्याचें निरीक्षण करूं. 'सर्व प्रकारचे सामर्थ्यवान व गुणी जन राष्ट्रांतील सर्व ठिकाणांहून केंद्रस्थानाकडे आकर्षिले जातात,' असें विधान वर केले आहे. राष्ट्रकेंद्राचें अनन्यसामान्य लक्षण तें हेंच होय. कारण कर्तबगार व्यक्ति हीच राष्ट्राची प्रेरक शक्ति होय; व ती आपणाकडे आकृष्ट करून घेण्याचें सामर्थ्य ज्या स्थानांत असेल तेंच राष्ट्रीय केंद्र बनेल व टिकेल हें उघड आहे. कांही कालापूर्वी पुण्याच्या अंगी हा चुंबकत्वधर्म फार मोठ्या प्रमाणांत वसत होता. गेल्या पाउणशें वर्षांत पुण्याचें नांव उजळ करण्यास ज्या व्यक्ति कारणीभूत झाल्या त्यांपैकी बहुतेक पुण्यांत बाहेरूनच आल्या होत्या, हें लक्षांत घेतलें असतां खऱ्या राष्ट्रीय केंद्राचें सामर्थ्य कसें असतें याचा

तेव्हाच प्रत्यय येईल. पेशवाईमध्ये पुणे हे महाराष्ट्राचे केंद्र निःसंशय होते. पेशवाईच्या अस्तानंतर पुण्याचे केंद्रत्व नष्ट झाले ते बौद्धिक व नैतिक क्षेत्रांत त्याला पुनः स्थूलमानाने १८७०च्या सुमारास प्राप्त झाले. तेव्हापासून पुढे पुण्यामध्ये झालेल्या कर्तबगार व्यक्ति बहुतेक बाहेरूनच आलेल्या आहेत. खुद्द पुण्यास कांही पिढ्यांपासून असलेले विपळणकरच एकटे दिसतात. रानडे पुण्यास नोकरी-निमित्ताने आलेले असले तरी त्यांचे कर्तृत्व पुण्यानेच फुलविले यांत शंका नाही. टिळक, आगरकर, गोखले, शिवरामपंत परांजपे, कर्वे, शिंदे, देवधर, केळकर, खाडिलकर, पांगारकर, रंगलर परांजपे, वामनराव जोशी ही मंडळी सर्व बाहेरची असून कर्तव्य प्रकट करण्यास योग्य संधि देणारे शहर म्हणून पुण्याकडे प्रौढ वयामध्ये आकृष्ट झाली. परंतु अलीकडे पुण्याचे हे आकर्षकत्व कमी झालेले दिसते. अगदी अलीकडे पुण्याकडे आकृष्ट झालेले विशेष कर्तबगार गृहस्थ म्हणजे डॉ. केतकर हे होत. यांचा पुण्याविषयीचा अनुभव काय असेल तो त्यांचा तेच जाणोत. परंतु पुण्यामध्ये ते 'पद्मपत्रमिवाम्भसा अशा अलिप्त स्थितीतच राहत असलेले आढळतात. ज्यांचा उदयकाल पुढे यावयाचा आहे अशा कांही होतकरू व्यक्ति आजही पुण्यास आकृष्ट झालेल्या असतील, नाही असे नाही. तथापि उच्च दर्जाचे कर्तृत्व फार वेळ लपून राहत नाही, हा सामान्य नियम लक्षांत घेतला असता कर्तृत्ववान लोक सध्या पुण्याकडे विशेष प्रमाणांत आकृष्ट होत नाहीत असा जो कयास आपण बांधला त्यास बाधा येण्याचा संभव दिसत नाही. उलट आकर्षण करण्याऐवजी अपसारण करण्याचा गुण पुण्यांत आला आहे की काय असा कांही उदाहरणांवरून संशय येतो. खाडिलकर, पांगारकर, फडके, धारपुरे, पटवर्धन, ही मंडळी अगदी अलीकडे पुण्याहून बाहेर गेली. त्यांच्या निष्क्रमणाच्या बाबतींत पुण्यांतल्या विशिष्ट व्यक्तींवर अगर संस्थांवर दोषारोप करावयाचा प्रस्तुत लेखकाचा उद्देश नाही. कोणत्याही

फुलोर

कारणांमुळे कां होईना, इतर ठिकाणांचें आकर्षकत्व पुण्यापेक्षा युंच्यावर जास्त प्रभावी झालें, इतकेंच प्रतिपादन येथे करण्याचा उद्देश आहे.

आतापर्यंत केलेल्या विवेचनावरून पुण्याला महाराष्ट्राचें केंद्र किंवा 'हृदय' (श्री. पोतदार यांचा हा शब्द केंद्र या अर्थीच घेतला पाहिजे) मानण्याच्या बाबतींत मोठ्या अडचणी उत्पन्न होतात, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. पुणें हें जर महाराष्ट्राचें केंद्र नव्हे, तर मग दुसरें कोणतें ठिकाण महाराष्ट्राचें केंद्र ठरतें? असा प्रश्न साहजिकच उपस्थित होतो. या प्रश्नाचा विचार करण्याच्या अगोदर, प्रत्येक राष्ट्राला एकच केंद्रस्थान असतें किंवा तसें असणें अवश्यच आहे की काय याचा विचार केला पाहिजे. जगांतील अत्यंत संघटित, नमुनेदार व प्रभावशाली राष्ट्रे घेतलीं तर त्यांच्यामध्ये अत्यंत ठळक व सर्वातिशायी असें एकच केंद्र असलेलें दिसून येतें, यांत शंका नाही. इंग्लंडचें लंडन, फ्रान्सचें पारिस, जर्मनीचें बर्लिन हीं अशाप्रकारचीं उदाहरणें होत. यावरून उलट नियम स्थूल मानाने असाही बांधण्यास हरकत नाही की ज्या राष्ट्रामध्ये एकच निर्विवाद व सर्वातिशायी असें केंद्र असतें तींच अत्यंत संघटित, प्रगतिपर व प्रभावशाली असतात. या नियमाला उपोद्बलक असें एक उदाहरण हिंदुस्थानांतही आहे. तें बंगालचें होय. अखिल हिंदुस्थानांत बंगाल हें सर्वांत अधिक सुसंघटित, बलवान व प्रगत असें उपराष्ट्र आहे, असा आपला यथार्थ समज आहे. आणि लंडन वगैरे शहरांप्रमाणे कलकत्ता हें आज शंभर दीडशें वर्षे एकसारखें बंगालचें सर्वातिशायी असें केंद्र आहे. याच्या उलट हिंदी मुलुखाकडे पहा. दिल्ली, आग्रा, कानपूर, अलाहाबाद, लखनौ, काशी हीं सहा शहरे, जवळ जवळ सारख्याच महत्त्वाचीं व निरनिराळ्या क्षेत्रांत पुढारलेलीं अशीं आहेत. यावरून हिंदी बोलणारा मुख्य राष्ट्ररूपाने अद्याप मुळी संघटितच झालेला नाही असें अनुमान काढलें तर तें कितपत योग्य होईल? प्रश्न विचारणीय आहे.

महाराष्ट्राकडे पाहिले तर त्यांतील वऱ्हाड-मध्यप्रांत या विभागांचे केंद्र नागपूर निर्विवादपणे ठरते. या प्रांतांतील लोकांस पुण्याचे धुरीणत्व व चालकत्व सध्या तरी कोणत्याच बाबतींत भासत नाही. तिकडची वृत्तपत्रे, मासिके व ग्रंथ इकडे बरेच खपतात, हे खरे. परंतु त्यांतील बराच अंश मुंबईचा असतो, हे एक; त्या खपामुळे इकडील लोकांच्या विचारांवर कांही विशिष्ट परिणाम होतो, असे दिसत नाही, हे दुसरे; व याच्या उलटही प्रकार आता सुरू झाला आहे व तो वाढत आहे, हे तिसरे. या तीन कारणांस्तव पुण्याचे धुरीणत्व त्यामुळे सिद्ध होत नाही. राजकीय व आर्थिक बाबतींत तर बोलावयासच नको. मुंबई इलाख्यांतील महाराष्ट्राकडे पाहिले तरी पुण्याचे धुरीणत्व बहुतांशी लयास गेले असून मुंबई महाराष्ट्राचे धुरीणत्व संपादन करण्याच्या दिशेने हळू हळू आक्रमण करीत आहे असे दिसून येईल. मोठी लोकसंख्या ही एक मोठी अनुकूल गोष्ट मुंबईला आहे. शिवाय राजकीय व आर्थिक व्यवहारांचे चालकत्व यद्यपि महाराष्ट्रीयान्या हाती नसले तरी ते मुंबईतच केंद्रीभूत झाले असल्यामुळे त्याचा फायदा तेथील महाराष्ट्रीयान्स अप्रत्यक्ष रीत्या मिळतो. दक्षिण महाराष्ट्राचे कोल्हापूर हेही एक स्वतंत्र केंद्र बनू पाहते आहे. किंबहुना परस्परांपासून फुटून वागण्याच्या महाराष्ट्रीयान्या स्वभावामुळे प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाण हे निदान बौद्धिक बाबतींत तरी मुख्य केंद्राची परवा न करणारे स्वतंत्र छोटेखानी केंद्र बनू पाहते आहे की काय असाही भास होतो. नुकताच झालेला धुळे-पुणे वाद या दृष्टीने लक्षांत घेण्याजोगा आहे.

श्री. पोतदारांनी महाराष्ट्राच्या सद्यःस्थितीविषयी आपल्या व्याख्यानांत विवेचन केले, त्यांतून विचार करण्याजोगे असे बरेच मुद्दे निघतात. त्यांपैकी एका मुद्द्याचा विचार या लेखांत केला आहे. इतर कांही प्रश्नांचा विचार यथास्थल व यथावकाश करावा असा वेत आहे.

ओढ

ए. ज. मोहरीर

[षडक्षरी]

दप यौवनाचा
उन्माद भारितो
मोह लोचनांचा
जाल पसरितो.

दंव आसवांचें
प्रणय पालवी
इवले तयाचे
अंकूर फुलवी.

अधराचीं फुलें
गाण्याचीं पेरणी
भान दुरावलें
तुझीच ओढणी.

ओढ स्फुरावती
सुख पखरण
आशेची आरती
करिती लोचन.

अंग रोमांचित
रुसवा क्षणाचा
तुझें मंद स्मित
सडा मोतियांचा.

विश्वसाहित्य आणि मराठी वाङ्मय

के. मा. आराधे

‘उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्’ हे आमच्या संस्कृत कवीने केवळ भारतवर्षातील महात्म्यांविषयीच लिहिले नाही. ममत्वाच्या संकीर्ण सीमा ओलांडून आणि देशमर्यादेचीं बंधने झुगारून ज्यांनी विश्वप्रेमाच्या तत्वाचा पुरस्कार केला असे उदारचरित पुरुष आपल्या भारतवर्षाप्रमाणेच जगाच्या इतर भागांतही होते. ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ ह्या वचनार्थी अक्षरशः सदृश अशी ग्रीक लोकांच्या Cosmopolitanism ची कल्पना होती. विश्वप्रेमाला सर्वांगीण असें स्वरूप वस्तुतः प्राचीन ग्रीक लोकांनीच दिले. आपल्या भारतीयांच्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीस अनुसरून ह्या विश्वप्रेमाचा विकास आपल्या इकडे फक्त धार्मिक दिशेनेच झाला. पण ग्रीकांच्या Cosmopolitanism ची-विश्वनागरिकत्वाची-भावना बरीच व्यापक आणि सर्वविसर्पी होती. ह्या विश्वनागरिकत्वाच्या कल्पनेचें सकृद्दर्शनीं भासतें तसें राजकीय महत्त्व नसून सांस्कृतिक दृष्ट्याच तिची विशेष मातब्बरी आहे. ह्याच विशिष्ट भूमिकेवर जगांतील इतर संस्कृतींशीं ग्रीक लोकांचा संबंध आला. वेगवेगळ्या संस्कृतींतील ज्ञानार्थे भांडार त्यांनी विनदिकृत आपलेसें केले. ज्ञानाच्या आदानप्रदानाला सुरुवात करून ज्ञानैक्याचा बृहत् आदर्श त्यांनी प्रस्थापित केला. पण त्या वेळीं ह्या ज्ञानैक्याच्या व्यापकतेची आणि त्याला आधारभूत अशी जगांतील संपूर्ण मानवतेच्या ऐक्याची यथार्थ कल्पना येणेच शक्य नव्हतें. जगाच्या वास्तविक मर्यादा देखील तेव्हा निश्चित झाल्या नव्हत्या. ‘नवे जग’

फुलोर

अजूनही अज्ञाताच्या पडद्याआडच होतें. इतकेंच नव्हे तर ज्ञात जगाच्या संमीलनांतही प्राकृतिक आणि मानसिक भेदाच्या हिमालयाएवढ्या भिंती उभ्या होत्या. नंतर मात्र ज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच अभूतपूर्व असे शोध लागले, नानातऱ्हेचे वैज्ञानिक अविष्कार झाले, मनुष्यजातीच्या भौतिक सोई वाढल्या, दळणवळणांचीं आश्चर्यकारक साधनें निर्माण झालीं, आणि त्याबरोबर दुरावलेला मानवसमाज अधिकाधिक जवळ येऊं लागला. ज्ञानाचा प्रसार आणि सांस्कृतिक उदार भावना ह्यांमुळे बौद्धिक ऐक्याचा परिपोष होत गेला. आणि त्याला अनुषंगी असे विविध शास्त्रांतील एकीकरणाचे प्रयत्न होऊं लागले. प्रायोगिक विज्ञान (Experimental Science) हें प्रथमपासूनच जागतिक सहकार्यावर अवलंबून असल्याने त्यांतील एकजिनसीपणाला बाध येऊंच शकला नाही. अठराव्या शतकांत ह्या दिशेने आणखी वाढ होऊन तत्त्वज्ञानाचें एकसूत्री स्वरूप निश्चित झालें. Volney आणि Condorcet ह्यांनी आपल्या प्रबंधांत निरनिराळ्या राष्ट्रांतील विविध घटनांच्या उभ्या आडव्या धाग्यांनी जगाचा भाग्यपट कसा विणला जातो हें प्रथमच दाखवून जगाच्या इतिहासांतील एकता प्रस्थापित केली. ह्याच शतकांत जगांतील विभिन्न भाषांचा अभ्यास होऊन तुलनात्मक भाषाशास्त्राने (Philology) त्या बाबतींत ऐक्याचें अनुसंधान केलें. अशा वेळीं वरील प्रवृत्तीशीं समगामी अशी भावना साहित्याच्या क्षेत्रांतही दिसल्यास नवल नाही. त्याच वेळीं ऊर्जस्वल प्रतिभेचा जर्मन कवि गटे ह्याने देश आणि काल ह्यांनी अनवच्छिन्न अशा विश्वसाहित्याची कल्पना केली होती. पण त्या कल्पनेचा प्रभावी पुरस्कार त्याच्या काळीं होऊं शकला नाही. पुढे विसाव्या शतकांत महायुद्धाने विश्वैक्याच्या (world unity) कल्पनेला जन्म देऊन आंतरराष्ट्रीयत्वाचे विविध आदर्श प्रस्थापित केले. आणि त्याच सुमारास वाङ्मयांतील आंतरराष्ट्रीयत्वाच्या

विश्वसाहित्य आणि मराठी वाङ्मय

भावनेलू चालना मिळून विश्वसाहित्याच्या स्वरूपाला निश्चितता आली. राष्ट्रसंघाच्या नेतृवाखाली Committee of International Intellectual Cooperation नांवाची संस्था स्थापण्यांत आली होती. तींत विश्वेक्याच्या सिद्धीला निरनिराळ्या राष्ट्रांतील संस्कृतींचा परस्पर परिचय अवश्य समजण्यांत येऊन त्या उद्देशाने जगांतील वाङ्मय आणि कला ह्यांच्या एकीकरणाचें धोरण आखण्यांत आलें. ह्याच ध्येयाने प्रेरित होऊन स्वतंत्रपणें आंतरराष्ट्रीय कलासमिति, संगीतसमिति इत्यादि संस्थांबरोबरच आंतरराष्ट्रीय ग्रंथकारांची संस्था निर्माण झाली होती. वरील विभिन्न प्रयत्नांतून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीने विश्वसाहित्याची कल्पना बरीच परिस्फुट होत गेली.

ह्या दिग्दर्शनावरून ग्रीकांच्या आणि आर्यांच्या 'वसुधैव कुटुंबकम्'-च्या प्रवृत्तीचा काळाच्या ओघाबरोबर कसा सर्वव्यापी विकास होत गेला आणि मनुष्याच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक व्यवहाराचे प्रवाह मानवी ऐक्याच्या दिशेने कसे वाहू लागले हें कळेल. विश्वसाहित्याची कल्पना ही स्वतंत्रपणें उत्क्रांत झाली नसून मानव्याच्या विशाल आणि उज्ज्वल आदर्शांची एक बाजू म्हणूनच तिचें महत्व आहे हें दाखविण्याकरितां एवढा इतिहास लिहावा लागला. त्यावरून विश्वसाहित्याची अस्पष्टशी कल्पना वाचकांना आलीच असेल. आता विश्वसाहित्य म्हणजे तरी निश्चितपणें काय हें स्पष्ट केलें पाहिजे.

विश्वसाहित्य म्हणजे जगांतील वेगवेगळ्या देशांच्या वाङ्मयाचा केवळ समवाय नव्हे. ह्या सगळ्या जागतिक वाङ्मयांतून त्यांच्या मूलभूत ध्येयसाम्यामुळे जी एकात्मता (unity) दृष्टीस पडते त्यांत विश्वसाहित्याचें बीज आहे. R. G. Moulton ह्यांनी ह्या दोन कल्पनांचे व्यंजक असे Universal Literature आणि World Literature असे दोन वेगळे शब्दप्रयोग प्रचारांत आणले आहेत. ह्या दोहोंतील भेद स्पष्ट करतांना ते म्हणतात—“Universal Literature can

फुलोर

only mean the sum total of all literatures;...In World Literature we are concerned not with the totality of literature but with its (essential) unity.” ह्या स्पष्टीकरणावरून समवायात्मक जागतिक साहित्य (universal literature) आणि विश्वसाहित्य (world literature) ह्यांमधील भेद लक्षांत येईल. प्रस्तुत स्थळीं आपणाला विश्वसाहित्याचा, म्हणजे विभिन्न वाङ्मयांतील एकात्मतेचा विचार करावयाचा आहे.

ज्ञानाच्या विविध शाखांतील ऐक्य जसें क्रमप्राप्तपणें आणि दृढ-मूल रीतीने प्रस्थापित होऊं शकतें तसें जगांतील विभिन्न वाङ्मयाच्या एकात्मतेबद्दल म्हणतां येत नाही. ज्ञानाची प्रगति आणि विकास संपूर्णतः एकाच देशांत होणें शक्य नाही. निरनिराळ्या देशांतून आणि निरनिराळ्या कार्ळां त्याचें स्वरूप परिणत होत जातें. तेव्हा ज्ञानाच्या ह्या सर्वराष्ट्रीय आणि सर्वकालीन स्वरूपामुळेच त्याच्या विविध शाखांतील ऐक्य सुलभतेने निर्माण होतें. पण वाङ्मयाचें स्वरूप एकाप्रकारें संस्कृति-विशिष्ट आणि राष्ट्रीय आहे. तें ज्ञानाप्रमाणे निर्गुण नाही. प्रत्येक देशांतील वाङ्मयाचें आपलें म्हणून एक वैशिष्ट्य असतें. ह्या वैशिष्ट्याचें कारण त्या देशाचा धर्म, त्याच्या नीतिकल्पना, सामाजिक चालीरीती राजकीय परिस्थिति इत्यादि गोष्टी होत. आणि ह्याच गोष्टींनी वाङ्मयांतील ऐक्यकल्पनेत मुख्यतः अडचणी उद्भूत होतात, आणि आतापर्यंत तशा होतही आल्या. पण आता युगधर्माप्रमाणे ह्या संबंधांत सुद्धा दृष्टिकोण बदलला आहे. ह्या युगांत आंतरराष्ट्रीयत्वाचा आदर्श आपण प्रत्येक बाबतींत उचलला तसा वाङ्मयाच्या बाबतींत तो स्वीकारणें अवश्य आहे. राजकीय आणि तत्सम इतर क्षेत्रांत जरी व्यक्ति, समाज आणि राष्ट्र ह्यांतील प्रतिद्वंद्वितेने अजूनही आंतरराष्ट्रीयत्वाला बाध पोचत असला तरी वाङ्मयाची स्थिति तशी नाही. वाङ्मयाचें क्षेत्र दळदळ व्यापक

विश्वसाहित्य आणि मराठी वाङ्मय

होऊन राहिले आहे, आणि त्याचा प्रभाव आता विश्वव्यापी होत आहे. देशाच्या आणि काळाच्या सीमा त्याला आता बद्ध करू शकत नाहीत. एका देशाचा दुसऱ्या देशाशी निरनिराळ्या मार्गांनी निकट संबंध आल्याने त्यांतील वाङ्मयांचाही परस्परांवर परिणाम होत आहे. याचा अर्थ कोणत्याही वाङ्मयांत सर्वस्वी परभूततेचा प्रत्यय येतो असा नव्हे. प्रत्येक वाङ्मय आपले वैशिष्ट्य आणि राष्ट्रीयत्व कायम ठेवूनही सध्या विश्वसाहित्यांतील ध्येयभूत ऐक्याची शक्यता सिद्ध करीत आहे. कित्येकदा अजूनही वाङ्मयांत संकुचित राष्ट्रीयत्वाचा आणि अनुदारतेचा प्रत्यय येत असला तरी विचारी पुरुषांचे प्रयत्न विश्वसाहित्याच्याच दिशेने चालले आहेत, हे कबूल करावे लागेल.

वर विश्वसाहित्यांतील उद्दिष्टभूत एकात्मतेच्या मार्गांत वाङ्मयाच्या स्वाभाविक स्वरूपाचीच कशी अडचण येते ह्याचा उल्लेख आला आहे. प्रथमदर्शनीं विश्वसाहित्याच्या कल्पनेचा आणि वाङ्मयाच्या संस्कृति-विशिष्ट स्वरूपाचा मेळ बसत नसेलसें वाटते. पण वस्तुस्थिति तशी नाही. कोणत्याही वाङ्मयांतील स्वत्वाची व राष्ट्रीयत्वाची उपेक्षा न करितां किंवा त्याच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्याचा लोप होऊं न देतां वाङ्मयाच्या मुळाशीं असलेल्या सार्वभौम भावनांवर व त्याच्या सर्वसाधारण आदर्शांवर विश्वसाहित्याची निर्भिति अवलंबून आहे. ह्या सर्वसाधारण आदर्शांचे आणि भावनांचे स्वरूप काय आहे हे आता पाहू.

आपल्या मराठी वाङ्मयाचाच विचार केला तर एकाच वाङ्मयांत निरनिराळ्या काळीं कशी आदर्शभिन्नता निर्माण होते हे दिसून येईल. आपल्या प्राचीन आणि अर्वाचीन वाङ्मयांच्या ध्येयांत आणि प्रवृत्तींत कीतीतरी तफावत पडली आहे. जुन्या मराठी वाङ्मयाची आध्यात्मिक प्रवृत्ति आणि पारमार्थिक ध्येयें आजच्या वाङ्मयांत कितपत आहेत ? सध्या आपली देशास्थिति बदलली, समाजनीतींत स्थित्यंतर झाले,

पाश्चात्यांच्या वाङ्मयाचा, त्यांच्या आचारविचारांचा बरावाईट परिणाम होऊन आपल्या जीवनांत आणि वाङ्मयांत नवीन ध्येयें, नवीन प्रवृत्ति, आणि नवीन वाद निर्माण झाले आहेत. आपल्या वाङ्मयाप्रमाणेच इतर देशांतील वाङ्मयाची स्थिति आहे. अशा परिस्थितींत वाङ्मयाचे देशमर्यादांनी अबाधित आणि सर्वकालीन आदर्श ठरविणें ही त्रिकट गोष्ट वाटूं लागते. हें जरी खरें असलें तरी विश्वसाहित्याचा विचार करतांना सध्याच्या कालविशिष्ट प्रवृत्ति आणि वाद, व तदनुरूप निर्माण झालेलें वाङ्मय हें अल्पजीवीच म्हणावें लागेल. विश्वसाहित्यांत फक्त चिरंतनालाच स्थान आहे. बृहन्मानवजातीच्या सुखदुःखांचा ज्यांत विचार केला आहे, मूलभूत मानवी भावनांचें जिथे विश्लेषण आहे, आणि मनुष्यजीवन विस्तृत आणि व्यापक करणारे आदर्श ज्यांत आढळतात अशा वाङ्मयाला देशाच्या आणि काळाच्या सीमा अवरोध करूं शकत नाहीत. ह्या वाङ्मयांतून सर्व देशांच्या आणि युगांच्या भावना प्रकट झाल्या असतात. कोणत्याही देशांतील अशाच प्रभावी वाङ्मयाचा इतर देशांतील वाङ्मयावर चिरकालीन परिणाम होऊं शकतो. वाल्मीकि आणि व्यास, होमर आणि व्हर्जिल, कालिदास आणि शेक्सपिअर, दांते आणि मिल्टन, गटे आणि ह्यूगो, टॉलस्टाय आणि गोकॉ, झोला आणि ॲनाटोल फ्रान्स, हाडॉ आणि गॅल्सवर्दी, इब्सेन आणि मेटरलिक, रवीन्द्रनाथ टागोर आणि शरच्चन्द्र चट्टोपाध्याय, ह्यांनीच जगाचें शाश्वत वाङ्मय निर्माण केलें. ह्या विभूति सर्वथैव कोणा एका देशाच्या अगर जातीच्या नसून संपूर्ण मानव जातीचा त्यांजवर हक्क आहे. भिन्न भिन्न काळांत झालेल्या ह्या ग्रंथकारांत व्यक्तिगत आणि जातिगत वैशिष्ट्यें असतील. त्यांच्या भाषांतही विभिन्नता असेल. पण त्यांनी व्यक्त केलेल्या भावनांचा अनुभव समस्त मानवजातीला करतां येतो. शेक्सपिअर आणि इब्सेन ह्यांच्या नाटकांत पाश्चिमात्य वेषविन्यास नजरेस पडत असेल.

पण त्या द्वारे आत्म्याचें जें स्वरूप निदर्शनास येतें तें मात्र युरोपाच्या सीमा ओलांडून अखिल विश्वांत व्यापून राहिलें आहे. तेव्हा अशाच विश्वसाहित्यांतील विभूतींच्या चिरंतन लिखाणांतून आपणाला वाङ्मयांतील एकात्मता दृष्टीस पडेल व साहित्यांतील सार्वभौम भावना कळतील.

सध्या भौतिकशास्त्रें, समाज, धर्म, कला, साहित्य ह्या सर्वांच्या अभ्यासांत तुलनात्मक दृष्टिकोणाला प्राधान्य दिलें जातें. ह्या प्रवृत्तीच्या मुळाशीं एक अत्यंत व्यापक तत्त्व आहे. आणि तें म्हणजे 'मानवतेचा आदर्श निरनिराळ्या देशाच्या इतिहासांतून विभिन्न रूपाने परिस्फुट होत असला तरी तो मूलतः एकच आहे' हें होय. ह्यामुळेच एका देशाच्या ज्ञानाची दुसऱ्या देशाच्या ज्ञानाशीं आपण तुलना करतो. ज्ञानाच्या विभिन्न शाखांतून हेंच ध्येय व्यक्त झालें आहे. वाङ्मयाचे क्षेत्रसुद्धा आता रसनिरूपण किंवा आनंदवितरणपुरतें मर्यादित राहिलें नाही. ज्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान आणि भौतिक शास्त्रें मानवतेचा विशाल आदर्श प्रकट करतात, त्याप्रमाणे वाङ्मयाचें ध्येय सुद्धा त्याचीच अभिव्यक्ति करणें हें मानिलें जातें. वाङ्मय हें वरील शास्त्रांप्रमाणे व्यक्तिनिरपेक्ष नसून तें कलेच्या स्वरूपाला अनुसरून आत्मपर व व्यक्तिनिष्ठ असतें, ह्यामुळे त्यांत विभिन्नता आणि वैचित्र्य जरी आढळत असलें तरी त्या वैचित्र्यांत सुद्धा एकता आहे. ती एकता म्हणजे त्यांत प्रकट होणारें मनुष्यत्व. सर्व देशांत आणि सर्व काळीं मनुष्य हा इथून तिथपर्यंत एकच आहे. हीच मानव्याची भावना साहित्याचा सार्वभौम आदर्श होय. आणि ह्यावरच विश्वसाहित्यांतील एकात्मता अवलंबून आहे. ह्या एकात्मतेचा दुसरा आधार म्हणजे वाङ्मयांत व्यक्त झालेल्या सत्य, शिव आणि सुंदरत्वाच्या भावना. उच्च प्रतीच्या वाङ्मयांत प्रकट झालेल्या ह्या भावना देशकालविशिष्ट असूं शकत नाहीत. ह्या भावनांची प्रतीति हें विद्वानांनी वाङ्मयाचें ध्येय कल्पिल्यामुळे सर्व देशांतील वाङ्मयांत ह्या

फुलोर

ध्येयसाम्यानुरूप एक प्रकारचें ऐक्य दृष्टीस पडतें. ह्याशिवाय प्रेम, आत्म-त्याग, करुणा, दुःख, पश्चात्ताप इत्यादि मानवी मूलभूत भावना एकच असल्यामुळे आणि त्यावरच जगांतील वाङ्मयाचें अधिष्ठान असल्याने त्याही ह्या ऐक्यप्रगतीला उपोद्बलक होतात.

ह्या ऐक्यभावनेच्या पायावर सर्व भाषांमधील वाङ्मयाच्या अभ्यासाला एकजिनसी (organic) स्वरूप देणें हा विश्वसाहित्याचा हेतु आहे. इतिहास, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र, कला इत्यादिकांचा अभ्यास ज्या विश्वव्यापक दृष्टीने केला जातो, तसाच तो वाङ्मयाच्या बाबतींतही होणें अवश्य आहे. सध्या साहित्याच्या अभ्यासांत एकतन्हेची संकुचित दृष्टि आढळून येते. त्यांत भाषेच्या अंगाला आणि इतिहासाला अवा-स्तव महत्त्व दिलें जात असून, वरील ऐक्यभावनेची आणि जागतिक वाङ्मयांतील परस्परसंबंधाची पूर्णपणें उपेक्षा केलेली असते. ह्या दृष्टीने वाङ्मयाच्या विवेचनाला नवी दिशा मिळणें अवश्य आहे. तशी ती विश्वसाहित्याच्या कल्पनेनुरूप उत्कृष्ट रीतीने मिळूं शकेल हें निर्विवाद.

विश्वसाहित्यांत कोणत्याही वाङ्मयाच्या स्वत्वाची आणि वैशि-ष्ट्याची उपेक्षा केली जात नाही. उलटपक्षीं ह्या सांस्कृतिक आणि राष्ट्रीय वैशिष्ट्याच्या भूमिकेवरच विश्वसाहित्याच्या विशाल योजनेंत कोणतेंही वाङ्मय संमीलित होऊं शकतें. R. G. Moulton ह्यांनी आपल्या World literature ह्या पुस्तकांत या दृष्टिकोणालाच प्राधान्य दिलें आहे. त्यांनी विश्वसाहित्याच्या अभ्यासार्चीं दोन तत्त्वे मांडलीं आहेत.

(१) कोणत्याही वाङ्मयाची घटना पूर्णतः स्वयंसिद्ध असूं शकत नाही. तिचा पूर्वापार इतिहास पाहिला म्हणजे जगांतील वेगवेगळें वाङ्मय आणि संस्कृति यांच्या प्रवाहांनी ह्या घटनेचा ओघ पुष्ट होत असतो, हें दिसून येईल. आधुनिक इंग्रजी वाङ्मयाचीच घटना पाहिली तर हिब्रेडक, ग्रीक, रोमन, अरेबिक, हिंदु, पर्शियन, केल्टिक, नार्स आणि

जर्मन, इतक्या विभिन्न संस्कृतींचा आणि त्यांच्या वाङ्मयाचा परिणाम झाला आहे. तेव्हा ह्या दृष्टीने जागतिक साहित्याचा आपल्या वाङ्मयाच्या घटनेवर कसा आणि किती परिणाम झाला, त्यांतील कोणकोणत्या विशिष्ट विचारप्रवाहांचीं बीजे आपल्या वाङ्मयांत रुजलीं, हें अजमावण्याच्या धोरणाने विश्वसाहित्याचा अभ्यास कोणत्याही वाङ्मयाभ्यासकाने केला पाहिजे. (२) प्रत्येक वाङ्मयाच्या दृष्टीने विश्वसाहित्याला जें महत्त्व मिळालें आहे तें सोडून दिलें तरी अगदी स्वतंत्रपणे जागतिक वाङ्मयांतील थोर थोर ग्रंथकारांच्या कृतींचें अध्ययन करणें आवश्यक आहे. शेक्सपिअर आणि इब्सेन यांच्या नाटकांचें आधुनिक मराठी नाट्यनिर्मितीच्या दृष्टीने जरी विशेष महत्त्व असलें, तरी स्वतंत्ररीत्या त्यांतील अनन्य-सामान्य वाङ्मयगुण कोणते आहेत आणि सर्वसाधारण नाट्यकल्पनेला त्यांनी कसे वळण दिलें हें पाहणेंही तितकेंच जरूरीचें आहे.

विश्वसाहित्याचें विवेचन ह्या दोन तत्त्वांवरच प्रमुखतः आधारलें असावें. ह्याद्वारेच वाङ्मयाचा तुलनात्मक अभ्यास (comparative study) किंवा सामान्य साहित्य-तत्त्व (philosophy of literature) ही सुद्धा ह्या विवेचनार्ची महत्त्वाचीं अंगें होत. ह्या द्वारे विश्वसाहित्यांतील एकात्मतेचें आकलन करणें बरेंच सुकर होतें.

विश्वसाहित्याच्या अभ्यासाकरितां निरनिराळ्या देशांच्या वाङ्मयांतील उच्च दर्जाच्या ग्रंथांचीं भाषांतरें आपल्या भाषेंत मोठ्या प्रमाणांत व्हावयाला हवीं तें सांगणें नको. विभिन्न भाषांतील असें उच्च दर्जाचें वाङ्मय मुळांतून अभ्यासणें हें केव्हाही अशक्यच. ह्याकरितां अनुवादाचा आश्रय घेणें भाग पडतें. भाषांतरित वाङ्मय कमी प्रतीचें लेखण्याकडे पुष्कळांची प्रवृत्ति दिसून येते, पण वस्तुतः तें तसें नाही हें कोणीही समंजस वाचक कबूल करील. अनुवादांच्या योगाने ज्ञानाचा प्रसारच नव्हे तर विकासही झाला आहे. प्राचीन काळांतील ग्रीस, रोम, चीन, अरबस्थान इत्यादि देशांची गोष्ट सोडून दिली तरी सध्याच्या काळीं पाश्चात्य वाङ्मयांत भाषांतरित ग्रंथांची बेसुमार वाढ झाली असल्याचें दिसून येईल.

या अनूदित ग्रंथांबरोबरच भिन्न भिन्न देशांतील राष्ट्रीय आणि धार्मिक वाङ्मयाचें ज्ञान आणि विवेचन देखील विश्वसाहित्याच्या अभ्यासांत आव-

श्यक मानलें जातें. कारण कोणत्याही देशाच्या राष्ट्रीय आणि धार्मिक इतिहासाच्या पार्श्वभूमिकेवरच तेथील वाङ्मयाचें यथार्थ महत्त्व कळूं शकतें.

पाश्चात्य वाङ्मयांत विश्वसाहित्याचें जें पद्धतशीर अध्ययन होतें आणि त्याची जी झपाट्याने प्रगति होत आहे त्याची वार्तासुद्धा आपल्या मराठी वाङ्मयांत ऐकू येत नाही. एतद्देशीय वाङ्मयांपैकी हिंदी, बंगाली व गुजराथी वाङ्मयांत असे प्रयत्न होत आहेत. हिंदींत पंडित पदुमलाल बखशी ह्यांनी 'विश्वसाहित्य' ह्या नांवाचें एक पुस्तक लिहून ह्या बाबतींत प्रथम विचारजागृति केली. तेव्हापासून तिकडे ह्या कल्पनेचा प्रसार विशेषेंकरून झाला. दुसरी गोष्ट, हिंदी भाषा ही राष्ट्रभाषा असल्याने तिकडील लेखकांनी आपलें वाङ्मय शक्य तितकें संग्राहक करण्याचें धोरण ठेविलें आहे. भाषांतरित वाङ्मयाची वाढ हिंदींत जितकी झाली आहे तितकी ती इथल्या दुसऱ्या कोणत्याही वाङ्मयांत दिसणार नाही. प्रख्यात हिंदी कादंबरीकार प्रेमचंद ह्यांनी नुकतीच ह्या बाबतींत एक नवीन योजना जाहीर केली आहे. ते आपल्या 'हंस' मासिकांतून इतर देशी भाषांतील उत्कृष्ट ग्रंथांचे अनुवाद प्रकाशित करणार आहेत. केवळ अनुवादापुरतेंच त्यांचें कार्यक्षेत्र मर्यादित राहणार नाही. प्रान्तीय वाङ्मयाच्या विकासाचा संक्षिप्त इतिहास, त्यांतील आधुनिक साहित्याचें समालोचन, त्याचप्रमाणें त्यांच्या सांस्कृतिक व राष्ट्रीय भावनांचा परिचय, इत्यादि निरनिराळीं सदरें त्यांच्या मासिकांत राहणार आहेत. विश्वसाहित्याच्या दृष्टीने त्यांच्या प्रयत्नाचें महत्त्व किती आहे हें कोणालाही कळून येईल. गुजराथींत कन्हैयालाल मुन्शी असाच प्रयत्न करणार आहेत. बंगाली वाङ्मयांतही विश्वसाहित्याची कल्पना आढळून येते. रवीन्द्रनाथांच्या विश्वभारती संस्थेचा ह्या बाबतींत उल्लेख केला म्हणजे पुरे.

मराठी वाङ्मयांत मात्र ह्या दिशेने प्रयत्न झाल्याचें दिसून येत नाही. विश्वसाहित्याला आधारभूत असणारी वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतील ऐक्याची भावना आपणामध्ये फार करून वसत असल्याचें दिसून येत नाही. आता विश्वसाहित्याच्या युगप्रवृत्तीला अनुसरून मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासाला व्यापकता आणली पाहिजे. विद्वान् अभ्यासकांनी पाश्चात्य वाङ्मयाचा

विश्वसाहित्य आणि मराठी वाङ्मय

स्वतंत्रपणे आणि मूळांतून अभ्यास करून त्यांतील उत्कृष्ट ग्रंथांचीं भाषांतरे मोठ्या प्रमाणावर केलीं पाहिजेत. एतद्देशीय वाङ्मयाविषयीं सुद्धा आपलेपणाची भावना वाळगून त्यांत जें कांही चांगलें असेल तें आपलेंसें करण्यांत संकोच करूं नये. असें करण्यांत कमीपणा आहे असा पुष्कळांचा समज आहे, पण हा निव्वळ दुरभिमान आहे. आपल्यांतच जिथे कंपूशाहीचा सुकाळ आहे आणि मोठमोठ्या विद्वानांची सुद्धा “बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवस्मयदूषिताः” अशी स्थिति झाली आहे तिथे परप्रांतीय वाङ्मयाविषयीं आपलेपणाची अपेक्षा करणें असंभवनीय वाटल्यास नवल काय ? हा प्रांतीय आणि परभाषाविषयक गैरसमज (prejudice) अगोदर दूर करणें जरूर आहे. ह्याबरोबरच भाषांतरित वाङ्मयाचें महत्त्व उमजून त्याची वाढ करणें अवश्य आहे. आपल्याकडे अजूनही भाषांतरकारांची विद्वत्ता मौलिकतेच्या अभावीं कमी दर्जाची (Secondhand Scholarship) लेखण्यांत येते. पण हा समज चुकीचा आहे. इंग्रजी वाङ्मयांतील ज़ोवेट्, मनरो, कान्निंग्टन, जेव, गिल्बर्ट मरे, एमर मॉड ह्यांच्यासारख्या प्रथितयश विद्वानांनी स्वतः भाषांतराच्या कार्याला वाहून घेतलें आहे. एडवर्ड फिट्झिरेल्ड, विलियम्स मॉरिस, एडविन् अर्नाल्ड, चॅपमन, ड्रायडन यांनी इतर भाषांतील काव्यें इंग्रजींत अनुवादिलीं असतांना सुद्धा त्यांना इंग्रजी कवींत मोठें मानाचें स्थान आहे. ह्या बाबतींत इमर्सनचे उद्गार चिंतनीय आहेत. तो म्हणतो, “I do not hesitate to read...all good books in translations. What is really best in any book is translatable, any real insight or broad human sentiment” इमर्सनसारख्या लेखकाने दिलेला हा निर्वाळा ध्यानांत घेऊन भाषांतरांची योग्यता मराठी वाचकवर्ग मान्य करील आणि नामवंत लेखक इतर वाङ्मयांतील उत्कृष्ट ग्रंथांचा अनुवाद करण्याचें अंगीकारतील तर भाषांतरित वाङ्मयाचा दर्जा अनायासेंच वाढेल व विश्वसाहित्याच्या अध्ययनालाही चालना मिळेल. खरें पाहतां महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनेच हा प्रश्न हातीं घेऊन भाषांतरकारांची एखादी स्थायी योजना तयार केली पाहिजे. असो. तर उपरिनिर्दिष्ट परभाषाविषयक दुर्ग्रह, संकीर्णता, अनुवादांचा अभाव

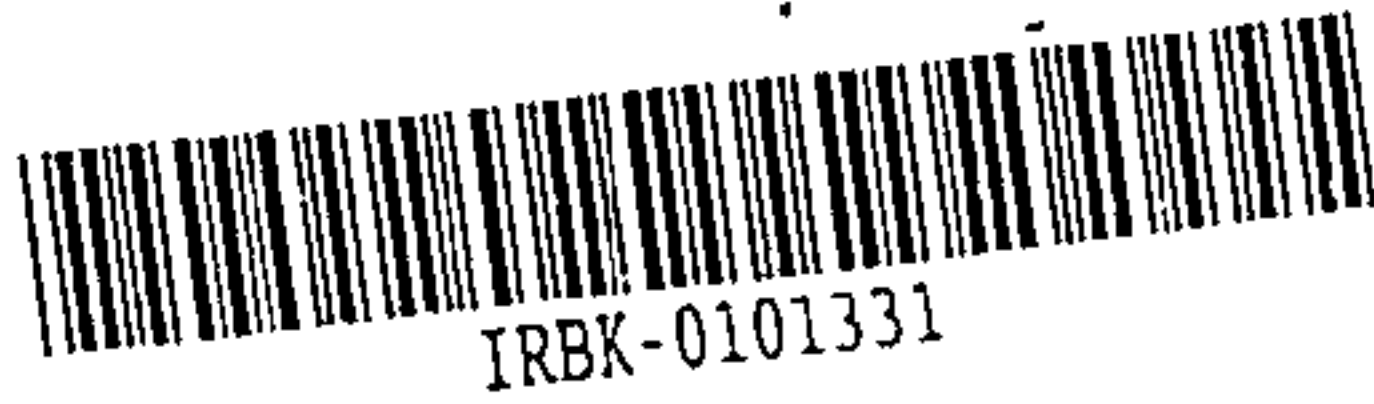
फुलोर

इत्यादि मूलभूत स्वरूपाच्या अडचणी एकदा दूर झाल्या म्हणजे विश्व-साहित्याच्या अध्ययनाची भूमिका सहजगत्याच तयार होईल. आणि मग क्रमानेच जागतिक साहित्याचा व त्या साहित्यांतील एक घटक ह्या नात्याने मराठी वाङ्मयाचा विविध आणि व्यापक अभ्यास होऊं लागेल.

अभ्यासाचें नवीन क्षेत्र ह्या दृष्टीनेच प्रस्तुत स्थळीं विश्वसाहि-त्याचा विचार केला आहे. पण विश्वसाहित्याच्या अभ्यासाचें खरें महत्त्व म्हणजे त्यायोगें आपल्या इकडील साहित्यिकांना नवीन दृष्टि येऊन जागतिक साहित्यांत मराठी वाङ्मयास मानाचें स्थान मिळेल अशी वाङ्मयनिर्मिति त्यांनी करावी हेंच होय. मराठी वाङ्मयाच्या सद्यः-स्थितीवर दृष्टिक्षेप केला तर आपणांला काय आढळून येतें ? आपल्या दृष्टीने आपलें वाङ्मय कितीही संपन्न असलें तरी जागतिक वाङ्मयांत शाश्वत स्वरूपाची आणि उच्च दर्जाची भर घालण्याइतकें तें संपन्न आहे काय ? आपणांतील मोठमोठ्या ग्रंथकारांची योग्यता कितीही असली तरी जगाचें लक्ष वेधणारी नवनिर्मितीशील (creative) प्रतिभा आणि तेजस्वी प्रज्ञा आजवर कोणाची दिसून आली ? जगाच्या वाङ्म-यावर चिरस्थायी परिणाम करील अशी कितीशी रचना आपल्या वाङ्मयांत आहे ? अभिनिवेश सोडून देऊन जर ह्या प्रश्नांचा विचार केला तर त्यांना नकारात्मकच उत्तरें द्यावीं लागतील. ह्यावरून मला मराठी वाङ्मयाचा अभिमान नाही किंवा आपल्या इकडील थोर वा-ङ्मयसेवकांना मी कमी लेखतों अशांतला प्रश्न नाही. आपल्या वाङ्म-याच्या क्षेत्रांतील संकीर्णतेने आणि त्यांतील खोल्या राष्ट्रीय किंवा प्रांतीय भावनांनी आपल्यांतील महनीय साहित्यभक्तांची कुचंबणाच होते. विश्व-साहित्याच्या अभ्यासाने ही परिस्थिति बदलून वाङ्मयाचें क्षेत्र सहजच व्यापक होईल. आपल्या प्रांताच्या चार भितींच्या आंतच मोठेपणा मिर-विण्याची प्रवृत्ति नाहीशी होऊन जगाच्या विस्तीर्ण रंगणांत आपलें महत्त्व गाजविण्याची आकांक्षा जागृत होईल. ह्या विशाल आकांक्षेने आपल्या-कडे वाङ्मयनिर्मितीस सुरुवात व्हावी हीच विश्वसाहित्याची खरी प्रेरणा.

❀ समाप्त ❀

सं. सं. सं. राजे, वाचमाला शाखा
भा. क्र. १३३९ नॉ. दि .....
दि. कथा क. ....

IRBK-0101331